8062
111.

112
113

9(С)
И-40

1909

563

Библиотека „ЕРЕВАН" - София
№ 563 | № 444
№ | №
Отд.

2012

2004

401

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Գ. ԳԱԼՍՏԵԱՆԻ № 31

9(ս)
Ա-40

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՀԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԷ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՂԻՆԱԿ Շ. ՍԵՆՆԵՕՊՕ
ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՏ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ, ՊՕԼԻՑ. 7
1909

2004

ՀՍՍՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ПУБЛ. БИБЛИОТЕКА
ССР-Арм-ССР
А. МЯСНИКЯНА
ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
675
Ն. 8 670

ՎՍԵՄԱՇՈՒՔ

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆԻ

ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԽՈՆԱՐՀԱԲԱՐ ԿԸ ՆՈՒԻՐՈՒԻ

ԱՅՍ ՓԱՆԱՔԻ ԵՐԿԸ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈԲ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ի՞նչ է Պատմութիւնը, այն անհրաժեշտ ճանաչուած ուսումը, որ դպրոցական ամէն յայտագիրներու մէջ կը տեսնուի անխտիր: Մասնաւորապէս ազգերու և ընդհանրապէս հանուր մարդկութեան վերաբերեալ դէպքերու և իրողութեանց եղելագրութիւն (récit)*, որով կը սորվինք թէ իւրաքանչիւր ժողովուրդ (որոնցմէ անհետ կորսուողներ ալ կան), ի՛նչ անցեալ ունեցած է, ի՛նչ այլազան փուլերէ անցնելով՝ եկած բռնած է այն քաղաքական դիրքը՝ ուր կը գտնուի այսօր:*

Իսկ ի՞նչ է քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը:— Եղելագրութիւնն ընկերական կեանք վարող մարդուն կարողութեանց յառաջդիմական զարգացմանը, որու արդասիքն է լաւագունել անոր ֆիզիքական ու բարոյական կացութիւնը, և կամ ուրիշ ձևով խօսելով՝ եղելագրութիւնը դարերու յամրընթաց գործողութեան՝ որու զօրութեամբ մարդուս բարքերը հետզհետէ կը յղկուին, կը բարակնան, կը կատարելագործուին:

Պատմութեան հիմը կը կազմեն՝ ինչպէս յայտնի է՝ բարեշրջումները և յեղաշրջումները. որոնց չոր ուսումնասիրութիւնը բաւարար կը համարուէր այնպիսի ժամանակներ՝ ուր մարդկութիւնն անհատական միջադէպերով և նշանաւոր անձերու արկածներով կրնար հետաքրքրուիլ: Այլ այսօր փոքր ի շատէ զարգացեալ մէկը կ՚ուզէ ճանչնալ այն ընկերութիւնը՝ որու մէջ կ՚ապրի, կ՚ուզէ սորվիլ հասկնալ թէ ի՛նչպէս յառաջ

ՀԽՍՀ ԳԱ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ФУНД. НАУЧ. БИБЛИОТЕКА
ЗААН-Арм.ССР
ИМ. А. МЯСНИКЯНА
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎ.

եկած են իր շուրջը տեսած սովորոյթները։ Այլ և
դէպ-
չգոհանար ընկերային քաղաքական պատմութեան
քերը սերտելով, կ'ուզէ նաև ճանչնալ, ուսումնասիրել
մարդկութեան բարոյական, կրօնական ու նիւթական
պատմութեան եղելութիւնները, հռչակաւոր անձանց
մեծամեծ գործողութիւններուն քով իր դիմաց պա-
կերպով
կերացած տեսնել միլիոնաւոր մարդերու կեանքը՝ որոնց
վրայ բան մը չխօսեր քաղաքական պատմութիւնը, և
որոնք իրենց ապրած դարերու մէջ ազգերու զանգուածը
կազմած են ու մեր նախահայրերն եղած։ Այս կերպով
քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ամեն բանէ յա-
ռաջ կրնայ նկատուիլ իբր պատկերը մարդկային զար-
գացման և յառաջդիմութեան։

Զարմանալի չէ անշուշտ որ այս շահեկան ուսու-
մը՝ ծնունդ վերջին երկու դարերու, (անոր առաջին
հիմնադիրներէն մին կը համարուի Վիգօ իտալացին
1725-ին հրատարակած իր Նոր գիտութիւն գրքով), հե-
տզհետէ կարևորութիւն ստացած ըլլայ կը գտնէ պաշ-
տօնական և մասնաւոր յայտագիրներու մէջ։ Ղալաթիոյ
կեդրոնական վարժարանը և Պէրպէրեան վարժարանն
ալ՝ որ ժամանակին պահանջմանց համապատասխան
դիրքի մէջ գտնուելու լուսամիտ ձգտում մը կը յայտ-
նեն, կ'ուսանդեն արդէն Քաղաքակրթութեան Պատմու-
թիւնը, ինչպէս քննութեանց յայտագրէն տեսանք
զոհունակութեամբ։ Մամուրեան արդէն ընդունած էր
զայն իր դպրոցական ծրագրին մէջ։
գային իր դպրոցական ծրագրին մէջ։

Այս այսպէս ըլլալով՝ պատեհութենէ զուրկ չէր
ուրեմն Ֆրանսայի Դպրութեանց Համալսարանի ուսուց-
չապետ հռչակաւոր Շ. Սենեօպօյի Քաղաքակրթու-
թեան այս համառօտ մեթոտաւոր պատմութեան ի հայ
թարգմանութիւնը՝ որու ձեռնարկեցինք մերազնեայց
օգտակար ըլլալու դիտումով, և այն յուսով՝ որ պիտի

կարենայ պիտանապէս ծառայել այն ամէն վարժա-
րաններու՝ որք այն կարևոր ուսումը իրենց յայտա-
գրին մէջ ընդունելու հարկն զգան հետզհետէ՝ պատ-
մութեան ընթացքին զոյգ։

Համառօտապէս սպասելով մեր բանաւոր յոյսի
իրականացման՝ տարակոյս չունինք թէ մեր այս փանաքի
աշխատութիւնը բանիրուն ուսուցիչներէ պիտի յանձ-
նարարուի միշտ իբր խիստ պիտանի ընթերցում մը, և
օգտակար՝ մանաւանդ թէ անհրաժեշտ լրացուցիչ մը
պատմութեան դասընթացներու։ Անկէ զատ դպրոցնե-
րէ դուրս ալ և է ուսումնասէր անհատ հաւասար օգտիւ
և հետաքրքրութեամբ պիտի կարդայ հարկաւ «Քաղա-
քակրթութեան համառօտ Պատմութիւնը»՝ որ ժողո-
վրդեան ճշմարիտ պատմութիւնն է՝ պարունակող այն-
պիսի գլուխներ՝ որք թէպէտ ծայր աստիճան շա-
հեկան ու հրահանգիչ՝ այլ իրենց աղօտ նշոյլն հազիւ
թէ կը տեսնուի ընդհանուր պատմութեան մէջ։

Ներկայ երկասիրութիւնս մասնաւոր և մեծ պա-
տուոյ մը վիճակած է՝ թարգմանչին շնորհուած այն
բարեհաճ թոյլտուութեամբ, որով կարող կ'ըլլայ իր
գործը նուիրել իր մեծանուն ազգակցին Նուպարեան
Նուպար փաշայի փառապանծ յիշատակին. Զմիւռնացի
այն նշանաւոր քաղաքագէտին՝ որ Օսմանեան կայսե-
րական կառավարութեան կողմէ աստիճաններով և շը-
քանշաններով վարձատրուած՝ իր տիեզերահռչակ համ-
բաւով պատիւ բերած է մեր համայնքին, և որչափ
նպաստած Տաճկաստանի մաս կազմող Եգիպտոսի բար-
գաւաճման՝ և քաղաքակրթութեան շաւղին մէջ անոր յառա-
ջադէմ զարգացման։

Այդ մեծ մարդուն գրական մասնաւոր յիշատակերան
ըլլալ սահմանուած է ուրեմն այս խոնարհ թարգմա-
նութիւնս, թէպէտ նա կանգնած ըլլայ արդէն շարք

մը փառաւոր յիշատակարաններ՝ Մեկենաս հանդիսանալով բազմաթիւ կարեւոր հրատարակութեանց՝ որոնք առանց իր վեհանձն սատարութեան թերեւս լոյս չտեսնէին երբեք։ Ասկէ զատ, ինչպէս յայտնի է, Վսեմ. Նուպար փաշայ՝ մեծոգի գործադրիչ լուսահոգի Տահնազարեան վարդապետի թելադրիչ կտակին՝ մեծ գումար մը նուիրած է ժամանակաւ Խասգիւղի մէջ Տահնազար-Նուպարեան վարժարանն հիմնելու համար, վարժարան՝ որ այնքան լաւ արդիւնք ցոյց տուած է՝ թէպէտ ձախորդ դէպքերու բերմամբ կարճատեւ գոյութենէ ետք՝ իր դռները փակելու ստիպուած։

Իր արժանաւոր շառաւիղ Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարեան, ականաւոր ճարտարագէտ՝ որ այնքան բարձր դիրք մը կը բռնէ եգիպտական ընկերութեան մէջ, վեհանձն հետեւող մ'է իր հօր լուսաւոր ու բարեգործ շաւղին։ Ծանօթ իրողութիւն մ'է թէ այս վերջին ժամանակներս մեծ Հայուն այդ մեծ որդին մէկ միլիոն ֆրանք նուիրելով՝ Գահիրէի մէջ վարժարան մը հիմնելու ազնիւ խորհուրդն յղացաւ՝ իր համայնքին երախտագիտութեան վրայ անհուն իրաւունք շահելով։ Օրհնեալ ըլլայ իր անունը՝ որ հօրը անուանը նման պիտի մնայ անմահ։

Գործոյս թարգմանիչը նուիրական պարտք կը համարի խորունկ երախտագիտութիւն յայտնել հօրամոյն պայազատին՝ իր բարեհաճ թոյլտուութեան՝ ինչպէս նաեւ սոյն երկի տպագրութեան ի նպաստ վեհանձնօրէն շնորհած դրամական նուէրին համար։

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

1906

ՀԱՄԱՌՕՏ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՐԵՐ

1—*Նախապատմական նշխարներ*։—Հողին մէջ թաղուած կը գտնուին ստէպ զէնքեր, գործիներ, մարդկային կմախքներ, և պատմութիւննին մէջ խապառ անծանօթ մարդերէ թողուած ամէն տեսակ մնացորդներ։ Այդպիսի հազարաւոր առարկաներ կը գտնեն կը հանեն Ֆրանսայի ամեն գաւառներու՝ Զուիցերիայի, Անգլիայի և բովանդակ Եւրոպայի՝ ու նոյն իսկ Ասիայի ու Ափրիկէի մէջ։ Անտարակոյս բոլոր աշխարհի մէջ այսպիսի մնացորդներ կը գտնուին։ Այս բեկորները՝ պատմութենէ աւելի հնագոյն ըլլալով՝ *նախապատմական* կը կոչուին։

2—*Անոնց հնութիւնը*։—Այս առարկաները հողին երեսը չեն գտնուիր. սովորաբար գետնին խորերը թաղուած են և այնպիսի վայրեր՝ ուր հողը բնաւ չէ քըրքրուած։ Տակաւ առ տակաւ մրրած՝ խիճի կամ սեկի

խաւով մը ծածկուած կ'ըլլան՝ որք զանոնք սեւեռած ու պահպանած են օդէ. հաւաստի նշան՝ թէ խիստ երկար ժամանակներէ հետէ կը գտնուին հոն։

3—Քարանձաւներ։—Սաէզլ գետի մը վերեւը՝ վիմափոր անձաւներու մէջ ես կը տեսնուին այդ նշխարներէն։ Ամէնէ հռչակաւորները Թէյլէա Վեզերի ափանց անձաւներն են, այլ ուրիշ շատ կողմեր ալ կը գտնուին, և հին ատեն բնակարան և նոյն իսկ գերեզման եղած են մարդերու, որոնց կմախներուն հետ զէնքեր և գործիներ ալ կ'երեւին, տապարներ, դանակներ, քերթիչներ, նիզակի կայծքարեայ սլաքներ, տէգեր, երեքժանիներու սայրեր, ոսկորէ ասեղներ, որք վայրենեաց մէջ մինչև ցայսօր կը գործածուին։ Գետինը կենդանեաց ոսկորներով ծածկուած է. այդ մարդիկ ամէն վայրենիներու նման աղտոտ ու անմաքուր՝ կենդանին ուտելէ ետք՝ խորշ մը կը նետէին զանոնք. ծուծը հանելու համար այդ ոսկորները ճեղքած ալ են, ինչպէս տակաւին կ'ընեն վայրենիք։ Այս կենդանեաց մէջ գտնուածները նապաստակ, եղջերու, եզ, ձի և լոռզի (Saumon) չեն միայն, այլ նաև ռնգեղջիւր, անձաւներու արջ, մխտանափիղ (mammonth), հիւսիսեղն (élan), ցլավայրի (auroch), ռեներէ (renne), ամենքն ալ անճիտած կամ Ֆրանսայէ անհետացած կենդանիներ։ Ռեներէի ոսկորներու կամ մխտանափիղի ժանիներու վրայ քանդակուած. ոսկորներ իսկ կը գտնուին։ Անոնց մին ռեներէներու պատերազմ մը կը ներկայէ. ուրիշ մը բրդոտ մխտանափիղ մը՝ կոր ժանիքով։ Այս մարդիկ ուրեմն ժամանակակից եղած են մխտանափիղի և ռեներէի. հիմակուան Եսքիմացւոց նման ձկնորս ու որսորդ ժողովուրդ մը։

4. Մեծավէմ յիշատակներ.—Այս յիշատակները ինչպէս անունը կը յայտնէ՝ կազմուած են անտաշ վէմի

ահագին հատուածներէ։ Շատ տեսակներ կը տեսնուին այս յիշատակարաններէն՝ որոնց վէմերը բաց ու հոլանի մնացած են։ Բարասեղանը (dolmen) կազմուած է երկարաձև վէմէ մը, որ հողին մէջ վարսուած ուրիշ վէմերու վրայ տարածուած է։ Երկարաքարը (menhir) իր ծայրին վրայ կանգուն հատոր մ'է վէմի։ Բարնաքի մէջ ի Պրըդայն 4000 երկարաքարեր տակաւին կանգուն կը մնան տասն և մէկ կարգի վրայ։ Մեծավէմ յիշատակարաններ կը գտնուին Ֆրանսայի մէջ մանաւանդ ի Պրըդայն։ Անգլիոյ մէջ գրեթէ մէն մի բլուրի վրայ կը տեսնուին, իսկ միմիայն Օրքատեան կղզիներու մէջ 2000-էն աւելի։

5. Պատմութիւնը.—Նորագոյն ուրիշ նշխարներ և նոյն իսկ բազմաթիւ դամբարաններ շատ կը գտնուին, այլ այդ առարկաներու ուսումը պատմութեան մաս չկազմեր։ Պատմութիւնը այն ժամանակ ճշմարտապէս կսկսի՝ երբ վաւերական գրոյցներ մէջտեղ կան, այսինքն երազեկ անձերէ ի գիր առնուած գրոյցներ։ Այս ժամանակը նոյնը չէ ամէն ազգաց համար։ Եգիպտոսի պատմութիւնը Քրիստոսէ 3000 տարի յառաջ կսկսի․ Յունացը հազիւ 800 տարի յառաջ։ Գերմանիայինը՝ Քրիստոսի առաջին դարուն, Ռուսաստանինը՝ Ժ-րդ դարուն։

Ա. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐ

ԵԳԻՊՏԱՑԻՔ

6. Երկիրը.—Եգիպտոս Նեղոսի մէկ հովիտն է պարզապէս, գետին երկու ափանց վրայ երկնցած արգաւանդ երկրի մը նեղուկ գօտի՝ ժայռերու երկու շղթայի միջև. 240 փարսախ երկայնքի վրայ հազիւ

5 փարսախ լայնք մը: Ժայռերուն վերջացած կէտին վրայ Տէլդան կսկսի, ընդարձակ դաշտագետին՝ ջրանցքներով և Նեղոսի ճիւղերով կտրուած: Հերոդոտոսի ըսածին պէս ամբողջ Եգիպտոս *մէկ պարգեւն է Նեղոսի*:

7. *Նեղոսը*.—Ամէն տարի ամառուան արևադարձին Նեղոս Հաբեշստանի ձիւներով ուռած՝ Եգիպտոսի չորաբեկ դաշտերուն վրայ կը յորդի, և 12 ու մինչև 15 կանգուն վեր կը բարձրանայ, որով բովանդակ երկիրը կը դառնայ լիճ մը, ուրկից բլրակներու վրայ շինուած գիւղերը կը վերացայտեն իբր մէյմէկ կղզեակներ: Սեպտեմբերին ջուրերը կը նուազին, դեկտեմբերին գետը նորէն իր փոսին մէջ կամփոփուի՝ ամեն կողմ բեղմնաւոր *սևկի* խաւ մը թողլով, որ իբր աղբիւս կը ծառայէ, և գրեթէ առանց մշակութեան ցանքը կընեն թուրմ հողին վրայ: Ըսել է թէ Եգիպտոսի ջուր ու հող հայթայթողը Նեղոսն է, որ եթէ իր ընթացքը դարձնէ երբէք՝ այդ նահանգը զինք երկու կողմէն պատող երկրին նման անձրևի երես չտեսնող աւազուտ ամուլ անապատ մը պիտի դառնայ: Ափրիկէի անապատին մէջտեղը ճշմարիտ *Ովասիս* մ'է Եգիպտոս:

8. *Պատմութիւն Եգիպտոսի*.—Եգիպտացիք աշխարհի հնագոյն ժողովուրդը կը սեպէին ինքզինքնին: Մինչև պարսկական աշխարհակալութիւնը (Քրիստոսէ 520 տարի յառաջ), 26 *արքայացեղեր* ունեցած էին: Առաջին արքայացեղը 4000 տարուան կ'ելնէր, և այս 40 դարերու միջոցին պետութիւն մը կազմած էր Եգիպտոս: Մայրաքաղաքն ի սկզբան ստորին-Եգիպտոսի Մեմփիսն եղաւ, (*հին պետութեան* ժամանակն է այս). յետոյ վերին-Եգիպտոսի Թէբէ քաղաքն, որ նոր պետութեան ժամանակն է:

Եգիպտոսի թագաւորը՝ որ *Փարաոն* կը կոչուէր, Արև-աստուծոյ զաւակը և իբր անոր պատկերը կը հա-

մարուէր աշխարհի վրայ. ինքն ալ Աստուծոյ տեղ դրուած էր:

9. *Եգիպտացւոց կրօնքը*.—Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ Եգիպտացիք աշխարհի ամենէ կրօնասէր ազգն էին: Անոնց չափ ջերմեռանդ ժողովուրդ մը ճանչցուած չէ, իրենց գրեթէ բոլոր նկարներն աստուծոյ մ'առջև աղօթող մարդիկներ կը ներկայեն, և գրեթէ բոլոր գրչագիրները բարեպաշտական գրքեր են առհասարակ:

Գլխաւոր աստուածութիւնը *արև աստուած* մ'է արարչագործող, բարերար, «որ ամենագէտ է, մշտագոյ ի յաւիտենից»: Կին մ'ու զաւակ մ'ունի իրեն նման աստուածեղէն:

10. Եգիպտացիք իրենց աստուածներն ստէպ մարդկային կերպարանքով կը ներկայացնէին, այլ աւելի ստէպ անասնոյ մը կերպարանքով: Իւրաքանչիւր աստուած իր կենդանին ունի. Ֆթահ՝ բզէզի մէջ մարմնացած է, Հօրիւս՝ ճուռակի մէջ, Ոսիրիս՝ եզան մէջ: Ստէպ երկու դէմքերը կը խառնուին ու կ'ըլլան մարդ մը կենդանիի գլխով կամ կենդանի մը մարդու գլխով: Ամէն մէկ աստուած կրնայ չորս եղանակաւ կերպարանաւորուիլ. զոր օրինակ Հօրիւս իբր մարդ, իբր ճուռակ, իբր մարդ ճուռակի գլխով, իբր ճուռակ մարդու գլխով:

11. *Սրբազան կենդանիներ*.—Թէ Եգիպտացիք ինչ կ'ուզէին յայտնել այս խորհրդանշանով՝ դեռ լաւ մը հասկցուած չէ: Անոնք սկսան սրբազան համարիլ այն կենդանիները՝ որոնց միջոցաւ աստուածները կ'երևային. զոր օրինակ եզը, բզէզը, քաջահաւը, ճուռակը, կատուն, կոկորդիլոսը, զորոնք կը պաշտպանէին ու կը սնուցանէին:

Քրիստոսէ դար մը յառաջ Հռովմայեցի մը Աղեքսանդրիոյ մէջ, կատու մ'սպաննելով՝ ժողովուրդը ոտք

ելու, բռնեց և Թագաւորին աղաչանքը մտիկ չընելով սպանեց զան, թէպէտ Հռովմայեցի անունը խիստ երկիւղալի էր։ Մինչև անգամ կենդանի մը կար իւրաքանչիւր տաճարի մէջ, որու պաշտօն կը մատուցուէր։ Ստրաբոն ուղևորը Թեփէի մէջ սրբազան կոկորդիլոսի մ'ըրած մէկ այցելութիւնը կը պատմէ։ «Կենդանին, կ'ըսէ, լճակի մ'եզերքը պառկած էր, քուրմերը մօտեցան, և անոնցմէ երկուքը անոր որկորը բանալով՝ երրորդ մը խորոված ձուկ, կարկանդակներ, և մեղրով շինուած ըմպելի մը խօթեց հոն»։

12. Այս կենդանի-աստուածներէն ամենէ պաշտելին Աբիս եզն էր՝ որ թէ Օսիրիսը և թէ Փթահը կը ներկայացնէր, և որ Մեմփիսի մէկ մատուռին մէջ կ'ապրէր՝ քուրմերէ սպասաւորուած։ Մեռնելէն ետք Օսիրիս (Օսար-Հափի) մը կ'ըլլար, զոր զմռսելով՝ անոր մոմիան նկուղի մը մէջ կը դնէին։ «Օսար-Հափի»-ի գերեզմանատեղիները հսկայ յիշակերտ մը՝ Սերապիոնը կը կազմէին՝ զոր Մարիէտ գտաւ հանեց 1851-ին։

13. Մեռելոց պաշտամունք.—Եգիպտացիք մեռելոց հոգին ալ կը պաշտէին։ Իրենց սկզբնական կարծիքն այն եղած կ'երևայ թէ ամեն մէկ մարդ իրեն «զոյգն» (Քա) ունի, և թէ մեռնելէն ետք այդ զոյգը կը շարունակէ ապրիլ։ Այսպէս հաւատացող բազմաթիւ ժողովուրդներ կան տակաւին։ Հին պետութեան ժամանակի եգիպտական դամբարանը «զոյգին տունը կը կոչուի։ Այդ «զոյգի» գործածութեան համար կարասիներու ամբողջութիւն մը դրուած է հոն, աթոռ, սեղան, անկողին, սնդուկ, կտաւ, պաստառ, զգեստեղէն, արդուզարդի անօթներ, զէնքեր, երբեմն ռազմակառք մ'ալ, իր հաճոյից համար գրքեր, արձաններ, պատկերներ, ինչպէս նաև սննդեանը յատկացած ցորեն և ուտեստի պաշարներ։ Մեռնողին զոյգն ալ դրուած է հոն, այս-

ինքն անոր նմանող արձան մը փայտաշէն կամ քարաշէն։ Վերջապէս նկուղին դուռը կ'որմուէր՝ ուր փակուած կ'ապրէր զոյգը, և ողջերն կը շարունակէին խնամք տանիլ անոր։

14. Աւելի ետք՝ ԺԲ-դ արքայացեղէն սկսեալ Եգիպտացիք հաւատացին թէ հոգին դիակէն կը թռչէր կը հեռանար ու Օսիրիսը կը գտնէր երկրի տակ՝ ուր արևը կը խորասուզի ամէն օր։ Հոն Օսիրիս բազմած է իր աթոռին վրայ՝ 42 երդուեալ դատաւորներէ շրջապատուած, որոնց առջև կը ներկայանայ հոգին իր անցուցած կենաց համարը տալու։ Ճշմարտութեան կշիռին մէջ կը կշռուին իր գործերը, իր «սիրտը» վկայութեան կը կանչուի։ «Ո՛ սիրտ, կը գոչէ մեռեալը, սիրտ որ մօրմէս կուգաս ինծի, աշխարհի վրայ գտնուած ժամանակիս սիրտ, մի՛ կանգնիր իբր վկայ, մի՛ ամբաստաներ զիս վեհ աստուծոյն առջև»։ Մեղաւոր դատուած հոգին երկար դարեր չարչրուելէ ետք կը փչանայ։ Բարի հոգին անջրպետին մէջէն խոյանալով՝ մի շատ փորձութիւններէ ետք աստուածոց կաճառին մէջ կ'երթայ ու կ'ընկղմի անոնց մէջ։

15. Մոմիաներ.—Այս ուղևորութեան միջոցին հոգին հանգչելու համար կրնայ նորէն մարմնոյն մէջ ապաստանիլ ուզել։ Ուստի դիակները անվթար պահել հարկ ըլլալով՝ Եգիպտացիք զանոնք զմռսելու արուեստը սորվեցան։ Համեմունքներով կը լեցնէին դիակը, և նատրոնով լաւ մը թրջելէ ետք՝ երիզներով կը կապկպէին զան և մոմիա կը դարձնէին։ Մոմիան փայտեայ և գաճեայ դագաղի մը մէջ փակուած՝ կեանքի պէտք եղած ամեն բաներով կը զետեղուէր դամբարանին մէջ։

16.—Ճարտարարուեստք։—Եգիպտացիք եղան ամենէ յառաջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը հարկ եղած ա-

րուեստները մշակող։ Առաջին արքայայեղերու ժամանակէն՝ Քրիստոսէ 3000 տարի յառաջ, դամբարաններու պատկերները կը ներկայեն հերկարարներ, սերմանողներ, հնձողներ, ցորեն ծեծողներ՝ երնողներ, եզերու, ոչխարներու, սագերու, խոզերու երամակներ. ձոխ հանդերձներ հագած անձեր, թափօրներ, հանդէսներ՝ ուր տաւիղ կը զարնեն, 3000 տարի եռք վարուած կեանքին նման կեանք մը։ Այս ժամանակներու եգիպտացիք գիտէին արդէն բանիլ ոսկին, արծաթը, անագապղինձը, զէնքեր, գոհարեղէններ, ապակի, կիտուածնկար և փայանսեղէններ կը շինէին. վուշէ և բուրդէ հագուստներ, թափանցիկ կամ ոսկեճամուկ պաստառներ կը յօրինէին։

17.—Ճարտարապետութիւն։—Եգիպտացիք աշխարհի ամենէ հին արուեստագէտներն եղած են. կերտած են հսկայ յիշատակարաններ՝ որք յաւերժական կ'երևան, քանզի ժամանակը մինչև հիմայ չէ կրցած քանդել զանոնք։ Մեզի նման ողջերու համար զէնք չէին շիներ, այլ աստուածներու և մեռեալներու համար. իրենց կառուցածներն էին տաճարներ ու դամբաններ։

18.—Մեծ բուրգը որ Մեմփիսի շրջակաները կը գտնուի և ունի 216 կանգուն բարձրութիւն, արքայական դամբարան մ'էր՝ ուր Գդ. արքայացեղէն թագաւոր մը թաղուած էր։

Իրենց տաճարներն ունէին շքեղ սրբավայր մը աստուծոյն կայան, շրջապատուած բակերէ, պարտէզներէ, խուցերէ՝ ուր կը բնակէին անոր սպասաւորող քուրմերը, հանդերձատուններ՝ ուր դրուած են անոր գոհարները, անօթները, հագուստները։

Սովորաբար տաճարին դիմացը կանգնած է հակ մակարդակով խոշոր նախադուռը։ Երկու կողմէն կը տեսնուէին զոյգ երկու ոսկեզագաթ վիմաշէն կոթողներ, կամ

675

քարակերտ վիթխարի արձաններ՝ որք նստած հսկայ մը կը ներկայացնեն։ Տաճարն հասնելու համար երկար արահետ մը կ'անցնուի ստէպ, որու երկու կողմը շարուած են քարեղէն սփինքներ։

19.—Քանդակագործութիւն։—Եգիպտացի քանդակագործք առջի բերան բնութեան կը հետևէին։ Ամենահին արձաններն՝ որք անտարակոյս մեռնողին պատկերներն էին, իրենց կենդանութեամբ և բնական պարզութեամբ աչքի կը զարնեն։ Այլ ԺԲդ. արքայացեղէն ըսկսեալ՝ անդրիագործն այլ ևս ազատ չէ մարդկային մարմինը իր հասկցած կերպով պատկերել, ու կը պարտաւորուի կրօնքէ ցոյց տրուած կանոնի մը հետևիլ։ Այդ պատճառաւ բոլոր արձաններն համանման են իրարու. սրունքները զուգահեռական, ոտքերը քով քովի, թևերը ծալլուած կուրծքին վրայ, դէմքն անշարժ. ստէպ վեհաշուք են անոնք, այլ միշտ կարծր ու միօրինակ։ Արուեստը պայմանադրական խորհրդանըշան մ'եղած՝ կը դադրի այլևս բնութիւնը վերարտադրելէ։

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՔ ԵՒ ԲԱԲԵԼԱՑԻՔ

20. Քաղդէաստան.—Սահմանապատ բարձր լեռներէ արագընթաց և խորայատակ երկու գետեր կը բխին, արևելքէն՝ Տիգրիս, արևմուտքէն՝ Եփրատ, և տակաւին ծովը չհասած կը միանան իրարու։ Իրենց մէջտեղը կը գտնուի Քաղդէաստան՝ որ կպչուն ուժեղ հողէ մը ձևացած դաշտագետին մ'է անծայրածիր, և ուր անձրևը հազուադէպ է և տաքը ճնշիչ։ Այս յիշեալ գետերը հարկ եղած ջուրը կը հայթայթեն, և այդ կաւուտ գետինը ջրանցներով ոռոգուած՝ կ'ըլլայ ամենա-

ՊԵՏ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ГОС. ПУБЛ. БИБЛИОТЕКА
ՀՍՍՌ-Арм.ССР

բեղունը աշխարհի։ Ցորենը ու գարին 1-ին 200 և բարեբեր տարիներու մէջ մինչև 300 կուտան։

21. Քաղդէացի քուրմերը կ'ըսէին թէ իրենց թագաւորներն 150,000 տարիէ իվեր կ'իշխէին երկրին։ Թէպէտ առասպել մ'ըլլայ այս՝ այլ սակայն իրաւունք ունէին քաղդէական պետութիւնն ամենահին կարծելու։ Քաղդէաստանի հողը ամեն կողմ լեռնակներով ծածկուած կը տեսնուի, որոնց ամեն մէկը կոյտ մ'է փլատակներու, կործանած քաղաքի մը մնացորդ։ Այդ յիշատակներէ շատերը փորելով բազմաթիւ քաղաքներ դուրս հանած են։ Հզօր պետութիւն մը կ'իշխէր հոն, քաղդէական պետութիւնը, որ ըստ կարծեաց Քրիստոսէ 30 դար յառաջ ջնջուած է։

22. Ասորեստանցիք.—Տիգրիս գետի վրայ Քաղդէաստանի ետևի երկիրն Ասորեստանն է։ Այն ևս արգաւանդ է ու բարեբեր, այլ արդէն դարուփոս, բլուրներով ու ժայռերով ընդմիջուած։ Լեռներու մօտ գտնուելով՝ ձմեռն անոնց պատճառաւ ձիւն կ'ունենայ, ամառն ալ բուռն մրրիկներ։

23. Ասորեստանցիք.—Բնակիչ այս երկրին՝ որսորդներու և մարտիկներու ցեղ մ'էին։ Իրենց հարթաքանդակներու մէջ սովորաբար կ'երևին աղեղ ու նիզակ ի ձեռին, ստէպ ձի նստած։ Ընտիր հեծեալներ էին, արագաշարժ, կարիճ, ու կռիւներու մէջ ճարպիկ, և սակայն գոռոզ, նենգաւոր և արիւնռուշտ։ ԺԴ. դարուն պետութիւն մը հիմնեցին, որու մայրաքաղաքն Նինուէ էր։ Վեց դար շարունակ Ասիան կոխեցին՝ դրացեաց վրայ իյնալու համար լեռներէն դուրս ելնելով և ամբողջ ժողովուրդներ գերի վարելով իրենց հետ։ Կարծես թէ կոտորելու, աւերելու և կողոպտելու հաճոյքին համար պատերազմի կ'ելնէին։ Ոչ մէկ ժողովուրդ երևցած է այնքան վայրագ։

24. Թագաւորը իր հպատակներուն միահեծան տէրն էր. զանոնք գլուխը ժողվելով Ասիայի ժողովուրդներուն վրայ կ'իյնար։ Ի դարձին ըրած շահատակութիւնները պալատան պատերուն վրայ կ'արձանագրէր երկար մակագրութիւմբ մ'ուր իր յաղթութիւնները նկարագրուած էին։

«Քաղքին մեծ դռներուն առջև պարիսպ մը կանգնեցի, կ'ըսէ Ասուրնազիրհաբալ, ապստամբութեան պարագլուխները տեռեցի և իրենց մորթերով ծածկեցի այս պարիսպը։ Անոնցմէ ոմանք ողջ ողջ պատին մէջ հիւսուեցան, ոմանք ալ խաչուեցան կամ պարիսպին երկայնութեամբը ցցի զարնուեցան. իմ դիմացս անոնցմէ շատերը տեռել տալով իրենց մորթերով ծածկեցի պարիսպը։ Անոնց գլուխները թագերու ձևով դիզել տուի, ու դիակներն ալ հրամայեցի պսակներու ձևով կըտրտել»։

Է. դարուն Սենաքերիմ կ'ըսէ. «Աւերիչ մրրիկի մը նման անցայ։ Արիւնաղանգ հողին վրայ զէնքերն ու զէնուզարդերը կը լողային վտակօրէն հոսող թշնամեաց արեան մէջ։ Անոնց զինուորներուն դիակները իբր յաղթանակներ կուտակել, և անոնց ձեռքերն ու ոտքերը կտրտել տուի։ Ողջ բռնածներս յարդի շիւղերու նման խեղեցի, իբր պատիժ կտրեցի անոնց ձեռուըները»։—Հարթաքանդակի մը մէջ՝ որ Սուսէն քաղաքին Ասուրպանեբալի անձնատուր ըլլալը կը ներկայացնէ, պարտեալներուն պարագլուխները Ասորեստանցիներէ չարչարուելու վրայ կը տեսնուին, ոմանց ականջները կտրտուած են, ոմանց աչքերը փորուած կամ մօրուքը փետտուած. մէկուն ալ ողջ ողջ կաշին սկրթուած հանուած։

25. ԺԳ. դարուն՝ Բաբելոնի առման հետ կ'սկսի այս կառավարութիւնը (Քրիստոսէ շուրջ 127-ը տարի

յառաջ)։ Թ. դարէն՝ Ասորեստանցիք՝ միշտ արշաւանքներու մէջ կը նուաճեն կամ կը գրաւեն Բաբելոնը, Ասորիքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսն անգամ։

625-ին իրենց Նինուէ մայրաքաղաքը «որջ առիւծուց, ոստան արիւնուշտ, ոստան աւարներով խճողուն» ինչպէս հրեայ մարգարէները կ'անուանեն զայն, կը գրաւուի ու անյարիր կը կործանի Մեդացւոց ձեռքով։

26. Բաբելոնացիք։—Ասորեստանեայց կործանման տեղ, նոր պետութիւն մը կազմուեցաւ հին Քաղդէաստանի մէջ՝ Բաբելոնեան պետութիւն անուամբ։

Իր թագաւորներէն հզօրագոյնը՝ Նաբուքոդոնոսոր՝ (604—561), իր մայրաքաղաքին՝ Բաբելոնի մէջ՝ բազմաթիւ տաճարներ ու պալատներ կանգնել տուած էր։ Այս յիշատակարաններն անթուրծ աղիւսէ շինուած էին, քանզի Եփրատայ դաշտագետնին մէջ քար չգտնուիր։

27. Կրօնք։ — Քաղդէացւոց և Ասորեստանցւոց կրօնքը միևնոյնն էր, վասն զի Ասորեստանցիները Քաղդէացւոց հաւատքն ընդունած էին։ Մթին է այն ու անյայտ մեզ համար, քանզի քաղդէացի ժողովրդեան կրօնքին նման՝ իրար հետ խառնուած տարբեր տարբեր կրօնքներէ ծնունդ առած է։

28. Ասորեստանցիք աշխարհը լի կ'երևակայէին դևերով (ժանտախտ, տենդ, ուրուականներ, ալէզներ), որոնք ուրիշ գործ չունէին, բայց եթէ չարիք հասցնելու համար մարդոց շուրջը դեգերիլ։ Կախարդներ իրենց օգնութեան կը կանչէին՝ մոգական բառերով այդ դևերը հալածելու համար։

Ասկէ կ'սկսի կախարդութեան ծագումը։

Կը պաշտէին նաև Լուսինը, Արևը և հինգ մոլորակները, քանզի Քաղդէաստանի թափանցիկ օդին մէջ աստղերն արտաքոյ կարգի պայծառութեամբ կը փայ-

լին. աստուածութեանց նման կը շողշողան անոնք։ Ատոնց ահա տաճարներ կը կանգնէին Քաղդէացիք, ճշմարիտ դիտարաններ՝ ուր զանոնք պաշտող մարդը ուշադիր կրնար հետևիլ այդ մարմիններու շարժումներուն։

29. Քուրմերու կարծիքն այն էր թէ այդ աստղերը՝ մէյ մէկ հզօր աստուածներ ըլլալով՝ մարդոց կեանքին վրայ զօրեղապէս կը ներգործէին։ Իւրաքանչիւր մարդ մոլորակի մ'ազդեցութեան տակ աշխարհ կուգայ, և այս ծնած վայրկեանն է տնօրինողն իր բոլոր բաղդին. անոր ինչ աստղի տակ ծնիլը գիտցողը՝ ապագայն ալ կրնայ գուշակել։ Աստղագիտութեան ծագումն այս է։—Երկնքի մէջ տեսնուած երևոյթներն աշխարհի վրայ պատահելիք բաներուն նշաններն են. զոր օրինակ գիսաւոր մը կը յայտնէ յեղաշրջում։ Քաղդէացի քուրմերը կը կարծէին թէ երկինքը զննելով կրնան դէպքերը նախագուշակել։ Քաղդէութեան ծագումն այս է։

30.—Քաղդէութիւն ու կախարդութիւն Քաղդէաստանէն տարածուեցան հռովմէական պետութեան մէջ և աւելի ետք՝ բոլոր Եւրոպա։

31. Ճարտարապետութիւն։—Անթուրծ աղիւսը որով Ասորեստանցիք իրենց քաղաքները կը շինէին՝ լայն կամ բարձր կամարներուն չյարմարիր. ուստի հարկ կ'ըլլար սրահները նեղ ու ցած շինել, ատոր փոխարէն խիստ երկար ձև մը կը տրուէր անոնց։ Այս պատճառաւ Ասորեստանեայց պալատ մը ձեմելիքներու շարքի մը նմանութիւնն ունէր. տանիքները եզրակեռիք հարթ տամալներ էին։ Դրան առջև մարդագէմ ահագին թևաւոր ցուլեր կը տեսնուէին կանգուն։

32. Քանդակագործներն ալապաստրեայ մեծ տախտակներու վրայ պատկերներու նմանող հարթ-քան-

դակներ կը յօրինէին. ասոնք խիստ խառնուկ տեսարաններ կը ներկայացնէին ստէպ. պատերազմներ, որսեր, քաղաքներու պաշարումներ, արարողութիւններ՝ ուր թագաւորը բազմաթիւ շքադիրներով կերևայ։ Ամենամանր պարագաները մի առ մի ցոյց տրուած են հոն. կը տեսնես արքային ճաշը տանող սպասաւորներու տողանները, անոր պալատը շինող գործաւորներու դասերը, ինչպէս նաև պարտէզներ, դաշտեր, լճակներ, լողացող ձուկեր, իրենց բոյնին վրայ թառած կամ ծառէ ծառ ոստոստող թռչուններ։

Կենդանիները ստէպ մեծ տեղ մը կը բռնեն, մանաւանդ որսորդական հարթ-քանդակներու մէջ, և սովորաբար ամենաճշգրիտ կերպիւ ներկայացուած են։

ՊԱՐՍԻԿՔ

33. *Պարսկաստան*.—Տիգրիսի և Ինդոսի միջև Կասպից ծովուն և պարսկական խորշին միջև կը բարձրանայ Իրանի գաւառը՝ ընդարձակ այլ մասամբ անբեր։ Բարձրաբերձ լեռներով շրջապատուած է այն. գետերը չկրնալով հոսելու ճամբայ գտնել, աւազներու կամ աղի լիճերու մէջ կը կորսուին։ Կլիման խիստ է, յոժ անհաւասար, ամառը հրատապ, ձմեռը սառուցեալ, ինչ ինչ կողմեր օէ 40° վերէն 40° վար անցում կ'ըլլայ. Սիպերիական ցուրտէն Սենեկալեան ջերմութեան։ «Թուրի պէս կտրող» սաստկաշունչ հովեր կը փչեն։ Այլ հովիտներու մէջ, գետերու երկայնքը, հողը ընդհանրապէս բարեբեր է. պտուղներու և արօտներու երկիրն է այն. դեղձն ու կեռաս այս երկրէ ծնունդ առած են։

34. *Կրօնք պարսից*.—Քրիստոսէ յառաջ Ժ. և Է. դարերուն մէջ տեղերը պարսից կրօնքը Զարադաւստրա

(Զրադաշտ) անուն իմաստունի մը ձեռքով վերանորոգուեցաւ, որու վրայօք անունէն զատ ստոյգ բան մը չենք գիտեր։

Ահա այս կրօնքին գլխաւոր կէտերը։ Ահուրա Մազդա (Որմիզդ), «այն ամենագէտ վեհապետը, լուսափայլ, շողշողուն, ամենամեծ, ամենաբարի, ամենակատարեալ և ամենազդու, ամենախելացի և ամենագեղեցիկ» ստեղծեց աշխարհը։ Ըստ ամենայնի բարի ըլլալով՝ ինչ որ բարի է՝ այն ստեղծեց միայն։ Ինչ որ չար է աշխարհի մէջ չար աստուածէ մ'ստեղծուեցաւ, որ է Անկրա Մայու «անդոհի ոգին», (Արհիմն)։

35. Բարի և ստեղծագործ Որմզդի դիմաց կը կանգնի Արհիմն չար և կործանիչ։ Այդ երկուքին ալ հրամանին տակ ոգիներու լէգէոն մը կայ։ Որմիզդի զինուորք բարի հրեշտակներ են, Արհիմնի զինուորք՝ չար դևերը։ Հրեշտակները արևելեան կողմէ լուսոյ մէջ կը մնան, իսկ դևերը՝ արևմտեան կողմը վերջալոյսի խաւարին մէջ։ Երկու բանակներն անընդհատ պատերազմի մէջ են։ Կռուոյ դաշտն աշխարհս է, քանզի երկու հաւատացեալներն ալ ամէն տեղ կը գտնուին։ Որմիզդ և իր հրեշտակները կ'աշխատեն մարդոց կեանքը պահպանել, ու բարի և երջանիկ ընել զանոնք. Արհիմն և իր դևերն անոնց բոլորտիքը կը դառնան՝ ջնջելու և չար ու դժբաղդ ընելու համար զանոնք։

36. Ամէն ինչ որ բարի է երկրի վրայ՝ Որմիզդի գործն է և առ բարին կը ծառայէ. արևն ու կրակն՝ որք խաւարը կը հալածեն, աստղերը, խմորեալ ըմպելիքը, որ հեղուկ հուր մը կ'երևի, ծարաւը մարող ջուրը, մշակեալ դաշտերը՝ որք սնունդ կ'ընծայեն մարդու, ծառերը՝ որք կը պտղաբերեն զանի, ընտանի անասունները, մանաւանդ շունը, թռչունները, քանզի լուսոյ մէջ կ'ապրին, և մասնաւորապէս աքաղաղը՝ վասն զի

օրուան ծագիլը կ'ազդարարէ։—Ընդհակառակն ամէն ինչ որ վնասակար է՝ Արհմնէ կուգայ և առ չարն կը ծառայէ. գիշերը, երաշտութիւնը, ցուրտը, անապատը, թունաւոր տունկերը, տատասկները, գիշատիչ գազանները, օձերը, մակաբոյծերը (մժղուկ, լու, մլուկ), և մութ ծակերու մէջ ապրող կենդանիները, մողէզ, կարիճ, գորտ, մուկ, մրջիւն։

Նոյնպէս բարոյական աշխարհի մէջ կեանքը, մաքրութիւնը, ճշմարտութիւնը, աշխատութիւնը բարի են ու Որմիզդէ կուգան. մահը, աղտեղութիւնը, սուտը, ծուլութիւնը չար են ու Արհմնէն կուգան։

37. Այս հաւատքէ կը բխին պաշտամունք և բարոյական։ Մարդ պարտի պաշտել բարի աստուածը և մարտնչիլ անոր համար։

Մարդս Որմզդի համար մարտնչած կ'ըլլայ նպաստելով անոր գործին և ջնջելով Արհմնի գործը։ Խաւարի դէմ կը պատերազմի չոր փայտով և խունկերով կրակը վառ պահելով, անապատի դէմ՝ հողը հերկելով, և տուներ շինելով, Արհմնի կենդանեաց դէմ կը պատերազմի, օձերը, մողէզները, մակաբոյծերը, գիշատիչ գազանները սատկեցնելով։—Պղծութեան դէմ կը պատերազմի՝ մաքուր մնալով, հեռացնելով իրմէ ինչ որ մահ է, մանաւանդ եղունգներն ու մազերը, քանզի «ուր որ կտրուած մազեր ու եղունգներ կը մնան՝ հոն դեւեր ու պիղծ անասուններ կը ժողվուին»։ Ստութեան դէմ կը պատերազմի՝ միշտ ճշմարտասէր ըլլալով։

38. Մարդ մը մեռնելուն պէս՝ չարութեան ոգին սեպհականութիւնը կ'ըլլայ, ուստի հարկ է ազատել տունն անոր ներկայութենէ։ Այս բանիս համար ոչ այրել պէտք է զան՝ հուրը չպղծելու համար, ոչ թաղել՝ հողը չպղծելու համար, ոչ խղտել՝ ջուրը չպղծելու համար, այլ դնել բաց ու բարձր տեղ մը, երեսն արևին, քարերով լաւ մը հաստատուած, ու հեռանալ անմիջապէս, խոյս տալու համար դևերէն՝ որք կուգան կը ժողվուին «գերեզմանատեղիները, հիւանդութեան, տենդի, աղտոտութեան, սարսուռի և կտրուած հին մազերու կայանները»։

Մեռելին հոգին մարմնէն կը բաժնուի։ Մահուան երրորդ գիշերը գումարման կամուրջին (Չինվադ) վրայ կը բերուի այն։ Հոն Որմիզդ հարցաքննութիւն կ'ընէ անցուցած կեանքին վրայ։ Եթէ բարի գործած է՝ մաքուր հոգիները և շուներու հոգիները կը պաշտպանեն զան, կ'օգնեն կամուրջէն անցնելու, և երանելեաց կայանը կը մտցնեն. դևերը առաքինի հոգիներու հոտին չդիմանալով կը ձգեն կը փախչին։ Ընդհակառակն չար մարդուն հոգին հիւանդ ու երերուն կ'անցնի կամուրջէն, օգնող մը չկայ իրեն, դևերը քաշքշելով կը տանեն անդունդին մէջ, չար ոգին կը բռնէ կը կաշկանդէ զան խաւարին խորը։

39. Պարսից պետութիւն.— Պարսիկք երկար ժամանակներ աննշան պզտի ժողովուրդ մ'եղան։ 560-ին ժամանակները՝ անոնց գլուխը Կիւրոս, Մեդացւոց թագաւորը գահընկէց ըրաւ և Իրանի բոլոր ազգերը ի մի ժողվելէ ետք նուաճեց Լիւդիան, Բաբելոնը, բոլոր Փոքր-Ասիան։

40. Իր որդին Կամպիս Եգիպտոսի տիրեց, և երբ մեռաւ՝ ապստամբութիւններ յառաջ եկան բոլոր այդ նուաճուած երկիրներու մէջ։ Պարսիկ ջոջ մը, Դարեհ, ապստամբ ժողովուրդները նուաճելով՝ պարսից պետութիւնը վերահաստատեց, զոր և մեծցուց Թրակէի և Հնդկաստանի մէկ նահանգին տիրելով։ Այս պետութիւնը Արևելքի բոլոր ժողովուրդները կը միացնէր, Մեդացիք և պարսիկք, Ասորեստանցիք և Բաբելացիք, Հրէայք, Փիւնիկեցիք, Ասորիք, Լիւդացիք, Եգիպտա-

ցիք, Հնդիկք, Արեւմուտքէն Դանուբէն սկսեալ մինչեւ արեւելք՝ Ինդոսը, հիւսիսէն Կասպից ծովէն մինչեւ հարաւ՝ Նեղոսի ջրվէժները կը տարածուէր այն։ Մինչեւ այն ժամանակ այսքան մեծ տէրութիւն մը չէր տեսնուած։ Ամենէն վերջը եկած լեռնցիներու ցեղ մ'այսպէս Ասիոյ բոլոր պետութեանց ժառանգորդ կը հանդիսանար։

41. Դարեհ՝ ինչպէս ամէն ասիացի վեհապետներ՝ իր տէրութեան իւրաքանչիւր ժողովուրդը ազատ կը թողուր որ ուզածին պէս կառավարուի, պահէ իր լեզուն, կրօնքը, օրէնքները, շատ անգամ իր հին իշխաններն անգամ։ Այլ հպատակներուն վճարելիք տուրքերուն կարգադրութիւնը իրեն կը պահէր։ Հարիւրեակ մը կառավարութեանց բաժնած էր իր պետութիւնը, որոնց ամէն մէկուն համար սատրապ (կուսակալ) մը կ'անուանէր՝ անոր պաշտօն տալով տուրքերը ժողվել եւ խրկել Թագաւորին։

42. Թագաւորին ամբողջ տուրքը մեր հիմակուան դրամի կշիռով 80 միլիոն ֆրանքի կ'ելլէր։ Այս 80 միլիոն ֆրանքը՝ այդ ժամանակներու մետաղի արժէքը ի հաշիւ առնելով, հիմակուան 600 միլիոն ֆրանքի համարժէք գումար մ'է։ Այս դրամով Թագաւորն իր կուսակալներուն, բանակին, ծառաներուն եւ ամենաշռայլ արքունիքի մը ծախքերը կը հոգար. եւ ամեն տարի մետաղի ահագին ձոյլեր կ'աւելնային՝ սնդուկներու մէջ կուտակուելով։ Պարսկաստանի Թագաւորը՝ ահագին գանձ մ'ունենալը սնապարծութեան խնդիր մը կ'ընէր։

Ոչ մէկ Թագաւոր եղած էր այսքան ճոխ եւ հզօր։ Յոյնք մեծ Թագաւորը կ'անուանէին զինք։

ՓԻՒՆԻԿԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

43. Փիւնիկէն 50 փարսախ երկայնքով եւ 8-էն 10 լայնքով նեղ գետին է՝ որ Ասորիքի ծովուն եւ Լիբանանու ամպածրար շղթային միջեւ պարփակուած կը գտնուի։

Ժայռուտ ծովեզրին երկայնքը՝ տեղ տեղ հրուանդաններ կամ կղզիներ բնական նաւահանգիստներ ձեւացուցած են։ Ահա այդ նաւահանգիստներուն վրայ հաստատած էին Փիւնիկեցիք իրենց քաղաքները, Տիւրոս եւ Արատ՝ ամէն մէկը՝ կղզեակի մը վրայ կառուցուած էին։ Բնակիչները հոն խռնուած էին վեց, եօթ, ութ յարկերով տուներու մէջ։ Երկու ամենամեծ քաղաքներն էին Տիւրոս եւ Սիդոն։

44. Այս պզտի երկրին վրայ համախմբուած Փիւնիկեցիք մանաւանդ առուտուրով կ'ապրէին։ Ոչ արեւելքի միւս ժողովուրդները (Եգիպտացիք, Քաղդէացիք, Ասորեստանցիք), ոչ արեւմուտքի բարբարոս ցեղերը (սպանիացիք, կալիացիք, իտալացիք), այն ժամանակները չունէին ծովային զօրութիւն։ Փիւնիկեցիք միայն կը համարձակէին նաւարկել, որով բոլոր հին աշխարհի յանձնակատարներն եղան անոնք. կ'երթային ամէն մէկ ժողովուրդէ իր ապրանքները կը գնէին, եւ փոխարէն ուրիշ երկիրներու գետնաբերքերը կը ծախէին անոր։ Այս տուրեւառը Արեւելքի հետ ցամաքով կ'ըլլար, իսկ Արեւմուտքի հետ՝ ծովով։

45. Փիւնիկեցի նաւականութիւն.—Իրենց ծովային առուտուրներուն համար Լիբանանու խոշոր մայրերէ թիակաւոր ու առագաստաւոր նաւակներ կը շինէին։ Ուղեւորութեան միջոցին ծովեզերքը միշտ աչքի տակ ունենալու հարկադրեալ չէին անոնք, վասն զի իրենց ուղղութիւնը կարող էին գտնել բեւեռաստղը դիտելով

որ հիւսիսը կը ցուցնէր։ Խիզախ նաւավարներ՝ իրենց պզտի նաւերով Միջերկրականի մինչև ծայրը կը նետուէին, մինչև իսկ կը համարձակէին կտրել անցնել Ճիպրալթարի նեղուցը․ հնոց լեզուով Հերակլեան արձանները, և ովկիանոսէն երթալ բանիլ մինչև Անկլիայի եզերքները, գուցէ նաև մինչև Նորվեկիա։ Եգիպտոսի արքայի մը ծառայող Փիւնիկեցիներ Ե. դարուն Միջերկրականէն ճամբայ ելան Ափրիկէի շրջանն ընելու համար, և կ'ըսուի թէ երեք տարի վերջը Կարմիր ծովէն ետ դարձած ըլլան։—Փիւնիկեցիք քաղաքակիրթ ժողովուրդներէ ծախու կ'առնէին անոնց ճարտարարուեստի արտադրութիւնները։ Արևելքի մէջ չգտածնին կ'երթային բարբարոս երկիրներու մէջ կը փնտռէին։ Յունաստանի եզերքներուն վրայ կ'որսային ժժմակ մը՝ ուսկից կը հանէին կարմիր ներկ մը, ծիրանին։ Ծիրանի ներկուած պաստառներն ամէն հին ազգերու մէջ արքաներու և մեծ ջոջերու հագուստներուն կը գործածուէին։ Սպանիայէ և Սարտինիայէ հանքերէն հանուած արծաթ կը բերէին։ Անագը կարևոր էր իրենց՝ անագապղինձ շինելու համար, և որովհետև Արևելքի մէջ չգտնուիր, այն՝ մինչև Անկլիոյ եզերքները՝ անագի կղզիներուն մէջ կերթային այդ մետաղը ձեռք բերելու համար։

46. Սաէպ կիներն ու տղայքը կը յափշտակէին՝ իբր գերի ծախելու համար, ի հարկին ծովահէն եղած՝ հանդարտ սրտով օտարականները կը թալլէին։

Փիւնիկեցիք վախ չունէին որ ուրիշ ժողովուրդներու նաւավարներ մրցակցին իրենց հետ։ Այդ հեռու երկիրներէ դարձած ատեն՝ իրենց բռնած ճամբան կը ծածկէին անոնք։ Հնութեան մէջ ոչ ոք գիտէր թէ ուր գտնուէին Քասիտիտեան կղզիներն՝ ուսկից անագ կը քաղէին։

47. Այբուբէնը.—Միևնոյն ժամանակ փիւնիկեցիք իրենց այբուբէնը ուրիշ աշխարհներ կը տանէին։ Իրենցմէ շատ դարեր յառաջ Եգիպտացիք գրել գիտէին և իւրաքանչիւրն մէյ մէկ ձայն հանող գիրեր անգամ կը գործածէին՝ ինչպէս մեր այբուբէնին մէջ։ Բայց իրենց գիրը հին նշաններով խճողուած էր տակաւին՝ որոնցմէ ոմանք վանկ մը և ոմանք ալ ամբողջ բառ մը կը ներկայացնէին։ Փիւնիկեցիք՝ անտարակոյս իրենց առևտրական տոմարներուն համար՝ աւելի պարզ ձևի մը պէտք ունեցան։ Այս նպատակաւ 22 գիր պահեցին միայն՝ որոնց ամէն մէկը ձայն մը (կամ մանաւանդ լեզուի մէկ յօդաւորութիւնը) կը յայտնէ։ Միւս ժողովուրդներն այս 22 գիրերով այբուբէնին հետևեցան։ Ոմանք՝ ինչպէս հրէայները՝ աջէ ձախ գրեցին փիւնիկեցւոց նման, այլք ինչպէս յոյները՝ ձախէ աջ։ Ամէնքն ալ գիրերուն ձևերը քիչ շատ փոխեցին, այլ փիւնիկեցի այբուբէնը ամէն այբուբէններու տակ կը տեսնուի՝ հրէական, լիկիական, յունական, հին իտալական, ետրուսքեան, իպերեան նոյն իսկ սքանդինաւեան։ Աշխարհի գրել սորվեցնողներն փիւնիկեցիք եղան։

Բ. ՅՈՅՆՔ

ՅՈՅՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

48. Յունաստան.—Յունաստան խիստ փոքր երկիր մ'է (57,000 քառակուսի հազարամեթր), Զուիցերիայէն հազիւ աւելի մեծ, այլ խիստ այլազան երկիր մը, ուր ամէն կողմ լեռներ կը բարձրանան, խորշեր կը ձևանան։ Նոյն իսկ կղզիները՝ որ ծովեզերքին երկայնքը

հատ հատ կ'երևին, լեռներ են ընդծովեայ՝ գլուխնին ջուրէն վեր բարձրացած։ Այս դարուփոս երկրին վրայ քիչ հող կայ բուսական, դրեթէ ամենուրեք չոր վէմ։ Գետերը հեղեղներու նման՝ իրենց կէս—ցամաքած փոսին և լեռան ամուլ ապառաժին միջև արդիւնաբեր հողի նեղ գօտի մը միայն կը թողուն։ Այս գեղեցիկ երկրին մէջ կը գտնուէին քանի մը անտառներ, նոճիներ, դափնիներ, արմաւենիներ, ժայռուտ բլրակներու վրայ հոս հոն ցիրուցան այգիներ. այլ ճոխ հունձքեր՝ պարարտարօտ դաշտեր չէին տեսնուեր բնաւ։ «Յունաստան, կ'ըսէ յոյն հեղինակ մը, ծնած աւեն աղքատութիւնը իրեն կաթեղբայր ունեցաւ»։ Այսպիսի երկիր մը, նրբակերտ, ժիր և սակաւապէտ լեռնականներ յառաջ կը բերէ։

49. Ծովը.—Եզերքներու երկիր մ'է Յունաստան, ինք Փորթուգալէ աւելի փոքր՝ Սպանիոյ չափ եզերքներ ունի։ Ծովը բազմաթիւ խորշերով, փորոքներով ու անդամանդաձև կտրտածներով իր մէջ կը մտնէ, սովորաբար զայն կը պատեն կարկառուն քառաժայռեր կամ իրար մօտենալով բնական նաւահանգիստ մը ձևացնող կղզիներ։ Լճի մը կը նմանի այդ ծովը, սովորաբար հանդարտ է, փայփլուն, և «մանիշակագոյն». ինչպէս կ'ըսէ Հոմերոս։ Այսպիսի ծով մը ուղևորութեան հրաւէր կը կարդայ բնակիչներուն։ Այս կերպով յոյները եղան նաւազ, վաճառական, ճամբորդ, ծովահէն, բաղդախնդիր, փիւնիկեցւոց պէս բոլոր հին աշխարհի վրայ սփռուեցան անոնք՝ Եգիպտոսի, Բաղդէաստանի և բոլոր Ասիոյ ապրանքներն իրենց երկիրը բերելով։

50. Կլիմայ.—Յունաստանի կլիման մեղմ է։ Աթէնքի մէջ սեպէ թէ քսան տարին անգամ մը կը ձիւնէ. ամառը ծովու զեփիւռը, տօթը կը չափաւորէ։ Մինչև

ցայսօր մայիսէ սկսեալ մինչև սեպտեմբերի վերջը փողոցը պառկող բնակիչներ կը տեսնես։

Գեղեցիկ երկիր մ'է այն, որ կը թելադրէ զմարդ կեանքը խրախճան մը նկատելու, քանզի իր շուրջը ամէն ինչ կը ժպտի։

Օդը զուլ է ու պայծառ, շատ փարսախներ հեռուէն Աթէնքին վերնաբերդին վրայ Աթենասայ արձանին ցցունքը կը տեսնուէր։

51. Այս երկրին մէջ մարդ ոչ տաքէն չափազանց կը նեղուի և ոչ ցուրտէն. քիչ ծախքով բացօթեայ կ'ապրի զուարթօրէն։ Առատ սնունդի պէտք չունի նա, ոչ ալ տաքուկ հագուստներու կամ հանգստաւէտ տան։ Հին յոյնը մէկ աղկերով և ափ մը ձիթապտղով կրնար ապրիլ։ Իբր բոլոր հագուստ նա ունէր տրեխներ, պատմուճան մը ու վերարկու մը խոշոր, ստէպ բոկոտն ու գլուխը բաց դուրս կ'ելլէր, նեղուկ ու խախուտ շէնք մ'էր իր տունը։

Անկողին մը՝ քանի մը վերմակով, սնդուկ մը, գեղեցիկ անօթներ, կանթեղ մը, ա՛յս էր ահա իր բոլոր կարասին. պատերը մերկ էին և բռածեփ։ Այդ տունը կարծես թէ պառկելու տեղ մ'էր միայն իրեն համար։

52. Ոստաններ.—Յոյները պզտի ժողովուրդներու բաժնուած ապրեցան միշտ։ Յունաստանի հողը՝ ծովէն ու լեռներէն կտրուած՝ բնական կերպով մը պզտիկ գաւառակներու կը բաժնուի, իւրաքանչիւրը նեղուցով մը կամ ժայռերու պարսպով մ' իր դրացիէն մեկուսացած, այնպէս որ ինքզինք պաշտպանելը դիւրին է և հաղորդակցիլը դժուար։ Իւրաքանչիւր գաւառակ զատ տէրութիւն կամ վիճակ մը կը կազմէր. որու ոստան անուն կուտային։ Հարիւրէն աւելի վիճակներ կային և հազարէ աւելի գաղութներ։

53. Սովորաբար Յոյն տէրութիւն մը քաղաք մ'է

ծովերով ու նաւահանգստով, կամ դաշտին մէջ ներքնաբերդի մը շուրջը ցիրուցան քանի մը գիւղերով։ Մէկ վիճակէ միւսին ներքնաբերդը, լեռները կամ նաւահանգիստը կը տեսնուի։ Շատերը քանի մը հազար բնակիչ ունին միայն, ամենէ մեծերը 2 կամ 300,000-ի հազիւ կը հասնէին։

54. Յոյներն իբր ազգ մարմին մը կազմած չէին երբէք, շարունակ կռիւի մէջ՝ զիրար կը ջարդէին։ Սակայն ամէնքն ալ միևնոյն լեզուն կը խօսէին, միևնոյն աստուածները կը պաշտէին, միևնոյն կեանքը կ'անցընէին։ Այս նշաններով ահա կը ճանչցուէին միևնոյն ցեղէ ըլլալնին՝ որոշելով բոլոր ուրիշ ազգերէ՝ որոնց բարբարոս անուն կուտային, և զորս արհամարհանքով կը դիտէին։

55. Գաղութներ։—Յոյները միայն Յունաստանի մէջ չէին ապրեր։ Յոյն ոստաններէ հեռացած գաղթականներ կ'երթային բոլոր մերձակայ երկիրներու մէջ նորանոր ոստաններ կը հիմնէին։ Այս յոյն փոքր ոստանները գոյութիւն ունէին Արքիպեղագոսի կղզիներու մէջ, Փոքր Ասիոյ բոլոր եզերքներուն վրայ, Կրետէ, Կիպրոս, Սեաւ ծովու բոլոր շրջապատութեան մէջ մինչև Կովկաս և Խրիմ, եւրոպական Տաճկաստանի երկայնքը (որ այն ժամանակները Թրակէ կը կոչուէր), Ափրիկէի եզերքներուն վրայ, Սիկիլիա, հարաւային Իտալիա, ու մինչև Ֆրանսայի և Սպանիոյ եզերքներուն վրայ։

56. Այս գաղութներէ ոմանց հիմնադրութեան վրայ գտնուած հին պատմութիւնները կը ցուցնեն թէ որքան կը տարբերէին արդէն գաղութներէն։

Ահա ինչպէս կը պատմուէր Մարսիլիայի սկզբնաւորութեան պարագաները։ Իօքսէն անուն Փոկէացի մը առևտրական նաւով մը Գալլիա հասած՝ տեղացի երևելիէ մը հրաւիրուած էր աղջկանը ամուսնութեան։ Երկրին սովորութեան համեմատ հարսնանալիք աղջիկը՝ հացկերոյթին լմնալու ժամանակները սրահէն ներս մտաւ ձեռքը բաժակ մը բռնած՝ զոր փեսային պիտի նուիրէր. յանկարծ Իօքսէնի առջև կանգ առնելով՝ բաժակն անոր երկնցուց։ Այս անակնկալ ընթացքը աստուածային ներշնչութիւն մը թուեցաւ. Կալիացի ջօջն իր աղջիկը Յոյնին տուաւ. արտօնելով իր ընկերներուն հետ քաղաք մը հիմնել Մարսիլիոյ խորշին վրայ։ Ետքէն Փոկէացիք իրենց քաղաքը պարսիկ բանակէն պաշարուած տեսնելով՝ ընտանիք՝ կարասի՝ արձաններ ու փոհարներ նաւի մը մէջ դրին՝ ուր իրենք ալ մըտնելով՝ քաղաքէն հեռացան։ Այն ժամուն ուր ճամբայ պիտի ելլէին՝ հրաշէկ երկաթի զանգուած մը ծովը նետեցին՝ երդուընելով թէ այն ատեն միայն Փոկէա պիտի վերադառնային՝ երբ այդ երկաթը ջուրին երեսն ելլէր։ Շատեր այս երդման դրժելով վերադարձան։ Միւսներն իրենց նաւարկութիւնը շարունակելով շատ մ'արկածներէ ետք՝ Մարսիլիա հասան։

Միլէ քաղաքը հիմնող Յոնիացիք իրենց հետ կիներ տարած չըլլալով՝ մօտակայ քաղաք մը գրաւեցին և տեղացի բոլոր այրերն սպաննելէ ետք՝ բռնի ամուսնացան անոնց կիներուն ու աղջիկներուն հետ։ Կը պատմուի թէ այդ կիները՝ զայրացած՝ երդում ըրած էին երբէք սեղան չնստիլ իրենց էրիկներուն հետ, և երբէք ամուսնոյ անուն չտալ անոնց։

57. Գաղթականք ուր որ հաստատուէին՝ նոր տէրութիւն կը կազմէին որ ազատ ու անկախ կ'ըլլար իր թողած մայր-ոստանէն։ Այսպէս Միջերկրականի բոլոր եզերքներուն վրայ կամաց կամաց իրարմէ անկախ յունական ոստաններ հիմնուեցան։

Հարաւային Իտալիան Մեծ Յունաստան կոչուեցաւ։ Եւ իրօք ալ Յոյն գաղթականներով ծաղկած այս ըն-

դարձակ երկրին քով՝ սկզբնական հայրենիքը փոքր Յունաստան մ'էր միայն։

ՅՈՒՆԱՑ ԿՐՕՆՔԸ

58. Աստուածներ։—Յոյները հին Արիացիներու նըման բազմաթիւ աստուածներու կը հաւատային։

Յունաց աչքին բնութեան ամէն ոյժ, օդ, արև, ծով՝ աստուածային մ'է, և ըստ որում չեն կարծեր թէ միակ պատճառ մը բոլոր այս երևոյթներն յառաջ բերէ՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրը մէյ մէկ յատուկ Աստուծոյ մը կը վերագրեն։

59. Իւրաքանչիւր աստուած բնութեան ոյժ մ'է, և զատ անուն մը կը կրէ։ Յոյներն վաղուցն երևակայութեան տէր՝ այդ անուան տակ կենդանի էակ մը կ'երևակայեն ամենագեղեցիկ ձևի տակ, ըսել կ'ուզենք մարդկային ձևի տակ։ Անոնք աստուած մը կամ աստուածուհի մ' իբր գեղանի մարդ մը կամ իբր գեղանի կին մը կը գաղափարեն։ Երբ Ոդիսեւ կամ Տելեմաք բարձրահասակ գեղեցիկ մէկու մը կը հանդիպին՝ առաջին հարցումնին այս կ'ըլլայ թէ արդեօք աստուած մ'է։

60. Յունաց աստուածները մարդեր են. հագուստներ, պալատներ ու մերինին նման մարմին մ'ունին. եթէ չեն մեռներ՝ զէթ կրնան վէրք ստանալ։ Հոմերոս կը պատմէ թէ ինչպէս պատերազմի աստուածը՝ Արէս մարտիկէ մը վիրաւոր՝ ցաւագին ճիչեր ձգելով կը ձգէ կը փախչի։ Մարդանման աստուածներ երևակայելու այս եղանակը մարդակերպութիւն (Authropomorphisme) ըսուածն է։

61. Աստուածներն իրենց պատմութիւնն ալ ունին. անոնց ծնունդը, երիտասարդական արկածները, շահատակութիւնները վէպի նիւթ կ'ըլլան։ Օրինակի

համար Ապողոն Դելոս կղզին կը ծնի՝ ուր իր Լատոնա մայրն ապաստանած է, կ'սպաննէ հրէշ մը որ Պառնաս լերան ոտքը գտնուած երկիրը կ'աւերէր կը գերփէր։ Այս զրոյցներու ամբողջութիւնը դիցաբանութիւն կը կազմէ՝ որ աստուածներու պատմութիւնն է։

62. Բոլոր յունաց հասարակ եղող այս աստուածները մեծ թուի մը չբարձրացան, ընդամենը հազիւ քսան կելլեն։

Աստուածներէն իւրաքանչիւրը իր դէմքը՝ տարազն ու գործիներն ունի՝ որոնք իր ստորեգելիները կը կոչուին. այսպէս կ'երևակայեն հաւատացեալք, այսպէս կը ներկայացնեն զանոնք անդրիագործք։ *)

63. Ողիմպոս.—Աստուածներէ ամէն մէկը սեպէ թէ թագաւոր մ'է իր շրջանակին մէջ։ Սակայն յոյները դիտած էին թէ բնութեան բոլոր ոյժերը դիպուածով չեն շարժիր, ներդաշնակ կ'ընթանան։ Ուստի այնպէս ենթադրեցին թէ իրենց աստուածները զաշխարհ կառավարելու մէջ միաբան էին, և մարդիկներու նման օրէնքներ ու կառավարութիւն մ'ունէին իրենց մէջ։

64. Յունաստանի հիւսիսային կողմը ձիւնապատ կատարով լեռ մը կար՝ որու վրայ ոչ մէկ մահկանացու ելած էր երբէք, Ողիմպոսը։ Այնպէս երևակայեցին թէ աստուածներն իրենց կաճառը այդ ամպածրար կատարին վրայ կը կազմէին։ Երկնահրաշ լուսոյ մը մէջ գումարուած՝ աշխարհի գործոց վրայ կը վճէին։ Անոնցմէ հզօրագոյնը կը նախագահէր, Զևսն (Դիոսն) էր նա, աստուած երկնքի ու լուսոյ, աստուած ամպա-

---

*) Տարբեր կողմերու ու ժամանակներու յոյներ միևնոյն աստուածը տարբեր ձևի մը տակ կը յղանային ատեն։ Այս պատճառաւ աստուածներէն շատերը իբր տարտամ ու անորոշ ստորեգելիներով կ'երևան մեզի, քանզի այդ ստորեգելիները ամեն տեղ նոյն չէին։

յարոյց ու շանթընկէց, ոսկեղէն գահի մը վրայ նստած վեհաշուք ալեօր մօրուեղ՝ որ միւս աստուածոց կը հրամայէ։

65. Բնաւորութիւն աստուածոց.—Յոյներն իրենց աստուածներէն շատերը կ'երեւակայէին բուռն, արիւնըռուշտ, նենգաւոր, շուայտ. գայթակղալի արկածներ կամ անպատիւ գործքեր կը վերագրէին անոնց։ Հերմէս գող ճանչցուած էր, Ափրոդիտէս անուանի էր իր պչրանքով, Արէս՝ վայրագութեամբ։

Այն աստիճան նախանձոտ էին անոնք՝ որ կատարեալ երջանիկ մարդ մը տեսնել չէին ուզեր։ Յոյներն անթերի յաջողութիւն մ' ամենամեծ վտանգ կը համարէին՝ աստուածներու զայրոյթն անվրէպ իրենց վրայ հրաւիրող։

Սամոսացի Բոլիքրատ՝ որ խիստ զօրացած էր ու հարստացած, աստուածներու նախանձէն վախնալով՝ օր մը ծովը նետեց ոսկի մատնի մ'որու շատ կարեւորութիւն կուտար, որպէսզի իր երջանկութիւնն անխառն եղած չըլլայ։ Ժամանակ մ'ետք՝ ձկնորս մը Բոլիքրատի ահագին ձուկ մը կը բերէ, ու փորէն դուրս կելլէ մատնին, ինչ որ հաւաստի նշան մ'էր դժբաղդութեան։ Բոլիքրատ իր քաղաքին մէջ պաշարուեցաւ, ու բռնուելով մեռաւ չարաչար տանջանքներու մէջ։ Աստուածներն իր երջանկութեան վրէժը կը լուծէին։

66. Յունական դիցաբանութիւնն անբարոյական էր. սա նկատմամբ որ չար օրինակ կուտար մարդերու։ Յոյն փիլիսոփաները զայս կ'ըսէին արդէն բանաստեղծներու դէմ բարկացած՝ որք այս զրոյցները տարածած էին։

Պիւթագորասի աշակերտ մը կը պատմէր թէ իր վարժապետը դժոխք եղած՝ տեսած էր Հոմերոսի հոգին ծառէ մը կախուած՝ և Հեզիոդոսինն ալ սիւնի մը կապուած. իբր պատիժ աստուածները զրպարտելնուն։

«Հոմերոս և Հեզիոդոս, կ'ըսէր Քսենոֆան, մարդոց մէջ նպերելի և խայտառակ համարուած բոլոր գործերը աստուածներու վերագրեցին։ Միակ աստուած մը կայ, որ ոչ մարմնով և ոչ մտքով չնմաներ մահկանացուաց»։ Եւ կաւելցնէր սա խորիմաստ դիտողութիւնը, «եթէ եզերն ու առիւծները ձեռքեր ունենային և մարդիկներու պէս կարենային նկարել՝ իրենց մարմիններուն նման մարմիններ պիտի տային աստուածներուն, ձիերը՝ ձիերու մարմիններ, եզերը՝ եզերու մարմիններ...Մարդիկներն ալ այնպէս կը կարծեն թէ աստուածներն իրենց զգացումները, իրենց ձայնը և իրենց մարմինը ունեցած ըլլան»։ Ճշմարիտ կը խօսէր Քսենոֆան. նախնական յոյներն աստուածներն իրենց նման ձեւացուցած էին. քան որում այն ժամանակներն արիւնռուշտ, նենգաւոր, նախանձոտ և սնապարծ էին իրենք՝ իրենց աստուածներն ալ այդպէս եղան։ Յետոյ ուղղուելով ու լաւագոյն դառնալով՝ բոլոր այդ մոլութիւնք սկսան ծանր գալ իրենց սերունդներուն, այլ աստուածներու պատմութիւնն ու բնաւորութիւններն հին զրոյցներով այլեւս հաստատուած լմնցած էին։

67. Պաշտամունք.—Այսքան զօրաւոր աստուածներ բարիք ու չարիք ըստ կամս կը սփռէին մարդոց վրայ։ Զանոնք հակառակ ունենալը վտանգաւոր բան էր, իսկ իրեն կողմն ունենալը՝ խելացութիւն։ Այնպէս կ'ենթադրուէր որ մարդերու համանման եղած ըլլային, անտես ըլլալէ բարկացող, և պաշտուելէ գոհ։ Այս մտածման վրայ ահա կը հիմնուէր պաշտամունքը՝ որու նպատակն էր աստուածներու հաճելի բաներ ընել անոնց պաշտպանութիւնը ձեռք բերելու համար։

Պղատոն ռամկին կարծիքը սա խօսքերով կը

յայտնէ. «Թէ աղօթքներու և թէ ընծայաբերութեանց մէջ աստուածներու հաճոյական բաներ ըսել և ընելն է բարեպաշտութիւնը, որ անհատներու և տէրութեանց բարգաւաճութիւն կը պարգևէ։ Հակառակը ամբարշտութիւն է որ կը կործանէ ամէն ինչ»։

Կրօնքը պայմանագիր մ'էր ամեն բանէ յառաջ, յոյնը կ'աշխատէր աստուածներուն հաճոյք պատճառել՝ փոխարէն՝ ծառայութիւններ խնդրելով անոնցմէ։

68. Մեծ տօները. — Աստուածներն ըստ որում մարդկային զգացումներ ունէին՝ անոնց հաճելի ըլլալու համար կ'ընէին ինչ որ պիտի ընէին մարդոց աչքը մտնելու համար։ Կաթ, գինի, կարկանդակ, պտուղմիս կը բերէին, պալատներ կը կանգնէին, տօնախումբեր կուտային անոնց, քանզի «անոնք ուրախ աստուածներ» էին՝ բերկրանքէ և աղուոր տեսարաններէ ախորժող։ Տօնախումբը խրախճան մը չէր, ինչպէս մեր մէջ, այլ կրօնական արարողութիւն մը։ Այդ օր արգելուած էր աշխատել. հարկ էր աստուածոյն առջև ուրախանալ հրապարակաւ։

69. Աստուածներու տրուած այս զուարճութիւններէն ծնած են հանդիսական խաղերը։

Գլխաւորներն էին ողիմպիական խաղերը, որք չորս տարին անգամ մը կը տրուէին ի պատիւ Զևսի, և հինգ կամ վեց օր կը տևէին։ Յունաստանի ամեն երկիրներէն եկող բազմութեամբ կրկէսը շրջապատող նստարանք կը ծածկուէին։ Զոհեր մատուցուելէ և աղօթքներ ըլլալէ յետոյ կսկսէին մրցմունք.

Ոտնարշաւ՝ ընթացարանին շուրջը.

Հնգամարտիկ կռիւ (pentathle), քանզի հինգ մարզանք կը պարունակէր, մրցակիցք պէտք էին ցատքել, ընթացարանին մէկ ծայրէն միւսը վազել, մետաղեայ սկաւառակն արձակել հեռուն, նիզակը նետել, ու դիմացինին մէջքէն բռնելով պատերազմել։

Կռփամարտ՝ ուր թևերնին կաշեայ փոկերով ծածկուած կը մարտնչէին։

Կառարշաւները՝ որք ձիարձակարանին մէջ տեղի կ'ունենային. կառքերը թեթև էին ու չորս ձիերէ լծուած։

70. Մրցումէն ետք՝ մունետիկ մը յաղթականին ու իր ծնած քաղաքին անունը կը հռչակէր բոլոր ժողովին առջև։ Իբր վարձ ձիթենիէ պսակ մը միայն կը տրուէր անոր, այլ վերադարձին իր քաղաքակիցք իբր յաղթական կ'ընդունէին զինք, երբեմն պարսպին մէկ մասը կը փլէին՝ որ ներս մտնէ։ Ծիրանիներ հագած՝ բոլոր ժողովրդեան ընկերակցութեամբ քառաձի կառքով կը հասնէր նա։ Այս յաղթութիւնները, որոնք հիմայ տօնավաճառի հերակլէաններուն թողուած են, այն ժամանակները գերիվեր կարևորութիւն մ'ունէին։ Կը պատմուի թէ Տիակորա անուն մէկու մ'երկու որդիքը՝ միևնոյն օրը պսակներ ընդունած ըլլալով, յաղթանակաւ պտըտցուցին զինքը բոլոր հանդիսականներու առջև։ Ժողովուրդը այդ պատիւը մահկանացուի մը չափազանց մեծ նկատելով—կը պօռար. «Մեռի՛ր, Տիակորաս, քանզի վերջապէս չես կարող աստուած մ'ըլլալ։ Տիակորաս՝ յուզմունքէ հեղձամուկ, իր որդւոց թևերուն մէջ մեռաւ։ Իրեն համար, բոլոր յունաց համար, տեսնել թէ իր որդիք Յունաստանի ամեն հուժկու կռուփներն և ամենէ արագաշարժ սրունքներն ունէին՝ լրումն էր աշխարհի երանութեան»։

71. Գուշակութեանց նշաններ և պատգամք։ Այսքան մեծարանքներու, հանդէսներու և ընծայաբերութեանց փոխարէն Յոյները բազմաթիւ ծառայութիւններ կը սպասէին իրենց աստուածներէն։ Աստուածներն իրենց

երկրպագուները կը պաշտպանէին. կը պարգեւէին անոնց առողջութիւն, հարստութիւն, յաղթութիւն։ Գալիք աղէտները կ'ազդարարէին զանազան նշաններով՝ զորս բացատրող մեկնող մարդիկ կային։

72. Յոյներն աստուածային նշաններ կը համարէին երազները, երկնքի մէջ թռչող թռչունները, զոհուած կենդանիներու աչքերը, մէկ խօսքով իրենց տեսած ամէն բաները, երկրաշարժէ ու խաւարումներէ սկսեալ մինչև պարզ փռնգտուք մը։

73. Սիկիլիոյ արշաւանքին մէջ՝ Աթենացւոց զօրապետը Նիկիաս այն պահուն՝ ուր նահանջի համար իր բանակը նաւ պիտի հեծցնէր՝ լուսնի խաւարում մը պատահելով՝ կանգ կ'առնու. կը մտածէ թէ աստուածներն այս հրաշքը ցուցուցած էին Աթենացւոց հասկցնելու համար թէ պէտք չէն իրենց ձեռնարկը շարունակել։ Հետևաբար կը սպասէ Նիկիաս, քսան և եօթն օր կը սպասէ աստուածոց բարկութիւնն իջեցնելու համար զոհեր մատուցանելով։ Մինչդեռ ինք այսպէս անգործ կը մնար՝ թշնամիներն նաւահանգիստը փակելով կը ջնջեն անոր թէ՛ նաւերն ու թէ բանակը։ Աթենացիք այս բանն իմացած ատեն Նիկիասի վրայ մէկ յանցանք միայն գտան. պէտք էր գիտնար թէ նահանջող բանակի մը համար լուսնի խաւարումը յաջող նշան մ'էր։

Խորհուրդ հարցուող աստուածը ստէպ չէ թէ անխօս նշանով մը կը պատասխանէ հաւատացեալներուն, այլ ներշնչեալ անձի մը բերանով. ժողովուրդն աստուածոյ մը սրբավայրին մէջ կուգայ պատասխան ու խորհուրդ առնելու համար՝ որք պատգամ կ'անուանէին։

74. Դելփիսի մէջ՝ խորհուրդ հարցուողը Ապողոն է։ Իր տաճարին խորը՝ քարայրի մը մէջ՝ հողին մէկ պատառուածքէն ցուրտ հովի հոսանք մը դուրս կելլէ՝ Յունաց կարծիքով նոյն իսկ Ապողոնէն խրկուած, քանզի անոր ենթարկուող ցնորանքի մէջ կիյնան։ Այդ պատառուածքին վրայ եռոտանի մը կը կանգնեն, կին մը (Պիւթիա), որ սուրբ աղբերակնի մը մէջ նախապէս լուացուած պատրաստուած է, այդ եռոտանիին վրայ կը նստի և կ'ընդունի ներշնչութիւնը, յանկարծ ջղային ցնորանքի մ'ենթակայ՝ ճիչեր կ'արձակէ ու կըտրատ խօսքեր կ'արտասանէ։ Իր շուրջը նստած քուրմեր այդ խօսքերը կ'առնուն, ոտանաւորի կը դարձնեն ու կը բերեն խորհուրդ հարցնողին։

ՍՊԱՐՏԱ

75. Սպարտայի ժողովուրդը։—Լաքոնիա անձուկ հովիտ մ'է խոշոր հեղեղով մը (Եօրոտաս) ոռոգուած, որ ձիւնապատ կատարներով երկու ահագին թաւուտներու մէջ տեղէ կանցնի։ Բանաստեղծ մ'այսպէս կը նկարագրէ զայն. «Երկիր մշակելի հողերով ճոխ՝ զորս սակայն դժուարին է հերկել. գոգաւոր երկիր՝ երկու ցից լերանց միջև փակուած, տեսքով դաժան, արշաւանքի անմատոյց»։ Այս փակ երկիրն կը բնակէին Սպարտայի Տորիացիք հին բնակներու միջև՝ զորս բռնի նուաճելով՝ ստորին կացութեան մը ենթարկած էին։

76. Հելոտացիք կամ ստրուկք դաշտերու մէջ ցիր ու ցան հիւղակներ կը բնակէին ու երկիրը կը մշակէին, այդ երկիրը սակայն իրենց չէր վերաբերեր, և անկէ իսկ հեռանալու ազատ չէին։ Միջին դարու ստրուկներուն նման հօրէ յորդի հողին կապուած վարձակալներ էին անոնք, և իրենց սպարտացի տէրերը կատէին խիստ։ «Սպարտացիներուն խօսքը բացուած ատեն, կ'ըսէ Քսենոփոն, չկայ ստրուկ մ' որ կեղծիք

բանեցընելով չյայտնէ թէ ի՛նչ մեծ հաճութեամբ ողջ ողջ պիտի լափէր զանոնք»։

Այս հարստահարեալք տասնապատիկ շատուոր էին իրենց տէրերէն, ուստի հարկ էր միշտ պատրաստ ըլլալ պատերազմի։

77. Առանց պարսպի բանակեալ մ'էր Սպարթա. իր ժողովուրդն ալ մշտապատրաստ բանակ մը պատերազմի։

Տղան ծնած օրէն զինուորութեան կը պատրաստէին։ Վատակազմները լերան մը վրայ կը լքուէին անխնամ։ Ողջ թողուած մանկունք եօթ տարեկան ըլլալուն պէս՝ ծնողաց ձեռքէն առնուելով խմբովին կը մեծցունէին՝ տէրութեան ծախքով զօրանոցի մէջ կըրթուած զինուորականներու որդւոց նման։ Անոնց ոտքը բոպիկ էր միշտ, ամառ ձմեռ ուսերնուն վրայ միենոյն վերարկուն։ Եղէգներու վրայ կը պառկէին, և Եւրօդասի ցուրտ ջուրերուն մէջ կը լուացուէին։ Քիչ ու շուտ կուտէին անոնք, իրենց կերածը կոշտ կերակուր մ'էր։ Հարիւր հարիւր բաժնուած՝ ամեն մէկը գլխաւորի մը հրամանին տակ կը գտնուէր։ Ստէպ իրար դէմ կը հանէին զանոնք որ աքացի կամ բռնցի ծեծկուին։ Արտեմիսի տօնին օրը աստուածուհւոյն արձանին դիմաց արիւննին վազելու չափ կը ձաղկուէին, ոմանք կը մեռնէին անգամ, այլ առանց ձայն մը հանելու. իրենց համար պատուոյ կէտ մ'էր այս։ Ծեծկուիլ ու տառապիլ սորվիլ. զայս ահա կուզէին սորվեցնել անոնց։ Ստէպ անօթի թողուած՝ հարկ կ'ըլլար որ երթան իրենց կերակուրը տեղէ մը գողնան, եթէ բռնուէին՝ խարազանի ուժգին հարուածներ կը տեղար անոնց կռնկին վրայ։ Սպարտացի մանուկ մը որ պզտի աղուէս մը գողնալով վերարկուին տակ պա-

հած էր՝ ինքզինք ձեռք չտալու համար թող տուաւ որ կենդանին իրեն փորն ուտէ լափլփէ։

78. Միւս Յոյներն իրենց աղջիկները տան մէջ փակուած կը պահէին բուրդ մանելու զբաղած։ Սպարտացիք կայտառ կիներ կը փնտռէին՝ հուժկու զաւակներ ունենալու համար. այս նպատակով իրենց աղջիկները մանչերու պէս կը մեծցնէին։ Մարզարանի մէջ կը վարժուէին անոնք վազել, ցատքել, սկուտեղ ու նիզակ արձակել։

79. Սպարթայի բանակը։ — Սպարտացին տասն և եօթ տարեկան զինուոր կ'ըլլար և մինչև վաթսուն՝ զինուոր կը մնայ։ Ամեն բան կանոնի տակ է՝ ինչպէս զօրանոցի մէջ. տարազ, արթնալու և պառկելու ժամ, կերակուր, մարզանք։

Սպարտացի զինուորներն ամէնքն ալ նոյն զէնքն ունէին պաշտպանութեան համար՝ զրահը՝ որ իրանը կը պատէ, սաղաւարտը՝ որ գլուխը կը պաշտպանէ, սրունապաններն՝ որ սրունքները կը պահպանեն, վահանը որ մարմնոյն առջևով կը բռնուի.—յարձակման համար կարճ սուր մը և երկար նիզակ մը։

80. Թշնամւոյն առջև հասած առեննին զինուորները կը շարուէին՝ սովորաբար ութ կարգ խորութեան մը վրայ, ամէն մէկն քովինէն փակչելով հոծ զանգուած մը կազմած, որ փաղանգ կը կոչուի։ Թագաւորը բանակին գլուխը կը գտնուի և ողջակէզ կը մատուցանէ. եթէ անոր աղիքները բարեգուշակ նշաններ պարունակեն՝ պատերազմին հրամանը կուտայ իսկոյն։

Մարտականք այն ատեն կը շարժին դէպի յառաջ սրնգի ձայնով՝ արագ ու կանոնեալ քայլերով՝ նիզակը վեր բռնած և վահանը մարմնոյն առջև՝ կուռ և սեղմ կարգով թշնամւոյն վրայ կը հասնին իրենց թափով ու զանգուածով կը խորտակեն կը փախցնեն զան,

և իրենց փաղանգը չաւրելու համար կանգ կ'առնուն մէկէն։

Թանձր ռազմագիտութիւն, այլ որ կարող է խառնիխուռն գունդի մը յաղթելու. զատ զատ ռազմականներ այսպիսի զանգուածի մը չեն կրնար դիմանալ։ Միւս երկիրներու յոյներն ասոր այսպէս ըլլալը հասկնալով, ամենքն ալ կրցածնուն չափ հետեւեցան Սպարտացւոց, ամէն տեղ զինուորներն անոնց նման զինուեցան և փաղանգի ձևով պատերազմեցան։

Այս դրութեամբ սպարտացիք իրենց լեռնականի կոշտ բարքերը պահեցին. ոչ անդրիագործ ունեցան, ոչ ճարտարապետ, ոչ ատենաբան և ոչ իմաստասէր։ Ամէն ինչ զոհած էին պատերազմի. այս կերպով «զինուորական արուեստի մէջ արուեստագէտներ» եղան անոնք։

81. Մարմնամարզը.—Կարգ կարգ բաժնուած թըշնամւոյն վրայ իյնալու և բախումով զայն տապալելու համար թեթեւաշարժ և հուժկու մարդիկ պէտք էին, իւրաքանչիւր զինուոր կը պարտաւորէր ըմբիշ մ'ըլլալ։ Այս նպատակաւ սպարտացիք մարմնոյ մարզանքները սարքեցին, միւս յոյներն անոնց հետեւելով՝ մարմնամարզն ամէնուն համար ազգային արուեստ մ'եղաւ, ամենէն յարգին արուեստներէ, և որ կը պսակուէր շքեղ հանդէսներու մէջ։ Ամենահեռաւոր երկիրներ, Կալիայի կամ Սև ծովու բարբարոսներուն մէջ յոյն քաղաք մը կը ճանչցուէր մարմնամարզարան մ'ունենալէն։

82. Ամէն երիտասարդներ այդ մարզարանէն կ'անցնէին, գոնէ երկու տարի ամէն օր կը յաճախէին հոն. կը սորվէին ցատքել, վազել, սկուտեղ ու նիզակ նետել, թշնամւոյն մէջքէն բռնելով մրցիլ, իրենց մկանունքը ու մորթը զօրացնելու համար՝ ցուրտ ջուրի մէջ կը լողային, իւղ կը քսէին մարմնոյն, զոր նաև քերոցով կը բրտացնէին։

83. Շատերը իրր պատւոյ խնդիր՝ իրենց բոլոր կենաց մէջ կը շարունակէին այս մարզանքները և ըմբիշներ կ'ըլլային։ Ոմանք սքանչելիքներ կը գործէին այդ արուեստին մէջ։ Կ'ըսուի թէ Կրոտոնացին Միլոն իր ուսերուն վրայ ցուլ մը կրէր, և արշաւի մէջ կառք մը ետևի կողմէն բռնելով կրնար կեցնել։

ԱԹԷՆՔ

84. Աթէնք.—Ատտիկէ ձևացած է ժայռերու թաւուտէ մ'որ եռանկիւն ձևով կը յառաջանայ ծովուն մէջ։ Մերկ ու անբեր են այս ժայռերը, որք իրենց մարմարի կարկառով և քաղցրահամ մեղրով հռչակ ունին և իրենց ու ծովուն միջև երեք պզտի դաշտավայրեր կը թողուն, վտիտ գետին մը սակաւաջուր (վտակներն ամառը կը չորնան), որ անկարող էր ստուարաթիւ ազգաբնակութիւն մը սնուցանել։

Այս դաշտավայրերէ ամէնէ մեծին մէջ, ծովէն փարսախ մը հեռու, մեկուսի խոշոր ժայռ մը կը բարձրանայ, որու ոտից տակ շինուած էր Աթէնք։ Հին քաղաքը որ Վերնաբերդ անուն ունէր, ժայռին կատարին վրայ կը գտնուէր։

85. Աթէնքի կառավարութիւնը.—Աթենացիք իրենց կառավարութիւնը հանրավարութիւն (démocratie) կ'անուանեն, այսինքն ժողովրդեան ձեռքով կառավարութիւն։ Այլ այդ ժողովուրդ ըսուածը բնակիչներու բազմութիւնը չէ, այլ քաղաքացիներու դասը. 15,000—20,000 հոգի ճշմարիտ ազնուապետութիւն մ'որ տէր եղած է բոլոր ազգին։ Վասն զի Աթէնքի քաղաքացի ըլլալու համար, քաղաքացւոյ և քաղաքուհւոյ մը զաւակ պէտք է ըլլալ։ Օտարականներու զաւակներ, Աթէնքի մէջ ծնին անգամ՝ դարձեալ քաղաքացի չեն

կրնար ըսուիլ։ Բնակիչներէն շատերը կամ գերի են կամ օտարական։

86. Քաղաքացիներու դասը բացարձակ իշխանութիւն մ'ի գործ կը դնէ։ Աթէնքի ճշմարիտ վեհապետն է նա։ Ամիսը գոնէ երեք անգամ կը ժողվուի խորհուրդի ու քուէարկութեան համար։ Ժողովը Փնիքսի հրապարակին վրայ բացօթեայ կը գումարուի, քաղաքացիք ամփիթէատրոնի ձևով քարէ նստարաններու վրայ բազմած են, դիմացի կողմը սարաւանդակի մը վրայ նստած ատենակալներ կրօնական արարողութեամբ ու աղօթքով մը նիստը կը բանան. յետոյ մունետիկ մը ժողովին մէջ քննուելիք խնդիրը բարձրաձայն հռչակելով. «ո՞վ կ'ուզէ խօսք առնուլ» կը հարցնէ։ Ամէն քաղաքացի խօսք ուզելու իրաւունքն ունի. ատենախօսք տարիքի կարգաւ բեմը կելլեն։ Ամենքն ալ խօսելէ ետք՝ ատենապետը խնդիրը ժողովոյ վճռին կը յանձնէ, որ ձեռամբարձ քուէարկելէ ետք կը ցրուի։

87. Բոլոր երդուեալք, խորհրդոյ բոլոր անդամները, բոլոր ատենակալները՝ բացի զօրավարներէ՝ վիճակով կը հանուէին։ Քաղաքացիք հաւասար էին իրենց մէջ։ Սոկրատ կ'ըսէր ուսեալ Աթենացիի մը, որ ժողովրդեան առջև խօսիլ չէր համարձակեր, «ո՞րմէ է վախդ, կօշկակարներէ՞, թափիչներէ՞, որմնադիրներէ՞, մշակներէ՞, կամ վաճառականներէ՞, վասն զի անոնք են ժողովը կազմողները»։ Այս մարդերէ շատերն ապրելու համար իրենց արուեստը բանելու պէտք ունէին, ուստի չպիտի կրնային ձրիաբար ծառայել տէրութեան։ Այս պատճառաւ թոշակ մը սահմանուեցաւ դատաւորներու՝ և ետքը ամէն ժողովականներու համար։

88. Ըստ որում թէ ժողովին և թէ դատարաններուն մէջ ամեն կարևոր գործեր վիճաբանութեամբ ու ճառերով կը վճռուէին՝ ամէնէն ազդեցիկները լեզուանիներն եղան։ Ժողովուրդը սովորեցաւ ատենաբանին մտիկ ընել, անոնց խորհուրդներուն հետևիլ, դեսպանութիւններ յանձնել, ու նոյն իսկ զօրավարներ անուանել անոնցմէ։ Ռամկավարներ (démagogus) կը կոչուէին ասոնք, և հարուստ մասը կը ծաղրէր զիրենք. Արիստոփան կատակերգութեան մը մէջ ժողովուրդը ապուշ ծերունիի մը կերպարանքին տակ կը ներկայացնէ։ «Դուն անմիտ ես ու դիւրահաւան, շողոքորթք ու դաւամիտք ուզածնուն պէս կ'առաջնորդեն զքեզ. ճառախօսուած ատեններին երանութեան կատարը կը գտնուիս»։—Եւ պարերգակք բաղդախնդրի մը ուղղելով խօսքը՝ կ'ըսեն. «դուն կոշտ ես, չար, ձայնդ զօրաւոր է, պերճախօսութիւնդ՝ անպատկառ, շարժ ու ձևերդ՝ բուռն, հաւատա խօսքիս, Աթէնքը կառավարելու համար ամէն պէտք եղածն ունիս»։

89. Աթենացի ընտանիքը։—Մանկտին իր առաջին տարիները մօր քով կ'անցընէր։ Աղջիկները մինչև ամուսնութիւն անոր քով կը մնային, իսկ մանչերն եօթ տարեկան կը հեռանային քովէն։ Աթենացի պատանեակը այն ատեն դաստիարակի մը կը յանձնուէր, որու պաշտօնն էր լաւ կալ ու նիստ և հնազանդութիւն սորվեցնել։ Դաստիարակը շատ անգամ գերի մ'էր՝ որ սակայն տղան հօրմէն արտօնութիւն ունէր իր աշակերտը ծեծելու։ Հին դարերու մէջ ընդհանուր սովորութիւն մէր ծեծը։ Ետքէն տղան դպրոց կ'երթար ու կը սորվէր կարդալ, գրել, հաշուել, ոտանաւոր արտասանել, սրնգի ձայնով խմբերգել։ Վերջապէս կարգը կուգար մարմնամարզի։ Այս էր ահա տրուած բոլոր կրթութիւնը՝ որ մարմնով առողջ ու մտքով հանդարտ մարդիկ յառաջ կը բերէր, ինչ որ Յոյնք բարին և գեղեցիկը կ'անուանէին։—Իսկ աղջիկը իր մօրը քով մնացած՝ բան մը չէր սորվեր։

90. Քսենոփոն կը ներկայացնէ մեզ հարուստ և բարեկիրթ Աթենացի մ՚ որ իր կնոջը վրայօք կը խօսի Սոկրատի հետ։ «Ամուսնացած ատենս հազիւ տասն և հինգ տարեկան էր, կ՚ըսէր, մինչև այն ժամանակ խիստ հսկողութեան մ՚ենթարկուած, քանզի կ՚ուզէին որ մարդու երես չտեսնէր ու ականջները բան մը չլսէին։ Բաւական չէ՞ր որ ամուսնացած ատեն զգեստեղէնի համար բուրդ մանել և սպասուհիներէ ամէն մէկին խապալան (tache) սահմանել գիտնար»։ Եւ երբ ամուսինը առաջարկեց օժանդակ ըլլալ իրեն՝ այսպէս պատասխանեց մեծ զարմանքով. «Ի՞նչ կերպով կրնամ օգնել քեզի. ես ի՞նչ բանի մը կարող եմ։ Մայրս միշտ ըսած է ինձ որ իմ բոլոր գործս զգօն ըլլալ է միայն։» Զգօն ըլլալ. այսինքն հնազանդիլ, այս առաքինութիւնս ահա կը պահանջուի յոյն կինէն։

91. Տասն և հինգ տարեկան ըլլալուն պէս՝ կը կարգէին զան. Ծնողք կ՚ընտրէին ամուսինը՝ որ մերթ դրացի ընտանիքի մը զաւակ էր, մերթ հօրը բարեկամ հասուն մէկը՝ որ միշտ պէտք էր Աթէնքի քաղաքացի ըլլալ։ Աղջիկը քիչ անգամ ճանչցած կ՚ըլլար զան, քանզի երբէք իրեն կամքը չէր հարցուիր։

92. Աթենացւոց տան խորը մեկուսի յարկաբաժին մը կար, կանանոցը, ուր ամուսինը և աղախինք միայն մուտ ունէին։ Տանտիրուհին բոլոր օրը հոն կը մնար իր գերի աղախիններով. կը հսկէր անոնց վրայ, տան գործերը կատարել կուտար ու մանելի բուրդը կը բաժնէր. ինքն ալ հանդերձեղէն հիւսելու կը պարապէր։ Քիչ անգամ դուրս կելնէր, ան ալ կրօնական հանդէսներու գտնուելու համար. երբէք արանց ընկերութեան մէջ չէր երևէր։

«Ոչ մէկը, կ՚ըսէ Իզէ ատենաբանը, կանանց յարկաբաժնին մէջ կը համարձակի սեղան նստել։ Կարգուած կանայք էրիկ մարդկան հետ ճաշելու համար դուրս չեն ելներ. օտարներու հետ բան ունել չեն համարձակիր»։

93. Ընկերութիւններ յաճախող Աթենուհի մը իբր պարկեշտ կին չէր նկատուեր։ Կինը, այսպէս չորս պատի մէջ փակուած և ազէտ ու անուս՝ հաճելի ընկերութիւն չունէր։ Ամուսինը զինք առած էր չէ թէ իր կենաց ընկերն ըլլալու համար, այլ որպէս զի տանը հոգը տանի, զաւակներ ծնի, և որովհետև սովորութիւն ու կրօնք կը պահանջէին որ յոյնը կին առնու։ Պղատոն կ՚ըսէ թէ մարդ իր հաճութեան համար չըկարգուիր, այլ «որովհետև օրէնքը կը բռնադատէ զինք այդպէս ընելու»։

ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՆ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

94. Աթէնքի *յիշակերտները*։—Ինչպէս Աթէնքի, նոյնպէս յունական քաղաքներէ շատերուն մէջ մասնաւորներու տուները՝ պզտիկ, ցած, քով քովի, նեղ, ծուռումուռ և անպիտան սալայատակով գռեհներ կը կազմէին։ Աթենացիք հասարակաց *յիշատակներու* կը պահէին իրենց պերճանքը։

Ամէնէ գեղեցիկ յիշատակները Ծայրաքաղաքի ապառաժին վրայ կանգնուեցան՝ իբր հսկայ պատուանդանի մը վրայ։ Երկու տաճարներ էին այդ յիշակերտները, (գլխաւորը Պարթենոն քաղաքին պաշտպան դիցուհւոյն Աթէնքի նուիրուած), նոյնպէս Աթենէոնը ներկայացնող պղնձի վիթխարի արձան մը և հոյաշէն սանդուղ մ՚որ կը յանգէր Պարթենոնի Նախադրանց (Propylées)։

95. Յունական *ճարտարապետութիւնը*։—Յունաստանի մէջ ամենէ գեղեցիկ շէնքերը ի պատիւ աստուածոց

կանգնուած էին, և երբ մէկը յունաց ճարտարապետութեան վրայ կը խօսի՝ միտքը անոնց տաճարներուն վրայ կ'երթայ։

96. Յունական տաճար մը քրիստոնէից եկեղեցիներու նման աղօթելու եկող հաւատացեալներուն սահմանուած չէ։ Արձանը կանգնուած աստուածոյն բնակած պալատն է այն՝ ամէն կերպիւ շքեղ ներկայացնելու աշխատուած։ Հաւատացելոց բազմութիւնը տաճարին ներքնակողմը չմտներ. դուրսը կը մնայ՝ բացօթեայ կանգնուած սեղանի մը շուրջ։

Աստուածոյն «սենեակը» տաճարին մէջտեղ կը գտնուի, անպատուհան խորհրդաւոր սրբավայր՝ որ հազիւ թէ արևուն լոյսը կ'ընդունի վերէն. խորը կանգնուած է փայտեայ, կճեայ կամ փղոսկրեայ կուռքը՝ ոսկեդրուագ հագուստներով ու գոհարներով ծածկուած։

Այս սրբավայրը՝ կուռքին համար տեսակ մը մասնատուփ՝ ամէն կողմէ անտեսանելի կը մնայ աչքերէ։ Ներս մտնելու համար կարգ կարգ սիւներէ ձևացած գաւիթէ մը պէտք է անցնիլ։

Սիւներու շարքեր շուրջանակի կը պատեն տաճարը՝ սրբավայրի պատին շուրջը աստուածոյն ու իր գանձին համար տեսակ մ'երկրորդ պատեան ձևացնելով։ Սիւները երեք տեսակ՝ կամ ինչպէս կ'ըսուի՝ երեք կարգ կայ՝ որոնք խարսխի և խոյակի կողմէ կը զանազանին իրարմէ, և որոնց իւրաքանչիւրը զինք հնարող կամ ամենէ յաճախ գործածող ժողովուրդին անունը կը կրէ. նախ տորիական՝ յետոյ յոնիական և յետոյ կորնթական կարգերը յղացուած են. տաճարն իր սիւներուն անունով կը կոչուի։

Յունական տաճար մ'առջի բերան պարզ ու մերկ շինուած մը կ'երևայ, ժայռի մը վրայ հաստատուած վիմեղէն երկար տուփի պէս բան մ'է այն, ճակատը

քառակուսի մը՝ վրան եռանկիւնով։ Առաջին ակնարկին ուղիղ գծեր, գլանարդեր (cilindres) կը տեսնես միայն, այլ ուշադիր զննելով կը դիտես որ «այդ անթիւ անհամար ուղիղ գծերէն չկայ հատ մ'որ ճշմարտապէս ուղիղ ըլլայ»։ Սիւները մէջտեղէն փոր տուած են, ուղղահայեաց գծերը թեթևակի հակած դէպի կեդրոն, իսկ հորիզոնական գծերն ալ կորնթարդ են իրենց միջին մասին վրայ։ Եւ այս ամենն այնքան նուրբ յօրինուած մ'ունի, որ ճարտարանքն հասկնալու համար հարկ եղած է ճշտիւ չափերն առնուլ։ Յոյն ճարտարապետք դիտած էին թէ ամբողջութիւն մը ներդաշնակաւոր ընծայելու համար՝ հարկ էր զգուշանալ երկրաչափական գծերէ՝ որք կրնային կարծր երևալ, և «հեռապատկերի պատրանքներն» ի հաշիւ առնուլ։

97. Յունական ճարտարապետութիւնը թէ հաստատուն էր ու թէ վայելուչ։ Իրենց գրեթէ բոլոր տաճարներն անհետացած են հիմայ, հոս հոն հազիւ քանի մը հատ մնացած է՝ խեղած, աւերակ, տանիքը կքած, և ստէպ սիւներու ինչ ինչ շարքեր մնացած միայն։ Սակայն նոյն իսկ այս վիճակի մէջ հիացում կը պատճառեն տեսնողներուն։

98. Քանդակագործութիւն.—Եգիպտացւոց ու Ասորեստանցւոց մէջ քանդակագործութիւնը սեպէ երկրորդական զարդ մ'էր շէնքերու. Յոյնք գլխաւոր արուեստ ըրին զայն։ Իրենց ամենէ անուանի արուեստագէտները՝ Փիդիաս, Բրաքսիդէլ, Լիսիպ քանդակագործներ եղած են։

Հազարաւոր արձաններ կային Յունաստանի մէջ, քանզի իւրաքանչիւր ոստան իրեններն ունէր, և քանդակագործք հինգ դար շարունակ անդրի արտադրեցին։ Այս անթիւ անհամար արձաններէն հազիւ տասն և հինգ հատի չափ մնացած են մեզ անվթար։ Յունաց

մէջ նշանաւոր հրաշակերտներէ և ոչ իսկ մէկը մեր ձեռքն հասած է: «Յունական մեր ամենէ երևելի արձանները կամ օրինակներ են՝ ինչպէս Մելոյի Աստղիկը, կամ անկման ժամանակներու գործեր՝ ինչպէս Պելվետերի Ապողոնը: Այլ սակայն յունական քանդակագործութեան վրայ ընդհանուր գաղափար մը կազմելու բաւական թուով անդրիներ մնացած են՝ որոնց կը միանան հետզհետէ գտնուելու վրայ եղող արձաններու և հարթքանդակներու բեկորներ:

99. Յոյն քանդակագործք ամենէ աւելի կ'աշխատէին ներկայացնել ամենէ գեղեցիկ մարմինները՝ հանդարտ և վեհաշուք դիրքի մը մէջ:

Մարդկային մարմինը նկարագրելու մասին անոնց հասնող չկայ:—Սովորաբար յունական արձանի մը վրայ գլուխը մանր է, դէմքն՝ անշարժ ու աղօտ. յոյները դէմքի արտայայտութիւն չէին փնտռեր, այլ գծերու գեղեցկութեան կարևորութիւն կուտային, և անդամները գլխու չէին զոհեր: Յունական արձանի մը վրայ գեղեցիկն ամբողջ մարմինն է:

Արդ եթէ յոյները քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ մեծ ազգ մը հանդիսացան՝ պատճառը արուեստագէտներու ազգ մ'ըլլալնին է, ոչ իրենց մանր մունր տէրութիւնները և ոչ սակաւաթիւ բանակներն աշխարհի մէջ նշանաւոր դեր մը չեն կատարած: Այս է պատճառն ահա որ Ե. դարը ամենէ պայծառ ժամանակն է Յունաստանի պատմութեան մէջ, և յունական բոլոր միւս ոստաններէ Աթէնք շատ աւելի անուն հանած է:

ՅՈՒՆԱՑ ԱՍԻԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

100. Մակեդոնիոյ թագաւորք.—Մակեդոնացիք անտաշ կոշտ ժողովուրդ մ'էին հին Տօրեացւոց պէս, հովիւներու և զինուորներու ժողովուրդ մը: Յունաստանի ծայրագոյն հիւսիսային կողմը կը բնակէին՝ ծովու վրայ բացուող երկու մեծ հովիտներու մէջ: Յոյները կէս-բարբարիկ ժողովուրդի տեղ կը դնէին զանոնք, ու մեծ համարում չունէին վրանին: Այլ 360-ին երիտասարդ, ժիր, յանդուգն, փառասէր մարդ մը՝ Փիլիպպոս գահը բազմեցաւ: Երեք բան ուզեց նա.

1° Հզօր բանակ մը կազմել.

2° Մակեդոնիոյ եզերքին վրայ գտնուող բոլոր նաւահանգիստները նուաճել.

3° Միւս յոյները բռնադատել պարսից դէմ միանալու իր հրամանատարութեան տակ:

101. Քսան և չորս տարի աշխատեցաւ նպատակին հասնելու, և ըստ ամենայնի յաջողեցաւ: Յոյները դիմադրութիւն չըրին իրեն, շատերն օգնեցին իսկ. բոլոր քաղաքներու մէջ կաշառքով կուսակիցներ շահած էր, որք ինպաստ իրեն կը խօսէին: Դեմոսթենէս Աթենացի ատենաբանը աշխատեցաւ համոզել Աթենացիներն որ կասեցնեն զան, այլ իզուր: Փիլիպպոս իր բանակը միացնելով Ասիոյ կողմը անցնելու միջոցին սպանուեցաւ: Իր որդին Աղեքսանդր օգտուեցաւ անոր տեսած պատրաստութիւններէն:

102. Աղէքսանդր. Հօրը մեռած ատենը՝ քսան տարեկան էր Աղէքսանդր: Ամէն տոհմիկ Յոյներու նման՝ վարժ էր կրթանքներու, քաջ ըմբիշ, ընտիր զօրապետ. ինք միայն կարող եղած էր նուաճել իր պատերազմական ձին՝ Ցլագլուխը: Հմուտ էր միանգամայն քաղաքականութեան, ճարտարախօսութեան, բնական պատ-

մութեան (13-էն մինչ 17 տարեկան՝ Յունաստանի ամենէ մեծ գիտունը՝ Արիստոտէլը վարժապետած էր իրեն)։ Մեծ խանդավառութեամբ կը կարդար Եղիականը՝ զոր առաջնորդ կ'անուանէր զինուորական արուեստի, և որու դիւցազններուն կուզէր նմանիլ։ Նա ստուգապէս ծնած էր աշխարհակալելու համար, վասն զի պատերազմել կը սիրէր և կը ցանկար նշանաւոր ըլլալ։

103. Աշխարհակալութեան հզօր գործիք մը թողած էր իրեն Փիլիպպոս, մակեդոնական բանակը՝ որուն հաւասարող չկար Յունաստանի մէջ, և որ կը պարունակէր հետևակազօր փաղանգը 16,000 հոգիէ բաղկացած էր՝ 1000 զինուոր այդ փաղանգի ճակատը և 16 զինուոր անոր խորութիւնը կը կազմէին։ Ամէն մէկն իր սարիսն ունէր, ինն կանգուն երկայն տէգ մը։ Պատերազմի դաշտին վրայ Մակեդոնացիք ամէնքն ալ միևնոյն կողմ դառնալով թշնամւոյն վրայ քալելու տեղ՝ անշարժ կենալով իրեն տէգերն ամեն կողմէ անոր կը ցուցնէին. ետև գտնուողք առաջին կարգերը գտնուող զինուորներուն գլխուն վրայով երկնցած կը բռնէին իրենց տէգերը։ Փաղանգը «նիզակներով ծածկուած հրեշային գազանի մը» կը նմանէր, որուն բախելով կը խորտակուէր թշնամին։ Մինչդեռ փաղանգը պատերազմի դաշտը կը պահպանէր՝ Աղեքսանդր հեծեալներուն գլուխն անցած կ'իյնար թշնամւոյն վրայ։

104. Նուաճում Պարսկաստանի։—Աղեքսանդր 334-ին գարնան ճամբայ ելաւ 30,000 հետևակներով (մեծ մասամբ մակեդոնացի) և 4,500 այրուձիով, 331-ին երեք մեծ ճակատամարտ վաստկած՝ ու բոլոր պարսիկ պետութիւնը նուաճած էր։

Պարսկական բանակը անպիտան զէնքեր ունէր և զինուորական շարժումներ կատարել չէր գիտեր. այս կերպով զինուորներու՝ սպասաւորներու ու աղխերու

զանգուածին մէջ ինքնին շաղուած կը մնար։ Ընտրելագոյն գունդերը միայն կը մարտնչէին, մնացեալք՝ ցիրուցան կը կոտորուէին։ Պատերազմներու ընդհատած միջոցին՝ նուաճումը յաղթական ճեմ մ'էր միայն։ Դէմ դնող չէր գտնուեր, պետութեան ժողովուրդներուն ինչ փոյթն էր պարսիկ արքային կամ Աղեքսանդրի հպատակ ըլլալ։

105. Պարսից պետութեան տէր եղած՝ ինքզինք իբր մեծ արքային ժառանգորդը նկատեց Աղեքսանդր։ Պարսկական տարազն հագաւ, պարսիկ արքունեաց արարողութիւններն ընդունեց և ստիպեց իր յոյն զօրապետները պարսիկ սովորութեան համեմատ ծունր դնել իր առջև։ Երկրին մէկ աղջկան հետ ամուսնացաւ և իր սպաներէ ութսունը կարգեց պարսիկ տոհմուհիներու հետ։ 323-ին երեսուն երեք տարեկան՝ քանի մ'օրուան մէջ մեռաւ գէշ տենդէ մը։

106. Արեւելքի յունական թագաւորութիւնները։—Աղեքսանդր բոլոր հին աշխարհը մէկ տիրոջ տակ միացուցած էր, Ադրիականէն մինչև Ինդոս, Եգիպտոսէն մինչև Կովկաս։ Այս լայնածաւալ տէրութիւնն իրեն հետ վերջացաւ։ Իր մահուընէ անմիջապէս ետք՝ զօրավարք վէճ հանեցին թէ ով պիտի ըլլար անոր յաջորդ, և քսան տարի պատերազմեցան իրարու դէմ։

Աղեքսանդրի ժառանգութեան մէջ ամէն մէկը մեծ թագաւորութիւն մ'իրեն բաժին հանեց, Պտղոմէոս՝ Եգիպտոսն առաւ, Սելևկոս՝ Ասորիքը, Լիսիմաք՝ Մակեդոնիան։ Ուրիշ աւելի մանր տէրութիւններ կամ զատուած էին և կամ ետքէն զատուեցան, Եւրոպայի մէջ՝ Եպիրոսը, Փոքր-Ասիոյ մէջ Պոնտոսը, Բիւթինիան Կալատիան, Կապադովկիան, Պերգաման,—Պարկաստանի մէջ՝ Պակտրիանը և Պարթևաստանը։ Այսպէս եղաւ Աղեքսանդրի պետութեան բաժանումը։

107. Այս նոր թագաւորութեանց մէջ արքան Յոյն մ'էր. նա սովորած յունարէն խօսել, յոյն աստուածները պաշտել, յունական ձևով ապրել՝ կը պահէր իր լեզուն, կրօնքը և սովորութիւնները։ Իր հպատակներն Ասիացիներն էին՝ որոնց բարբարիկ անուն կուտար, այլ ինք Յոյներէ կը շրջապատուէր, յոյն վարձկաններէ բանակ կը վերակազմէր, կառավարութեան համար յոյն պաշտօնատարներ կ'առնէր, արքունիքը յոյն քերթողներ, գիտուններ և արուեստագէտներ բերել կուտար։

Ասոնք այնքան տարածուեցան բովանդակ Ասիոյ մէջ՝ որ բնիկք վերջ ի վերջոյ յունական տարազը, կրօնքը, բարքերն ու նոյն իսկ լեզուն ընդունեցան։ Արևելքը ասիական ըլլալէ դադրելով եղաւ հելլենական։

108. Աղեքսանդրիա.—Պտղոմէոսէ սերող եգիպտական յոյն թագաւորներն հին արքաներէ գործածուած Փարաւոն անունն ընդունեցին, թագ առին և անոնց նըման Արևու որդի տիտղոսով պաշտուեցան։ Այլ իրենց շուրջը Յոյներ ժողվեցին, և իրենց մայրաքաղաքը հաստատեցին ծովուն եզերքը Աղեքսանդրիա քաղաքին մէջ՝ որ Աղեքսանդրի անունով այն ինչ հիմնուած էր։

Միակ ծրագրի մը վրայ կառուցուած՝ միւս յոյն քաղաքներէն աւելի կանոնաւոր էր Աղեքսանդրիա. փողոցներն ուղիղ գծով կը կտրէին իրար, մեծ արահետ մը՝ երեսուն մեթր լայն և վեց հազարամեթր երկայն՝ անոր բոլոր երկայնութեան մէջ՝ մէջ տեղէն կ'անցնէր։

109. Մուսէոնը մարմարեայ ամբաւ շէնք մ'էր՝ արքայական պալատին կցուած։ Եգիպտոսի թագաւորներն ուզած էին գիտական մեծ հաստատութիւն մ'ընել զայն։

Մուսէոնը մեծ մատենադարան մը կը պարունակէր, որու վերակացուն բոլոր գտած գրքերը գնելու հրաման ունէր։ Եգիպտոս մտած ամէն գիրք մատենադարան կը դարսուէր. ընդօրինակիչներ ձեռագիրը կ'արտագրէին և տիրոջը օրինակ մը կը յանձնէին՝ գինը վճարելով։ Այս կերպով 400,000-ի չափ հատորներ ժողովուեցան, անլուր թիւ մը տպագրութեան հնարուելէն յառաջ։ Մինչև այն ժամանակները հռչակաւոր երկերու ձեռագիրները ցիրուցան էին՝ միշտ կորսուելու վտանգի մէջ. ալ անկէ ետք ամեն մարդ գիտէր թէ ուր կը գտնուէին անոնք։

Մուսէոնին մէջ բուսաբանական ու կենդանաբանական պարտէզ մ'ալ կար, աստղաբաշխական դիտանոց մը, և անդամահերձական սրահ մը՝ Եգիպտացւոց նախապաշարմանց հակառակ հաստատուած ու նոյն իսկ բնալուծարան մը (Պտղոմէոս Փիլադելփոս՝ որ մահուընէ սաստիկ կը վախնար, երկար տարիներ երկարակեցական ցքի մը փնտռելով անցուց)։

110. Մուսէոնք գիտնականք բանախօսութիւններ և ընթերցումներ կ'ընէին, և բոլոր յունական երկիրներէն կը վազէին կուգային ունկնդրելու. մանկտին Աղեքսանդրիա կը խրկուէին ուսմունք առնելու համար։

111. Վերջին ժամանակը Յունաստանի.—Աղեքսանդրի ժամանակէն Յունաստան երեք դարու մօտ (430է 150) աղքատի ու հարուստի միջև ներքին պատերազմներով պառակտուեցաւ։

Եկաւ ժամանակ մ'ուր ոստաններուն մէջ աշխարհակալի մը դէմ դնելու բաւական քաղաքացի չգտնուեցաւ։

Այն ատեն Հռովմայեցիք երեցան՝ սկզբան իբր դաշնակիցներ։

Այլ շատ չանցած տէր եղած՝ ուզեցին իշխել։ Յոյներէն մաս մ'ոտք ելաւ և բանակ պատրաստեց՝ որ Հռովմայեցիներէն ջախջախուեցաւ։

Ընդդիմութեան կեդրոնը Կորնթոս եղած էր։ Մտան Հռովմայեցիք, մարդիկը կոտորեցին, կիներն ու

տղայքը ծախեցին։ Քաղաքը աւարի և հուրի մատնուեցաւ։

112. 146-ին, Կորնթոսի կործանումէն ետք՝ Հռովմէական նահանգի վերածուեցաւ Յունաստան։

Գ. ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՏՐՈՒՍՔԵԱՆՔ

113. Ետրուսքեանք.—Ետրուսկեանք հնոց համար և տակաւին մեզ համար ալ խորհրդաւոր ժողովուրդ մ՚էին։ Իրենց դրացիներուն չէին նմաներ, և ո՛ւսկից եկած ըլլալնին գիտցող չկար։

Ասոնցմէ մնացած են շրջապատի պարիսպներու դամբարաններ։ Ետրուսքեան դամբարան մը բացուած ատեն՝ սիւնաւոր դրան մ՚ ետեւ դին կը տեսնուին անկողիններով սենեակներ, և այդ անկողիններուն վրայ տարածուած դիակներ, շուրջը կը գտնուին ոսկիէ, փղոսկրէ, սաթէ գոհարներ, ծիրանիէ հագուստներ, կարասիներ ու մանաւանդ ներկուած մեծ անօթներ։ Պատերուն վրայ նկարուած են պատերազմներ, խաղեր, խնճոյքներ, երևակայական տեսարաններ։

114. Հռչակաւոր Ետրուսքեան անօթները՝ որք հազարներով հանուած ու թանգարաններ զարդարուած են, յունական անօթներու նմանութիւններ էին Ետրուսքներէն շինուած։ Յունական դիցաբանութեան տեսարաններ կը ներկայացնեն, մանաւանդ պատերազմներ. մարդապատկերները սև յատակի վրայ դուրս կը ցատկեն կարմրագոյն։

115. Ետրուսքեան կրօնք.—Ետրուսքեանք տխուր ժողովուրդ մ՚ էին, կարծրասիրտ՝ նոյն իսկ վնասագործ աստուածներու կը հաւատային։

Գետնին տակ՝ մեռելոց կայանին մէջ չարաշուք աստուածներ կը բնակէին, որոնց պատկերները Ետրուսքեան անօթներու վրայ կը տեսնուին ստէպ։ Դժոխքի թագաւորը՝ Մանթուս՝ ոգի մը թեւաւոր՝ բազմած է, պսակ ի գլուխ և ջահ ի ձեռին։ Թրակիր կամ մրճակիր ուրիշ դևեր՝ օձեր բռնած՝ մեռելոց հոգիները կ՚ընդունին, անոնց գլխաւորը Քարուն (յունաց Քարոնը)՝ ժանտատեսիլ ծերունի մը՝ ծանր մուրճ մը կը կրէ իր զոհերուն զարնելու համար։ Մեռելոց հոգիները՝ ուրուականք՝ տարին երեք օր խաւարի կայանէն դուրս ելլելով՝ երկրի վրայ կը թափառին, ու ողջերը կը զարհուրեցնեն՝ տեսակ տեսակ չարիքներ գործելով։ Զիրենք ողոքելու համար մարդկային զոհեր կը նուիրուէին, արիւնն՝ անոնց սիրելի բան մ՚ըլլալով։ Սուսերամարտներու հռչակաւոր գուպարները՝ որոնց սովորութիւնն ետքէն Հռովմայեցւոց մէջ մտաւ, ծագում առին ի պատիւ մեռնողի մ՚եղած արիւնալի ողջակէզներու։

116. Ետրուսքեանք գուշակութեան արուեստն ի գործ կը դնէին, զոհերու աղիքները, կայծակը և մանաւանդ հաւերու թռիչը կը զննէին։

Գուշակը ոտքի վրայ, երեսը դէպի հիւսիս դարձուցած, բոլորածայր գաւազան մը բռնած՝ երկինքը երկու մասի բաժնող գիծ մը կը գծէ. աջ կողմը արևելքի մասը բարեգուշակ, ձախակողմը՝ չարագուշակ։ Առաջինը խաչաձև կտրող ուղիղ գիծ մը, և ուրիշ զուգահեռական գծեր տաճար կոչուած քառակուսի մը կը ձևացնեն երկնքի մը։ Գուշակը այս քառակուսիին մէջէն անցնող թռչունները կը դիտէ. ոմանք՝ ինչպէս արծիւը՝ յաջող նշան մ՚են, այլք՝ ինչպէս բուն՝ ձախող նշան։

117. Հռովմայեցիք՝ կէս-բարբարոս ազգ մը՝ շատ բաներու մէջ հետեւած են իրենց դրացի Ետրուսքեանց, որք իրենցմէ աւելի քաղաքակրթուած էին։ Մասնաւորապէս անոնցմէ առած են իրենց կրօնքին ձեւերը։

Հռովմայեցիք քաղաք մը հիմնած ժամանակ Ետրուսքեան ծէսի մը կը հետեւին։ Հիմնադիրը արօրով քառակուսի շրջապատ մը կը գծէ. այս արօրը՝ խոփը պղնձէ՝ լծուած է սպիտակ ցուլէ և սպիտակ երինջէ մը։ Մարդիկներ հիմնադրին ետեւէն կ'երթան՝ հողակոշտներն ամենայն ուշադրութեամբ շրջապատին կողմը նետելով։ Արօրին ձեւացուցած փոսը նուիրական կը համարուի, ոչ մէկը պէտք է անոր վրայէն անցնի, շրջապատին մէջ մտնելու համար հիմնադիրը հարկ է որ փոսն ընդհատող մասեր թողու. արօրը վեր վերցուցած պահ մը կը տանի. խոփին չդպած տեղը անսուրբ կը մնայ և անցնելու դուռ կ'ըլլայ ամենուն համար։

Հ Ռ Ո Մ

118. Լատիոն. — Լատինք Տիբերիսի հարաւային կողմը բլուրներու և հեղեղատներու սոյն երկիրը կը բնակէին՝ որ հիմայ Հռոմի Գամբանիա կը կոչուի։ Պզտի ազգ մ'էր այն, (իր երկիրը 270 քառակուսի հազարամեթր տարածութիւն ունենալով) փոքր անկախ ժողովուրդներու բաժնուած։ Ամէն ժողովուրդ իր պզտի երկիրը, քաղաքը ու կառավարութիւնն ունէր, այս պզտի տէրութիւնը ոստան կը կոչուէր։

Ետրուսքիոյ կողմէն Լատիոնի սահմաններուն վրայ՝ Տիբերիսի եզերքը գտնուող ճախճախուտ բլրոտ երկրին վրայ կը բարձրանայ Հռոմ քաղաքը՝ կեդրոն

դաշտավայրերու մէջ ցիրուցան հռովմայեցի ժողովուրդին։ Տենդոտ ախտատեսիլ երկիր մ'էր այն, այլ դիրքը լաւ։ Թշնամի Ետրուսքի դէմ Տիբերիսն իբր խրամ և բլուրներն ալ իբր ամրոց կը ծառայէին. վեց փարսախ անդին էր ծովը, հէներէ ազատ ըլլալու չափ հեռի, և վաճառքները դիւրաւ հանելու չափ մօտ։

119. Ծագում Հռոմի.—Հռոմի առաջին դարերուն վրայ աւանդավէպեր ունինք միայն. Հռոմայեցիք իրենք իսկ մեզմէ աւելի բան չէին գիտեր։ Իրենց ըսածի նայելով՝ Հռոմ իսկզբան ամենապզտի քաղաք մ'եղած էր, քառակուսի Հռոմը, տարածութիւնը Պալատինեան բլուրէն անդին չէր անցներ։

Այնպէս կը հաշուուէր թէ հիմնարկէքը Քրիստոսէ 754 տարի յառաջ պէտք էր կատարուած ըլլալ։

Պալատինի դիմաց միւս բլուրներուն վրայ ուրիշ պզտի քաղաքներ կը բարձրանային. Սաբինացի լեռնականներու խումբ մը Կապիտոլիոնի վրայ հաստատուած էր, Ետրուսք բախտախնդիրներու խումբ մ'ալ Քէլիուս լերան վրայ։

120. Ետքէն եօթ բլուրներուն բոլորտիքը շրջապատի նոր պարիսպ մը շինուեցաւ։ Ինչ որ էր Ծայրաքաղաքը Աթէնքի համար՝ այն ժամանակները, նոյնը եղաւ Կապիտոլիոնն Հռոմի համար. այդ ժայռին վրայ կը բարձրանային քաղաքին պաշտպան երեք աստուածութիւններու տաճարները (Արամազդ, Հերա, Աթենաս), և միջնաբերդը՝ որ ժողովրդեան գանձն ու դիւանաթղթերը կը պարունակէր։ Աւանդավէպը կ'ըսէ թէ հիմերը փորուած ատեն մարդու նոր կտրուած գլուխ մը գտնուեցաւ. այդ գլուխը նշան մ'էր ցոյց տուող թէ Հռոմ աշխարհի գլուխը պիտի ըլլար։

ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՈՑ ԿՐՕՆՔԸ

121. *Հռոմէական աստուածներ*.—Հռոմայեցիք յոյներուն նման կը հաւատային թէ աշխարհի մէջ պատահած ամեն բան աստուածութեան մը գործ էր։ Այլ բոլոր աշխարհը կառավարող Աստուծոյ մը տեղ՝ իրենց տեսած ամէն մէկ տարբեր երևոյթներուն համար մէյ մէկ տարբեր աստուածութիւններ կ'ընդունէին։ Հունձը բուսցնող աստուած մը կար, աստուած մը դաշտերու սահմանները պահպանելու, ուրիշ աստուած մը՝ պտուղներուն վրայ հսկելու։ Ամէն մէկն իր անունը՝ սեռը ու պաշտօնն ունէր։

122. Գլխաւոր աստուածներն էին Արամազդ՝ երկնքի աստուած. Յանոս՝ երկու գլխով (դուռերը բացող աստուածը). Արէս պատերազմի աստուած. Հերմէս՝ վաճառականութեան, Պխիտոն ծովու. Դիմետրէ՝ հունձքերու դիցուհի. երկիր, Լուսին, Հերայ, Աթենաս։

Ասոնց ետևէն կուգային երկրորդական աստուածները։ Ոմանք որպիսութիւն մը կ'անձնաւորէին. Երիտասարդութիւն, Միաբանութիւն, Փրկութիւն, Խաղաղութիւն։ Այլք կեանքի գործողութեան մը տեսչութիւնն ունէին, երբ մանուկ մը ծնէր անոր խօսիլ սորվեցնող աստուած մը կար. աստուածուհի մ'անոր խմել սորվեցնող, ուրիշ մը՝ ոսկրները կարծրացնող. երկու աստուածուհիներ զինք դպրոց առաջնորդող, երկու ալ՝ զինք տուն բերող. մէկ խօսքով պզտի մասնաւոր աստուածներու ամբողջ լեգէոն մը։ Ուրիշ աստուածներ քաղաք մը՝ թաղ մը՝ լեռ մը՝ անտառ մը կը պաշտպանէին. ամէն գետ՝ աղբիւր՝ ու ծառ անգամ իր տեղացի պզտի աստուածն ունէր։

123. *Աստուածներու ձև*.—Յոյներուն ըրածին հակառակ՝ Հռովմայեցիք իրենց աստուածներն ճիշտ ու

որոշ կերպարանքով մը չէին երևակայեր, և երկար ժամանակներ Հռոմի մէջ որև է կուռք չունեցան. Արամազդը վէմի ձևի տակ կը պաշտէին, Արէսը՝ թուրի ձևի տակ։ Ատեններէ ետք Ետրուսքեանց փայտեայ՝ և Յունաց կճեայ արձաններուն հետևեցան։ Լատին լեզուն աստուածներուն նկարագիրը տուող խիստ նշանաւոր բառ մը ունէր՝ *Ցայտնումինք*. այսինքն Աստուածային անծանօթ զօրութեան մը յայտնութիւններ։ Այս պատճառաւ ահա իրենց աստուածները չունէին ձև, ազգականութիւն ու պատմութիւն։ Անոնց վրայ բոլոր գիտցածնին սա էր թէ ամէն մէկը բնութեան մէկ ոյժին կը հրամայէր, և կրնար ուզածին պէս բարիք կամ չարիք ընել մարդկանց։

124. «Այն մարդն՝ որու աստուածները նպաստաւոր են, կ'ըսէ Բլօդ, անոնց շնորհիւ դրամի տէր կ'ըլլայ»։ Հռովմայեցին կրօնքը կիմանայ իբր փոխանակութիւն մը ծառայութեանց. այս ինչ աստուծոյ իր նուէրներն ու մեծարանքը կ'ընծայէ. ատոր փոխարէն աստուածը կը պարտաւորուի աղէկութիւն մ'ընել իրեն։ Եթէ մարդն աստուծոյ նուէր ընելէ ետք՝ սպասածը չընդունի՝ ինքզինք խաբուած կը համարի։

Գերմանիկոսի հիւանդութեան ժամանակ ժողովուրդն անոր բժշկութիւնը ձեռք բերելու համար զոհեր նուիրած էր աստուածներուն։ Երբ իմացաւ թէ մեռած էր Գերմանիկոս՝ բարկացած բագինները տապալեց և աստուածներու արձանները փողոցը նետեց, ըստ որում իրենցմէ սպասուած բանն ըրած չէին։ Այսպէս, տակաւին մեր օրերը, Իտալացի գեղջուկը այս ինչ սուրբը կը նախատէ՝ խնդրածը չտալուն համար։

125. *Պաշտամունք*.—Պաշտամունքը կը կայանայ ուրեմն աստուածոց հաճելի եղած բաներն ընելու վրայ։

Այլ ծախքէ ելլելը չըսուեր, հռովմէական աստուածները ձև ալ կը փնտռեն, այսինքն կը պահանջէին որ պաշտամունքի բոլոր արարքները, զոհ, խաղեր, ձօներ, հին կանոններու (ծէսերու) համեմատ ի գործ դրուին։

Երբ մէկը Արամազդի զոհ պիտի մատուցանէ՝ պէտք է սպիտակ կենդանի մ՚ընտրել, աղուտ ալիւր թափել գլխուն վրայ, տապարով մը զարնել անոր. պէտք է ոտքի վրայ կենալ, ձեռքերը դէպի երկին՝ Արամազդայ կայանը բարձրացուցած, և նուիրագործուած բանաձև մը գործածել։ Եթէ այս պարտաւորութեանց մէջ սխալ մը գործուի՝ զոհը օգուտ մը չըներ, աստուածը գոհ ու շնորհակալ չպիտի ըլլայ։ Ատենակալ մ՚ի պատիւ Հռոմայ պաշտպան աստուածներուն խաղեր կատարել կուտայ։ Եթէ բառ մը փոխէ բանաձևին մէջ, սրնգահար մ՚եթէ կանգ առնու յանկարծ, եթէ դերասանը իր խօսքը մոռնայ, խաղերը ծէսերու համեմատ եղած չեն ըլլար. պէտք է նորէն սկսիլ»։

126. Գուշակութեան նշաններ.—Հռովմայեցիք յոյներուն նման գուշակութեան նշաններու կը հաւատան։ Այնպէս կը մտածեն թէ աստուածներն գալիքները գիտեն, և զանոնք գուշակելու համար նշաններ կը խրկեն մարդոց։

127. Զօրապետը յարձակում ընելու կէտին զոհերու աղիքները կը քննէ, ատենակալը ժողով կազմելէ յառաջ անցնող թռչունները կը դիտէ։ Եթէ նպաստաւոր են նշանները՝ ըսել է թէ աստուածները եղած ձեռնարկութիւնը հաւնած են, եթէ ոչ՝ չեն հաւնած։ Շատ անգամ աստուածները նշան մը կը խրկեն՝ թէպէտ խնդրուած չըլլայ։ Ամէն յեղակարծ երևոյթ՝ պատահարի մ՚իբր նշան կը համարուի։ Կեսարու մահուընէն յառաջ գիսաւոր մ՚երևցաւ, ամէնքն ալ այն կարծիքն ունեցան թէ պիտի մեռնի նա։ Ժողովրդեան

ակումբը խորհրդակցութեան մէջ գտնուած միջոցին՝ եթէ որոտայ երկինք՝ ըսել է թէ Արամազդ չուզեր որ այն օրն որոշում մ՚ըլլայ, ու ժողովը կը ցրուի։ Ամէնէ չնչին բանը կրնայ իբր նշան մեկնուիլ. փայլակ մը, լսուած բառ մը, դիմաց ելած գուշակ մը, նաև մուկ մը։ Այս պատճառաւ երբ Մարկելոս ձեռնարկ մ՚որոշած էր՝ փակ գահաւորակով մը կ՚երթար, որպէս զի նշան համարուելիք բան մը չտեսնէ։

128. Ռամկին սնապաշտութիւններ չէին ասոնք։ Հասարակապետութիւնն վեց հաւահմայներու (augures) թոշակ կը վճարէր, որոնց պաշտօնն էր ապագան գուշակել, և երկիւղածօրէն կը պահէր մարգարէութեանց հաւաքածոյ մը, սիպիլեան մատեանները, նաև Քուրմերէ պահուած նուիրական վաւերականներ ունէր։ Ոև է հասարակաց գործողութիւն, ժողով, ընտրութիւն, խորհուրդ չէր կատարուեր առանց թռչուններու թռիչքը քննելու։ 195 թուականին, կ՚իմանան թէ շանթը Արամազդայ տաճարին վրայ ինկեր է՝ և Հերքիւլէսի արձանին գլուխը մազ մը կը բուսնի. կուսակալ մը կը գրէ թէ, եռաթաթ վառեակ մը ծներ է։ Ծերակոյտը ժողով կազմեց այդ նշաններուն վրայ խորհրդակցելու համար։

129. Մեռելոց պաշտամունք.—Հռովմայեցիք հնդկաց և յունաց պէս կը հաւատային թէ մահուընէ վերջ հոգին անմահ կը մնայ։ Եթէ մեռելը սովորութեանց համաձայն թաղուէր՝ հոգին երկրին տակ կ՚երթար ու կ՚ապրէր ու աստուած մը կ՚ըլլար։ Եթէ ոչ չէր կրնար մեռելոց կայանը մտնել, աշխարհ կը վերադառնար, ողջերը զարհուրեցնելու և չարչրկելու՝ որպէս զի իրեն օրինաւոր թաղում մ՚ըլլայ։

Պլինիոս Կրտսեր ուրուականի մը պատմութիւնը կը պատմէ որ տուն մը կը յաճախէր ու անոր բնակիչները վախցնելով կը մեռցնէր։ Փիլիսոփայ մ՚այդ

ուրուականին նաւէն երթալու արիութիւնն ունենալով՝ անոր կանգ առած տեղը օրինաւորապէս չթաղուած ոսկերոտիք տեսաւ։—Կալիգուլա կայսեր հոգին նոյնպէս կը թափառէր պալատան պարտէզին մէջ. հարկ եղաւ մարմինը գերեզմանէն հանել ու վերստին թաղել ըստ կանոնի։

130. Ուստի թէ կենդանեաց և թէ մեռելոց համար հարկ կար որ ծէսերը պահուէին։ Վախճանեալին ընտանիքը խարոյկ մը կը պատրաստէր, ուր մարմինն այրուելով աճիւնները սափորի մը մէջ կ'ամփոփուէր՝ որ կը դրուէր դամբարանին մէջ, պզտի մատուռ մ'է այն՝ ուրուական աստուածներու նուիրուած, այսինքն աստուածացեալ հոգիին։ Որոշ օրեր ազգականք կուգային այս դամբարանին մօտ կերակուր բերելու, անտարակոյս հին ատեն այնպէս կը կարծուէր թէ հոգին սնունդի պէտք ունեցած ըլլայ, քանզի գինի ու կաթ կը թափէին գետինը, զոհերու միսը կ'այրէին, ու անօթներու մէջ ալ կը թողուին կաթ ու քաքարներ. ատոր փոխարէն այդ հոգիներն՝ մէյմէկ աստուած եղած՝ իրենց սերունդը կը սիրէին ու կը պաշտպանէին։ Այսպէս իւրաքանչիւր ոք իր պաշտպան աստուածներն ունէր Մանէս անուամբ։

ՀՌՈՄԱՅԵՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

131. Կինը.—Հռոմայեցի կինն երբեք ազատ չէ, աղջկութեան ժամանակ իր հօր կը վերաբերի՝ որ իրեն էրիկ մը կ'ընտրէ, իսկ երբ կարգուի՝ ամուսնոյն իշխանութեան տակ կ'իյնայ օրէնսգէտք կ'ըսեն թէ երկանը ձեռաց մէջ է, անոր աղջկան պէս է, որ ըսել է թէ միշտ տիրոջ մը տակ կը գտնուի, որ իր վրայ կենաց

ու մահու իրաւունք ունի։ Սակայն երբեք իբր գերի չէին վերաբերուէր անոր հետ։ Աստիճանաւ հաւասարապատիւ է ամուսնոյն, ընտանեաց մայր կամ տիկին անուն ունի, ինչպէս այրը կը կոչուի հայր ընտանեաց կամ տէր. նէ տան տիկինն է, ինչպէս ամուսինը տան տէրն է։ Իր հրամանին տակ կը գտնուին գերուհիներն՝ զորս տան ծանր գործերուն կը դնէ. ցորեն աղալ, հաց շինել և կերակուր պատրաստել կուտայ անոնց։ Ինքն ալ պատուոյ դահլիճին մէջ նստած կը մանէ ու կը հիւսէ, ամէն մէկին աշխատանքներ կը յանձնէ, կը հսկէ տղայոց վրայ, տունը կը կառավարէ։ Յոյն կնոջ պէս այրերէ հեռի փակուած չէ նէ, ամուսնոյն սեղանակից կ'ըլլայ, այր հիւրերը կ'ընդունի, տունէն դուրս հացկերոյթներու կը գտնուի, հանդէսներ կատարուած ժամանակ՝ թատրոնը ու նոյն իսկ դատարանի առջև կ'երևի ժողովրդեան մէջ։ Սակայն սովորաբար տգէտ կը մնայ։ Հռոմայեցիք իրենց աղջիկներուն ուսմունք տալու փոյթ չեն տանիր. իրենց աչքին՝ կանանց համար ամենէ յարգի յատկութիւնն՝ խստամբեր վարքն է, անոր գերեզմանին վրայ իբր գովեստ կը գրեն. «Տունը պահպանեց և բուրդ մանեց»։

132. Մանկունք.—Հռոմայեցի մանուկը իր հօրը ինչքը՝ սեպհականութիւնն է։ Հայրն իրաւունք ունի ընկեցիկ ընել զայն։ Եթէ իբր որդի ընդունի՝ մանուկն առջի բերան տան մէջ կը մեծնայ։ Աղջիկները մինչև կարգուիլնին հոն կը մնան՝ իրենց մօր հսկողութեան տակ մանելով ու հիւսելով։ Մանչերը դաշտին իրենց հօր հետ կաշխատին ու զէնք շարժելու կը վարժուին։ Հռոմայեցիք արուեստագէտ ժողովուրդ մը չեն. իրենց որդիքը կարդալու, գրելու և հաշուելու վարժուին, ատկէ աւելին չեն փնտռեր. ոչ երաժշտութիւն կը սորվին և ոչ բանաստեղծութիւն։ Սակաւապէտ, լռակեաց, իրենց կաց

ու նիստին մէջ համեստ և հնազանդ ըլլալու վարժուած են անոնք։

133. Ընտանեաց հայրը.—Ինչ որ տանուտէր կը կոչենք, Հռոմայեցիք ընտանեաց հայր կը կոչէին։ Ընտանեաց հայրը թէ կալուածատէրն է, թէ հարց պաշտամունքներու քուրմը, և թէ ընտանեաց վեհապետը։ Իր տան իշխողն է՝ որ իրաւունք ունի իր կինն արձակելու, զաւակները մերժելու, զանոնք ծախելու, կամքերնին չհարցնելով ամուսնացնելու։ Իրաւունքն ունի անոնց ունեցածը, կնոջ բերած օժիտը և որդւոցը շահածն իրեն սեփականելու, վասն զի ոչ կինը և ոչ որդիք չեն կրնար բանի մը տէր ճանչցուիլ։ Վերջապէս անոնց ամենուն վրայ «կենաց ու մահու իրաւունք» ունի, այսինքն անոնց միակ դատաւորն ինքն է։ Եթէ ոճիր մը գործեն՝ չէ թէ դատաւորը՝ այլ ընտանեաց հայրը կը դատապարտէ զանոնք։ Երիկը, կ'ըսէր ծերունին Կատոն, իր կնոջ դատաւորն է, ուզածը կրնայ ընել. եթէ յանցանք մը գործած է՝ կը պատժէ զնէ, եթէ գինովցած է՝ կը դատապարտէ, իսկ եթէ անհաւատարիմ՝ կ'սպաննէ։—Երբ Կատիլինա ծերակոյտին դէմ կը դաւաճանէր՝ ծերակուտական մը հասկնալով թէ իր որդին մասնակից է դաւադրութեան՝ զան բռնել տուաւ, դատեց ու դատապարտեց մահուան։

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՈՍՏԱՆԸ

134. Քաղաքացիք.—Ինչպէս Յունաստանի՝ նոյնպէս Հռոմի մէջ իրաւունքներու տէր ընդհանուր բնակիչները չեն՝ այլ քաղաքացեաց դասը։ Երկրին մէն մի բնակիչը քաղաքացի չէ, այլ քաղաքացիութեան իրաւունք ունեցողը միայն։ Բազմաթիւ մենաշնորհներ ունի քաղաքացին։

1-ն. Միակ անդամ է քաղաքական մարմինին, ինք միակ ունի իրաւունք Հռոմայեցի ժողովրդեան ակումբներու մէջ քուէարկելու, հռոմէական գունդերու մէջ զինուորելու, Հռոմայեցի առենակալ ընտրուելու։ Այս ամէնը կ'անուանուին հանրային իրաւունքներ։

135. Այս կերպով քաղաքացիք միացեալ բնակիչներու մէջ ազնուապետութիւն մը կը կազմեն։ Այլ իրենց մէջ հաւասար չեն, դասակարգերու տարբերութիւններ կան։

136. Ընկերութեան դասակարգերը.—Ազնուականները առաջին կարգին մէջ կը գտնուին։ Քաղաքացի մ'ազնուական կը սեպուի եթէ իր նախնիքներէն մին առենակալութիւն մը վարած է։ Քանզի Հռոմի մէջ առենակալութիւնը պատիւ մ'է՝ որ մարդն ու նոյն իսկ իր սերունդը կ'ազնուացնէ։

Ազնուականներու ետևէն կուգան ասպետները՝ առենակալ նախնիք չունեցող հարուստ քաղաքացիները։ Վաճառական, սեղանաւոր, ձեռնարկուներ են անոնք. չեն կառավարեր, այլ կը հարստանան։ Թատրոններու մէջ ազնուականներու ետևով տեղեր սահմանուած են ասպետներու համար։

Անոնք որ ոչ ազնուական են և ոչ ասպետ, ամբոխը կամ խուժանը կը կազմեն։

Բոլոր քաղաքացիներէ յետնագոյնները ազատագրեալներն են, հին ստրուկներ կամ ստրուկներու զաւակներ։ Իրենց ծագման արատը կը պահեն. հռոմէական գունդերու մէջ իբր զինուոր չեն ընդունուիր, և ուրիշներէ ետք կրնան նետել իրենց քուէն։

137. Առենակալները.—Ամեն տարի ժողովուրդը զինք կառավարող մարդիկ կ'ընտրէ, որոնց իր բացարձակ իշխանութիւնը կը յանձնէ փոխանորդաբար.

ատենակալներ կը կոչուէին անոնք։ Սակրաւորներ կամ նուիրակներ կը քալէին առջևնէն՝ խրձաձև գաւազաններ ու տապար մը կրելով, որոնք խորհրդաւոր կերպով կը նշանակէին թէ ատենակալը կրնայ ըստ կամս ձաղկել, ու մահուամբ պատժել։ Ատենակալը կրնայ նոյնպէս ժողովրդեան ակումբին կամ ծերակոյտին նախագահել, նստել դատարանի սրահը, զօրավար ըլլալ բանակներու. նա ամէն տեղ տէր է։ Ըստ կամս ժողով կը գումարէ կամ կը լուծէ, ինք կուտայ դատավճիռ, ուզածին պէս կը տնօրինէ զինուորները, սպաներու կարծիքը չառած մահուան մատնելու զան։

Լատիններու դէմ պատերազմի մը մէջ՝ Մանլիուս հռոմայեցի զօրապետը, զինուորներու արգիլած էր որ բանակետղէն դուրս չելլեն, իր որդին թշնամի մարտիկի մը գրգիռին վրայ դուրս կ'ելլէ ու կսպաննէ զան։ Մանլիուս իր որդին բռնել տալով պատժեց զան անմիջական մահուամբ։

138. Ատենակալը՝ հռոմէական բացատրութեան համեմատ թագաւորի մ'իշխանութիւնն ունի։ Այլ այդ իշխանութիւնը կարճ է ու զանազաններու մէջ բաժնուած։ Ատենակալը տարուան մը համար կ'ընտրուի միայն և իրեն համապատիւ ընկերակիցներ ունի։ Հռոմայ մէջ միևնոյն ժամանակ երկու բդեշխներ կան՝ որք ժողովուրդը կը կառավարեն և կը հրամայեն բանակներու, իբր երկրորդ կառավարելու և հրամայելու՝ ինչպէս նաև վճիռները կարդալու համար ալ բազմաթիւ պրետորներ։ Ուրիշ ատենակալներ կան, երկու համարակարներ, չորս քաղաքաշէններ ուղիներու և վաճառանոցներու վրայ հսկելու համար, հարիւր խուժան տրիբուններ, տէրութեան սնդուկին գլուխ կեցող գանձապետներ։

139. Ծերակոյտը.—Ծերակոյտը կը բաղկանայ շուրջ

300 անձերէ՝ չորս համարակարը կը նշանակէ չէ թէ ըստ պատահման, այլ պատուաւոր, տոհմիկ ու հարուստ քաղաքացիներ ընտրելով, մեծ մասամբ վաղեմի ատենակալներ։ Գրեթէ միշտ ծերակոյտի արդէն անդամակցած անհատներ կ'ընտրէ, այնպէս որ հռոմայեցի մ'իր բոլոր կենաց ընթացքին մէջ ծերակուտական կը մնար։ Ծերակոյտը Հռոմայ ջոջերուն ժողովն է, ասկէ կուգայ իր հեղինակութիւնը։ Գործ մը պատահելուն պէս ատենակալներէ մին տաճարի մը մէջ գումարելով ծերակուտականները՝ խնդիրն անոնց առջև կը դնէ, յետոյ «գործին վրայ անոնց կարծիքը» կը հարցնէ։ Ծերակուտականք մէկ մէկ կը պատասխանեն՝ աստիճանի կարգաւ։ Մեծամասնի կարծիքը ծերակուտական վճիռն է։ Հռոմ իբր հրաման մը կը հնազանդի այս կարծիքին։

140. Այսպէս ծերակոյտը ամէն գործերը կը կարգադրէ, պատերազմը և բանակներու թիւը կը վճռէ, դեսպանները կ'ընդունի և խաղաղութիւնը կը կնքէ. ծախքերն ու հասոյթները կը սահմանէ։ Ժողովուրդն իր որոշումները կը վաւերէ, ատենակալք ալ կը գործադրեն զանոնք։ Հռոմը կառավարողը Ծերակոյտն է։

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

141. Բանակը.—Հռոմէական բանակին մէջ զինուորելու համար հռոմայեցի քաղքենի ըլլալը չբաւեր, իր սարքը՝ պիտոյքը անձնական ծախքովը հոգալու համար պէտք է բաւական բան ունենալ. քանզի տէրութիւնը զէնք չհայթայթեր զինուորին. մինչև 40-ն որևէ վճարում իսկ չէր ըներ։ Ուստի դէթ պզտի հարստութեան մը տէր եղող քաղաքացիք միայն կ'ընդունուէին։ Աղքատներն ազատ են զինուորական ծառայու-

թենէ, կամ աւելի ճիշդ ըսելով՝ իրաւունքը չունին ատոր։ Բանակին մէջ ընդունուելու համար բաւական հարստութիւն ունեցող քաղաքացին քան պատերազմներու մէջ գտնուելու պարտականութիւն ունի տէրութեան դիմաց. մինչև այդ պարտականութեան ամբողջապէս լրացումը զօրապետին տրամադրութեան տակ կը մնայ, 17 տարեկան հասակէն ինչուան 46։

142. Հռոմայեցի բանակն սկզբան լէգէոն անունն ունէր։ Երբ ժողովուրդն աճեցաւ՝ մէկի տեղ բազմաթիւ լէգէոններ կազմուեցան։ Լէգէոնը 4,200-էն մինչև 5000 զինուորի գունդ մ'է, ամէնքն ալ քաղաքացի դասակարգէ։

Սակայն լէգէոններն հռոմէական բանակին կէսն հազիւ թէ կը կազմեն։ Հռոմայ հպատակ Իտալիոյ բոլոր ժողովուրդները կը պարտաւորին իրենց գունդերն խրկել անոր, և այդ զինուորները դաշնակիցք անուան տակ հռոմայեցի սպաներու հրամանին տակ կը դրուին։ Հռոմէական բանակի մը մէջ դաշնակիցները լէգէոններու քաղաքացիներէն միշտ քիչ մ'աւելի են թուով։

143. Բանակատեղը.—Հռոմայեցի զինուորը մեծ բեռ մը կը կրէ իր վրայ, զէնքեր, անօթներ, տասն եօթն օրուան ուտելիք, ցից մը, ընդամէնը 60 լիտր հռոմէական։ Բանակը աղխեր և խճողում չունենալով՝ աւելի արագօրէն կը շարժի։ Ամէն անգամ որ հռոմէական զօրքերը տեղ մը բանակ կը դնեն՝ անդաչափ մը (arpenteur) քառակուսի շրջապատ մը կը գծէ, զինուորներն այս շրջապատին երկայնութեամբ խորունկ փոս մը կը փորեն, դէպ ի ներս նետուած հողը ցիցերով ամրացած որմ մը կը ձևացնէ։ Այսպէս բանակատեղը ցըցապատնէշով ու խրամով մը պաշտպանուած կը գըտնուի։ Փութանակի պատրաստուած այս ամրոցին մէջ զինուորք իրենց վրանները կը կանգնեն, որոնց մէջ

տեղը կը բարձրանայ զօրավարին վրանը։ Պահակներ կը սպասեն բոլոր գիշերը, բանակն այս կերպով գերծ կը մնայ ամէն յանկարծանքէ։

144. Կարգապահութիւն.—Հռոմէական բանակը խիստ կարգապահութեան մը տակ կը գտնուի։ Զօրավարը իր ամէն զինուորներուն վրայ կենաց ու մահու իրաւունք ունի։

Իր կայանէն հեռացող կամ պատերազմին մէջ փախչող զինուորը մահուան կը դատապարտուի. սակրաւորք ցցի մը կը կապեն զան, ու ձաղկելէ ետք գըլուխը կը կտրեն, և կամ զինուորք կը սպաննեն զան բրածեծ։ Երբ ամբողջ գունդ մը գլուխ վերցուցած է՝ զօրավարը տասն տասն կը բաժնէ յանցաւորները. այս ամէն մէկ տասնին մէջ վիճակ կը ձգուի, և որու որ ելլայ՝ մահուամբ կը պատժուի. տասանորդելն այս է։ Միւսները կը դատապարտուին գարիի հաց ուտելու և բանակատեղէն դուրս կը դրուին՝ ամէն յանկարծական յարձակմանց նշաւակ։ Հռոմայեցիք չեն ընդունիր որ իրենց զինուորները պարտութիւն կրեն կամ գերի իյնան։ Գանի պատերազմէն ետք՝ 3000 զինուոր կոտորածէն ազատած էին։ Ծերակոյտը զանոնք զինուորութեան խրկեց Սիկիլիա՝ առանց ռոճիկի և առանց աստիճանի մինչև որ թշնամին Իտալիայէ արտաքսուի. բանակատեղին մէջ մնացած 8000 զինուորներ գերի բռնուած էին։ Աննիբաղ փոքր փրկանքով մը զանոնք վերադարձնել առաջարկեց, ծերակոյտը զլացաւ փըրկանք վճարելու։

145. Պատերազմ. Հռոմայ մէջ Յանոս աստուծոյն նուիրուած մեհեան մը կար, որու դուռները պատերազմի ժամանակ բաց կը մնային միշտ։ Հասարակապետութեան 500 տարուան տևողութեան միջոցին, այս մեհեանը անգամ մը փակ մնաց, և այն ալ քանի մը տա-

րի միայն։ Ըսել է թէ Հռոմ պատերազմական վիճակի մէջ ապրեցաւ միշտ։ Ժամանակին ամէնէ տոկուն բանակն ունենալով, վերջ ի վերջոյ յաղթեց բոլոր միւս ազգերուն և հին աշխարհը նուաճեց։

146. Երբ զօրապետ մը նշանաւոր յաղթութիւն մը վաստկած է, ծերակոյտը իբր մեծ պատիւ յաղթամուտք կատարելու արտօնութիւն կու տայ անոր, որ կրօնական թափօր մ'էր դէպի Արամազդայ տաճարը։ Թափօրին առջևէն կը քալեն ատենակալք ու ծերակուտականք, յետոյ կուգան աւարայեղց կառքերը, շղթայակապ հետի գերիները, և անոնց ետևէն՝ քառաձի ոսկեզօծ կառքի մը վրայ՝ յաղթական զօրապետը՝ դափնեպսակ։ Ետևէն կուգան զինուորները երգեր երգելով՝ ուր կը յեղյեղուի միշտ յաղթամուտք կրօնական հագներգը։ Թափօրը ցնծումի մէջ գտնուող քաղաքին մէջէն կ'անցնի և Կապիտոլիոն կ'ելլէ. հոն յաղթական զօրապետը Արամազդայ ծունկին վրայ դնելով դափնին՝ յաղթութիւն պարգևած ըլլալուն համար շնորհակալ կ'ըլլար անոր։ Արարողութենէ ետք գերիները կը գլխատուէին՝ Վերսինկէդօրիքսի նման, կամ զնդան կը նետուէին Յուկուրդայի նման սովամահ մեռնելու համար, կամ գոնէ կը բանտարկուէին։

147. Հին պատերազմներու մէջ յաղթականը յաղթուողին բոլոր ունեցածները կ'իւրացնէ, չէ թէ միայն զէնքերն ու բանակին աղխերը՝ այլ նաև թըշնամի ազգին ստակը, կարասիները, պաճարը, ու նաև մարդիկը, կիներն ու մանկտին անգամ։ Հռոմի մէջ աւարը զինուորներուն չըլլար այլ ժողովրդեան. պատերազմական գերիները իբրև ստրուկ կը ծախուէին, իրեղէններն ալ կը վաճառուէին, ու արդիւնքը տէրութեան գանձը կը մտնէ։ Այս կերպով ամէն պատերազմ շահուոր գործողութիւն մը կ'ըլլայ տէրութեան համար։

Հռոմայեցի զօրապետք Հռոմ բերին այն ահագին գանձերը՝ զորս Ասիոյ թագաւորները դիզած էին։ Կարթագինէի յաղթականը՝ 100,000 լիտր արծաթէ աւելի յանձնեց գանձին, Անտիոքոսի յաղթականը՝ 140,000 լիտր արծաթ և 100 լիտր ոսկի, բացի դրամահատեալ մետաղներէ. Պերսէոսի յաղթականը՝ 120 միլիոն սեստեպր բերաւ։

148. Հռոմի դաշնակիցք.—Հին աշխարհը բազմաթիւ թագաւորներու, պզտի ազգերու ու ոստաններու կը բաժնուէր, որոնք իրար թշնամի էին և դիմադրելու համար երբեք չհամաձայնեցան, որով Հռոմ մէկ մէկ նուաճեց զանոնք։ Իր յարձակման ենթակայ չեղողները չեզոք կը մնային՝ ազատ թողլով Հռոմայեցիները, և տէպ միանալով իսկ անոնց հետ։

Այսպէս հին Գաղիայի մէջ՝ Հռոմայեցիները Հռոնոսի հովիտը խօթողը Մարսիլիա եղաւ, ինչպէս Օթէօնի ժողովուրդն եղաւ անոնց թոյլ տուողը որ գան երկրին բուն իսկ կեդրոնը հաստատուին։

149. Նահանգներ.—Հռոմ Միջերկրականի շուրջը բոլոր երկիրները նուաճեց՝ Սպանիայէն մինչև Փոքր Ասիա։ Այս երկիրները չկցուեցան Հռոմայ, անոնց բնակիչները հռոմէական քաղաքացիներ չեղան, ոչ ալ իրենց հողերը հռոմէական հողեր։ Հռոմէական պետութեան մէջ մտած եղան միայն, այսինքն հռոմայեցի ժողովրդին տիրապետութեան տակ։

150. Սակայն մնացին օտարական, և հպատակ հռոմայեցի ժողովրդեան։ Կը պարտաւորէին վճարել հարկեր, իրենց հունձերուն տասանորդը, դրամական տուրք մը, գլխահարկ, և հնազանդութիւն անոր ամէն հրամաններուն։ Այլ ըստ որում ժողովուրդը չէր կրնար ինքնին կառավարել, իր տեղը ատենակալ մը խրկէր կառավարելու պաշտօնով, կուսակալի մը տակ գտնուող

երկիրը նահանգ կը կոչուէր։ Հասարակապետութեան վերջին ժամանակները (46-ին) 17 նահանգներ կային, 10-ը Եւրոպայի մէջ, 5-ը Ասիայի մէջ, 2-ը Ափրիկէի մէջ, առանցմէ շատերը մեծ տարածութեամբ երկիրներ էին։ Այսպէս Գալիայի ամբողջ երկիրը 4 նահանգ կը կազմէր միայն Սպանիան 2։ Նահանգները կ'ըսէ Կիկերոն «հռոմայեցի ժողովրդեան կալուածներն են»։

151. Անթիփաթոս.—Ժողովուրդը նահանգի մը կառավարութեան համար իշխանութենէ քաշուած ատենակալ մը կ'ընտրէր միշտ։

Անթիփաթոսը՝ բդեշխի նման բացարձակ իշխանութիւն ունի՝ զոր ուզած ձեւով կրնայ վարել, վասն զի նահանգին մէջ մենակ է ինք, հոն ոչ իշխանութեան մասին իրեն հետ մրցող ատենակալ կայ, ոչ զինք ձերբակալող խուժանի տրիբուն, և ոչ ալ վրան հսկող ծերակոյտ։ Ինքնագլուխ կը հրամայէ զօրաց, պատերազմի կ'առաջնորդէ, ուզած տեղերը կը զետեղէ զանոնք։ Իրեն յատուկ ատեանին մէջ կը նստի՝ բանտի, տանջանքի ու մահուան դատապարտելով։ Օրէնքի ույժ ունեցող հրամաններ կը հանէ, վեհապետական իշխանութիւն ինքն է մենակ, վասն զի իր անձին վրայ հռոմայեցի ժողովուրդը կը մարմնացնէ։

152. Կատարեալ բռնապետ մ'է այս կուսակալը, ոչ ոք կրնայ դէմ դնել անոր։ Ինք կարող է իրեն անհաճոյ թուած մարդիկը բռնել, բանտը դնել ու ձաղկել։

Քաղաքներու գանձերը կը թալլէ, մեհեաններու մէջ դրուած արձաններն ու գոհարները կը յափշտակէ, հարուստ բնակիչներէ դրամի կամ ցորենի պահանջքներ կ'ընէ։ Ըստ որում զօրքերն ուզած տեղը կրնայ օթեւորել՝ քաղաքներն իրեն դրամ կուտան որպէս զի բանակին բնակութենէն զերծ մնան։ Ըստ որում ուզած մարդը կրնայ մահուան դատապարտել.

մասնաւորք իրենց կեանքը ապահովելու համար՝ դրամ կուտան անոր։ Ո՞վ պիտի համարձակի մերժել՝ երբ արուեստագիտական առարկայ մը կամ նոյն իսկ գումար մը պահանջէ։ Զինք շրջապատողք իր օրինակին կը հետեւին, իր անունովը և նոյն իսկ իր պաշտպանութեան տակ կը կողոպտեն։ Կուսակալը փութով ստակ կը դիզէ, քանզի մէկ տարուան մէջ պէտք է որ իր բաղդը շինած ըլլայ։ Անկէ ետք Հռոմ կը դառնայ, և ուրիշ մը կուգայ բանն վերսկսելու։

153. Այս կերպով անթիփաթոս բռնաւորի հոմանիշ բառ մ'եղած է։

Կանոնը կը ներէր որ հռոմէական քաղաքացի մը նահանգներու հարստահարիչներն ամբաստանութեան տակ ձգէր։ Այլ կուսակալ մ'անբռնաբարելի կը համարուէր, և իշխանութիւնը թող տալէն ետք միայն կրնար ամբաստանութեան տակ իյնալ, անկէ յառաջ իր կողոպուտներուն հանդիսատես ըլլալ կը մնար միայն։ Եթէ Հռոմ վերադարձած ատենը ամբաստանէին զինք՝ ազնուականներու և հարկահաններու ատեանի մ'առջև կ'երեւէր, ասոնք աւելի շահ ունէին իր կողմը բռնելու՝ քան թէ գաւառացւոց իրաւունք տալու։ Եթէ պատահմամբ ատեանը դատապարտէր զինք՝ աքսորով բանին մէջէն կ'ելլէր, Իտալիոյ մէկ քաղաքը կ'երթար իր կողոպուտը վայելելու։

ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

154. Ստրկութիւն.—Բոլոր պատերազմական գերիները նուաճուած քաղաքի մը բոլոր բնակիչները յաղթականին ինչքն էին։ Եթէ չուզէ սպաննել՝ իր ստրուկները կ'ընէ զանոնք։ Այսպէս է հին դարերու օրէնքը՝

զոր հռոմայեցիք ամենայն խստութեամբ ի գործ կը դնեն։ Պատերազմի մէջ բռնուողներն՝ իբր աւարի մէկ մասը՝ բանակին հետ գացող գերիի վաճառականներու կը ծախուէին և կամ Հռոմ բերուելով՝ աճուրդի կը հանուէին։ Ամէն մէկ պատերազմէ ետք՝ այր թէ կին հազարաւոր ստրուկներ կը ծախուէին այսպէս։

Ստրուկը տիրոջը սեփականութիւնն է, նա անձ չնկատուիր, այլ իբր սեփականութեան առարկայ մը։ Այս կերպով ոչ մէկ իրաւունք չունի նա, ոչ քաղաքացի կրնայ ըլլալ և ոչ կալուածատէր, ոչ ամուսին և ոչ հայր։

155. Տէրն ամէն իրաւունքներ ունի գերիին վրայ, ուզած տեղը կը խրկէ, ուզածին պէս, և նոյն իսկ անոր կարողութենէն աւելի կ'աշխատցնէ, անոր կեանքն ալ կը վերցնէ՝ առանց որև է մէկու հաշիւ տալու։ Ստրուկն իր տիրոջ բոլոր քմայքներուն պէտք է հպատակի. հռոմայեցիք մինչև անգամ կ'ըսեն թէ գիտակցութիւն չունի նա, իր միակ պարտականութիւնը տիրոջը կուրօրէն հնազանդիլն է։ Եթէ դիմադարձութիւն ընէ կամ փախչի՝ տէրութիւնը զան զսպելու կամ բռնելու համար կ'օգնէ տիրոջ. և փախստեայ գերիին ապաստան տուող մարդն ալ գողութեան յանցանք գործած կ'ըլլայ՝ որպէս թէ ուրիշի եզը կամ ձին շորթած ըլլար։

Գերիներն ազատներէն շատ աւելի բազմաթիւ են։ Հարուստ քաղաքացիք 10-էն մինչև 20,000 ստրուկ կ'ունենան, անոցմէ ոմանց գերիներն այնքան ստուարաթիւ են, որ կրնան բանակ մը կազմել ի հարկին։ Հռոմի մէջ միմիայն երեք գերի ունենալն աղքատութեան նշան է։

156. Գերիներու հանդէպ վարմունք.—Գերիներուն հետ վարուելու կերպը բոլորովին տիրոջ բնաւորութենէն կախեալ է։

Մարդասէր ու լուսամիտ տէրեր կը յիշուին. զոր օրինակ Կիկերոն, Սենեքա, Պլինիոս՝ որք իրենց գերիներուն լաւ կերակուր կուտան, կը խօսի անոնց հետ, երբեմն սեղաննին կը նստեցնեն, և ընտանիք ու պզտի ինչք մը կը թողուն անոնց։ Ընդհակառակն կը յիշուին նաև այնպիսի տէրեր՝ որք իրենց գերիներն անասուններու տեղ դնելով՝ ըստ այնմ կը վարուէին, անողորմաբար կը պատժեն զանոնք, մինչև իսկ քմահաճոյքով մահուան կը մատնեն։ Օրինակներ չեն պակսիր։ Վեդիուս Պոլիոն՝ Օգոստոսի ազատագրեալը ձկնաւազանին մէջ միւռենէններ կը պահէր, և երբ ստրուկ մը անուշադրութեամբ անօթ մը կոտրէր՝ զան աւազանին մէջ նետել կուտար միւռենէններու կեր ըլլալու համար։ Սենեքա փիլիսոփան տէրերու բռնաւորութիւնները հետևեալ կերպով կը նկարագրէ. «Եթէ ծառայ մը հազայ կամ փռնգտայ կերակուրի ատեն, ճանճերը վանելու անհոգ գտնուի, բանալի մը գետին ձգէ շառաչմամբ՝ սոսկալի կատաղութեան կը մատնուինք։ Եթէ փոքր ինչ բարձրաձայն պատասխանէ, եթէ դէմքը սրտնեղութիւն յայտնէ՝ միթէ իրաւունք ունի՞նք գաւազանով ծեծելու։ Շատ անգամ մեր սաստիկ հարուածներէն անոր մէկ ակռան կը կոտրի կամ մէկ անդամը կը խորտակուի»։—Եպեկտետ փիլիսոփային տէրն անոր մէկ սրունքը ջախջախած էր հարուածով։

Օրէնքն ալ խիստ էր բարուց պէս։ Քրիստոսէ առաջին դարուն, եթէ տէր մը տանը մէջ սպաննուած գտնուէր՝ բոլոր գերիներն մահուամբ կը պատժուէին։ Երբ այս օրէնքը ջնջել ուզեցին՝ Թրասէաս՝ որ խիստ յարգի փիլիսոփայ մ'էր, ծերակոյտին մէջ խօսք առնելով պահանջեց որ պահուի այն։

157. Ստրուկներու զնդանը.—Գետնափոր բանտ մ'է

այն նեղ ու բարձր պատուհաններով՝ որոնց ձեռք չէր հասներ։ Տիրոջ դժկամակութեան նշաւակ ստրուկները գիշերը հոն կը մնան, ցորեկն ալ ծանրակիր շղթաներով պրկուած՝ աշխատութեան կը խրկուին։ Շատերուն դէմքին վրայ հրաշէկ երկաթի նշաններ կան։

168. *Ջաղացը.*—Հիները մեքենական ջաղացք չունէին, ստրուկները թեւաղօրիներով կ'աղային ցորենը. տաժանելի աշխատանք՝ որ սովորաբար իբր պատիժ կը դրուէր անոնց վրայ։—Թեւաղօրին հին դարերու թիարանն էր։

«Հո՛ն կ'ըսէ Բլօտ, կուլան չար ստրուկները՝ որոնց կերակուրը գարիի ալիւրէ աթերայ մ'է, հոն խարազանի շաչիւնները ու շղթաներու շառաչիւնները կը հնչեն»։ Երեք դար ետք՝ երկրորդ դարուն, Ապուլէ վիպասանը սապէս կը նկարագրէ ջաղացքի մը ներքնակողմը. «Ողորմած գի՜ք, ի՜նչ թշուառ խեղճ մարդիկներ են անոնք, մորթերնին կապարագոյն՝ խարազանով խայտապիսակ. պատմուճաննին բզիկ բզիկ, ճակատնին դրոշմահար, գլուխնին գերծուն, աչքերնին օղակարգել, մարմիննին խարանէ ձեւազեղծ, կոպերնին ծխամօշ, իրենք համակ ալիւրոտ»։

159. Ստրուկները գիր չէին գրեր, ուստի և չենք գիտեր թէ ի՞նչ կարծիք ունէին իրենց տէրանցը մասին։ Այլ տէրերն անոնցմէ ատուած ըլլալնին կըզգային։

Պլինիոս կրտսեր իմանալով թէ կալուածատէր մը բաղնիքին մէջ խողխողուած էր իր ստրուկներէն՝ «Ահա այն վտանգը, կը գոչէ, որ կը սպառնայ մեզ ամենուս»։ Ուրիշ հեղինակ մը կ'ըսէ. «Աւելի շատ Հռոմայեցիներ ինկած մեռած են իրենց ստրուկներու՝ քան բռնաւորներու ատելութենէն»։

Գերեաց ապստամբութիւններ (գերեմարտներ) շատ անգամ պատահած են։

ԱՅԼԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐՈՒՑ Ի ՀՌՈՄ

160. *Արեւելքի ազդեցութիւն.*—Հռոմայեցիք իրենց աշխարհակալութեանց հետեւանօք մօտէն տեսան Յոյներն ու Արեւելքցիները։ Այդ օտարականներէ շատեր՝ գերի բերուած կամ բաղդ շինելու համար ինքնին եկած՝ Հռոմի մէջ հաստատուեցան իբր բժիշկ, վարժապետ, գուշակ, դերասան։—Հռոմայեցի զօրապետները, սպաները և զինուորներն Ասիոյ խորերը կապրէին։ Այս կերպով Հռոմայեցիք նորանոր սովորութիւններ ու դաւանանքներ ճանչցան ու կամաց կամաց ընդունեցան զանոնք։ Այս կերպարանափոխութիւնը Մակեդոնիոյ առաջին պատերազմին հետ (200), և մինչև Հռոմէական Պետութեան վերջանալը կը շարունակուի։

220-ին Հռոմայ մէջ Սերափիս եգիպտական աստուծոյն մէկ մեհեանը կար։ Ծերակոյտն այդ մեհեանի քանդումը հրամայելով՝ անոր դպչելու համարձակող գործաւոր չէր գտնուեր. հարկ եղաւ որ բդեշխն անձամբ երթայ տապարով դռները կոտրտէ։

161. Իտալիա՝ քաղդէացի վհուկներով լեցուեցաւ, և պարզ ժողովուրդը չէր միայն որ հաւատ կ'ընծայէր այդ գուշակներուն։ Երբ կիմբրացիք կ'սպառնային Հռոմայ՝ Մարթա անուն ասորի գուշակուհի մ'եկաւ յաղթութիւն պարգեւել առաջարկեց ծերակոյտին, որ թէպէտ ականջ չկախեց անոր խօսքերուն՝ այլ հռոմայեցի տիկնայք գուշակուհին բանակետղ խրկեցին, և Մարիոս սպարապետը զան իր քով պահելով՝ մինչև պատերազմին վերջը խորհուրդ կը հարցնէր։ Նոյնպէս Սիլլա երազին մէջ Կապադովկիոյ դիցուհին տեսած էր, և անոր խորհուրդին հետեւելով ճամբայ ելան դէպ ի Իտալիա։

162. *Սկեպտիկեանք.*—Միայն քուրմեր ու գուշակ-

ներ չէին դար Հռոմ, փիլիսոփաներ ալ եկան՝ որք հին կրօնքը կ'արհամարհէին։ Ամենէ ծանօթը՝ Բարնէատ՝ դեսպան Աթենացւոց՝ որ հրապարակաւ կը խօսէր Հռոմայ մէջ, ծերակոյտէն հրաման ընդունեցաւ քաղաքէն հեռանալու։ Այլ փիլիսոփայք շարունակեցին իրենց դասերը Հռոդոսի և Աթէնքի դպրոցներուն մէջ՝ ուր սովորութիւն եղաւ խրկել հռոմէական մանկտին։

163. Հին բարքեր.—Հին Հռոմայեցիք երկար ժամանակներ ժիր և անտաշ գիւղականներ եղած էին՝ ու կը պարապէին իրենց դաշտերու մշակութեան, պատերազմի, և կրօնական հրահանգներու կատարման։

Ֆապրիգնոս իբր սեղանաման գաւաթ մը և արծաթ աղաման մ'ունէր միայն։ Բուռիոս Տանտադոս Սամնիացւոց յաղթողը բատոնի մը վրայ նստած փայտեայ սկահակէ մը բանջարեղէն կ'ուտէր՝ երբ Սամնիացի պատգամաւորներ եկան դրամական առաջարկներ ըրին իրեն։ «Գնացէք ըսէք Սամնիացիներուն, պատասխանեց, Բուռիոս նախադաս կը համարի ոսկիի տէրերուն հրամայել քան թէ ինք իրեն համար ոսկի ունենալ»։ Այս տեսակ արտավէպեր ահա կը պատմուէին հին ժամանակներու զօրավարաց վրայ։ Այս աւանդավէպերը՝ սուտ եղած ըլլան կամ ճշմարիտ՝ կը յայտնեն թէ Հռոմայ մէջ ի՛նչ գաղափար կը տիրէր հին Հռոմայեցւոց վրայ։

164. Նոր բարքեր.—Աշխարհակալութեան միջոցին զօրապետները ուծացան իրենց նախահարց կոշտ ու դժնդակ կեանքէն, ու աւելի շքեղ ու մեղկ կեանք մ'ընդունեցան. կամաց կամաց բոլոր ազնուականք, բոլոր հարուստներն անոնց օրինակին հետևեցան, և 150 տարի ետք արևելեան կամ յունական ձևով ապրող մեծ ջոջեր կը տեսնուէին միայն Իտալիոյ մէջ։

165. Տուներ շինել տուին անդրիազարդ ահագին

պարտէզներով, մեծածախ ամարանոցներ՝ որք ընդարձակ բուրաստաններու մէջէ դէպ ի ծով կը յառաջանային։ Ստրուկներու երամներով շրջապատուեցան։ Իրենք և իրենց կանայք բրդեայ հանդերձներու տեղ՝ շղարշէ, մետաքսէ կամ ոսկեհուռ պաստառներ հագան։ Իրենց խնճոյքներուն մէջ ասղնագործ օթոցներ, ծիրանիէ ծածկոցներ, և ոսկի ու արծաթ սեղանամաններ կը ցուցադրէին։ (Սիլլա հարիւր յիսուն հազար պնակներ ունէր. Մարկոս Տրուսուսի արծաթեղէնները 10,000 լիտր կը կշռէին)։

Միևնոյն ժամանակ արևելեան սուղ ու բարակէ բարակ կերակուրներու՝ տարաշխարհիկ ձուկերու՝ սիրամարգերու՝ ուղեղի և թռչուններու լեզուի գործածութիւնը կը մտնէր։

166. Հռոմայեցիք Յունաստանի մէջ տեսան յիշատակարանները, արձանները, պատկերները՝ որք դարերէ հետէ կը դիզուէին քաղաքներու մէջ. գրագէտներ ու փիլիսոփաներ ճանչցան։ Իրենցմէ ոմանք գեղեցիկ բաներէ ու մտաւոր կեանքէ համ առնուլ սկսան։

Այն ժամանակները Հռոմայ մէջ նորոյթի կարգ անցաւ յունարէն խօսիլ ու նաև գրել։ Ազնուականք ուզեցին պատկերէ ու քանդակէ հասկցող երևիլ, հազարաւոր արձաններ, կորնթոսի օղակաւոր անագապղնձեայ անօթները բերել տալով՝ իրենց տուները լեցուցին անոնցմով։

167. Կանանց կեանքի փոփոխումներ.—Հռոմայեցիք շուտով խելք տուին արևելեան կրօնքներու և պերճութեան։

Ազնուուհիք՝ այլ ևս աշխատանքէ ձեռք քաշելով տուները չէին մնար, այլ կառքով դուրս կ'ելլէին՝ յաճախելով թատրոն, կրկէս, բաղնիք և ակումբներ, և ըստ որում անգործ և ամենատգէտ՝ ապականութիւնը

շուտով մտաւ իրենց մէջ։ Ազնուական դասուն մէջ պատուաւոր կիները բացառութիւն կազմեցին. ընտանեկան վաղեմի կարգ ու կանոնը խանգարուեցաւ։

168. Հին ատեն էրիկը միայն իր կինն արձակելու իրաւունքն ունէր, այլ սովորութիւն էր ամենածանր պարագայ մը պատահած ատեն այդ իրաւունքը գործածել։ Կինն իր էրիկը ձգելու իրաւունքը ձեռք բերելով՝ ամուսնութեան խզելը ամենադիւրին գործ մ'եղաւ։ Ոչ դատաստանի և ոչ բանաւոր պատճառ մը ցուցնելու պէտք կը կենար. կամ այրը կամ կինը բաւական էր որ ըսէր միւսին. «Ա՛ռ ունեցածդ, տո՛ւր ունեցածս»։ Բաժանելէ ետք երկուքն ալ իրաւունք ունէին նորէն ամուսնանալու։

Բարձր դասուն մէջ ամուսնութիւնը վաղանցուկ միութիւն մը համարելու եկաւ բանը, Սիլլա հինգ կին ունեցաւ, Կեսար՝ չորս, Պոմպէոս՝ հինգ, Անտոնիոս՝ չորս։ Կիկերոնի աղջիկը երեք ամուսին ունեցաւ։ Հորդենսիոս իր կնոջմէն բաժնուելով զան բարեկամի մը տուաւ։ «Կան ազնուական տիկնայք, կ'ըսէ Սենեքա, որք չէ թէ բդեշխներու, այլ իրենց երիկներու հաշուով կը համրեն տարիները։

169. Բայց այս ապականութեան մէջ իյնողները գրեթէ միայն ազնուականները ու վերջին հարստացողներն էին։ Հին ժամանակներու խստավար բարքերը երկար դարեր անեղծ մնացին Իտալիոյ և գաւառներու ընտանիքներուն մէջ։

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

170. *Հռոմայեցի ժողովրդեան անհետացում*.—Ծերունին Կատոն երկրագործութեան վրայ իր գրքին մէջ կ'ըսէ. «Մեր նախնիք մարդու մը գովեստն ընել ուզած ատեն՝ կ'ըսէին, լաւ հողագործ, լաւ մշակ և ամենամեծ գովեստ մը կը համարուէր այս»։

Հռոմայեցի հին ժողովուրդը կը բաղկանար իրենց դաշտն անձամբ մշակող պզտի կալուածատէրերէ։

171. Այս պզտի կալուածատէրերը ցորենի մշակութեամբ կ'ապրէին. երբ Հռոմ Սիկիլիոյ և Ափրիկէի արմտիքներն սկսան ընդունիլ, ցորենին գինը այն աստիճան վար ինկաւ՝ որ Իտալացի հողագործք այլևս չկրցան իրենց հունձքերէն վաստակ հանել՝ ընտանիք նայելու և զինուորութեան ծախուց դիմանալու։ Հարկ կ'ըլլար իրենց անդը ծախել՝ զոր հարուստ դրացի մը գնոյ առնելով՝ մէկ շատ պզտի արտերէ մեծ կալուած մը կը կազմէր, և հողը մարգագետնի վերածելով՝ գերի հովիւներ և հերկարարներ կը խրկէր իր տաւարի պահպանման և մշակութեան համար։ Այս կերպով Իտալիոյ հողին վրայ մեծամեծ կալուածատէրեր և գերիներու խումբեր մնացին միայն։ «Մեծ կալուածները, կ'ըսէր Պլինիոս Երէց, Իտալիոյ կորստեան պատճառ եղան։

172. *Քաղաքացի տականք*.—Մինչ մէկ կողմէ դաշտերը կը պարպուէին՝ Հռոմ քաղաքը նոր բնակիչներով կը շէննար, որք կործանած գիւղացիներու սերունդներ էին՝ աղքատութեան պատճառաւ քաղաքը խուժած, և մանաւանդ ազատագիրներ և իրենց զաւակները։ Աշխարհի ամէն խորշերէն կուգային կը լեցուէին հոն։ Յոյն, Ասորի, Եգիպտացի, Ասիացի, Ափրիկեցի, Սպանիացի, Կալիացի՝ իրենց երկիրներէն խլուած հանուած՝ իբր գերի ծախուած, յետոյ տէրերէն ազատագրուած ու քաղաքացիի կարգ անցած կը խռնէին քաղաքին մէջ, բոլորովին նոր ժողովուրդ մ'որ հռոմայեցի անուն ունէր միայն։

Օր մը Սկիպիոն՝ Կարթագինէի և Նումանսի յաղթականը, հրապարակին մէջ ժողովրդեան ճառախօսած պահուն՝ խուժանն իր աղաղակներով կ՚ընդմիջէ զանի: «Լռեցէք, Իտալիոյ սուտ զաւակներ, կը գոչէ. ինչ որ ընէք անօգուտ է, շղթայակապ Հռոմ բերած մարդիկն ինձ ահ չեն կարող ազդել՝ եթէ կապանքնին քակուի անգամ»:

173. Այս անգործ ողորմելի խուժանն ընտրութեան օրը հրապարակը լեցնելով՝ օրէնք և ատենակալներ կը դնէր: Թեկնածուք անոնց աչքը մտնելու համար՝ ներկայացումներ, հասարակաց խնճոյքներ կուտային, ուտելիք կը բաժնէին, մինչև անգամ քուէները ծախու կ՚առնէին, առուտուր մ՚որ հրապարակաւ կը կատարուէր. գործակալներու ձեռօք դրամը կը բաժնուէր ընտրողներու մէջ:

174. Հռոմէական բանակի այլափոխութիւն.—Ժողովուրդին հետ հռոմէական բանակն ալ փոխուեցաւ: Ամենէ յառաջ Մարիուս սկսաւ լէգէոններուն մէջ աղքատ քաղաքացիներ ընդունիլ՝ որք իրենց բաղդը շինելու համար զինուոր կը գրուէին: Շատ չանցած բոլոր բանակը բաղդախնդիրներով լեցուեցաւ. ասոնք չէ թէ զինուորական սպաս կատարելու կատարելուն՝ այլ յաղթուողներու կողոպուտով հարստանալու դիտաւորութեամբ ճամբայ կ՚ելլէին:

175. Այս կերպով կը զինուորէին իբր արուեստ՝ չէ թէ իբր պարտականութիւն: Քսան տարուան համար կը գրուէին, ետքը աւելի մեծ թոշակով մը կը շարունակէին այդ գործը՝ հանգստական զինուոր անունն առնելով: Ասոնք ոչ օրէնք կը ճանչնային և ոչ ծերակոյտ, իրենց զօրապետին կը հնազանդէին միայն:

176. Ներքին պատերազմներ.—Յեղափոխութիւնն անխուսափելի էր, այլ յանկարծ վրայ չհասաւ, հարիւր

տարիէն աւելի պէտք եղաւ որ կատարուի այն (135—27): Ծերակոյտը կը դիմադրէր, թէպէտ ինքնին կառավարելու անզօր, այլ ուրիշ իշխանութիւն մ՚արգիլելու չափ ոյժ ունէր միշտ: Զօրապետներն իրենց մէջ կը պատերազմէին՝ ամէն մէկն ինք տէր ըլլալ ուզելով: Այսպէս մէկ դարու միջոց հռոմայեցիք և իրենց հպատակները խռովութիւններու և ներքին պատերազմներու մէջ ապրեցան, պատերազմներ Մարիուսի և Սիլլայի միջև, Պոմպէոսի և Սերտորիուսի միջև, Կեսարու ու Պոմպէոսի միջև, Բրուտոսի և Անտոնիոսի միջև, Անտոնիոսի և Օքտավիոսի միջև:

Այս պատերազմներու վնասները չկրող չէր մնար: Գաւառներու բնակիչները փրկանակի կենթարկուէին, կը կեղեքուէին, կը ջարդուէին զինուորներէն, ամէն մէկ հակառակորդ կը բռնադատէր զանոնք իր կողմը բռնելու և յաղթականէն պատիժ կը կրէին՝ եթէ իրենց թեր եղած հատուածը պարտութեան մատնուէր: Վերջապէս զօրապետներէն մէկը՝ Օքտավիոս՝ յաջողեցաւ իր հակառակորդներն ոչնչացնելու, քանի մը տարի Օգոստոս տէր եղաւ առանց որև է ախոյեանի: Ոչ մէկը կը համարձակէր անոր դէմ դնելու, նա Յանոսի տաճարը փակած էր և աշխարհի խաղաղութիւն կը պարգևէր: Բոլոր աշխարհի փափագն ալ այդ էր: Ծերակոյտի ձեռքով հասարակապետական կառավարութիւնը կողոպուտ ու ներքին պատերազմներ կը ներկայացնէր միայն, ուստի պատերազմ ու յեղափոխութիւն դադրեցնելու կարող հզօր տէր մը կը փնտռուէր:

Դ. ՀՌՈՄԱՅԵՑԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

177. Կայսրը. Յաղթական Օքտավիոսէ հիմնուած կառավարութեան նոր ձևին մէջ, բացարձակ իշխանու-

թիւնը միակ մարդու մը կը վերաբերի՝ որ կ'անուանուի կայսր (հրամայող մարդ)։ Հին ատենակալներու հաւաքաբար ի գործ դրած իշխանութիւնը ինք մինակ ամփոփած է ձեռքին մէջ։

Եւ յայտնելու համար թէ այս իշխանութեամբ գերմարդկային էակ մը դարձած է՝ կրօնական մականուն մ'ալ տուին. Օգոստոս (պատկառելի, օգոստափառ)։

178. Կայսրութիւնն արմատական յեղափոխութեամբ մը չհաստատուեցաւ, և երբեք աւելի դարամիջոցի մէջ զինուորներու դրօշակները շարունակեցին կրել spqr սկզբնատառերը (հռոմայեցի ծերակոյտ և ազգ)։ Այլ մէկ շատ անհատներու վարած իշխանութիւնը մէկ մարդու վրայ կեդրոնացաւ, և մէկ տարուան պայմանաժամով տրուելու տեղ՝ ցմահ տրուեցաւ անոր. կայսրը հասարակապետութեան կենսատեւ միակ ատենակալն է. հռոմայեցի ազգը մարմնացած է ինա։

179. Պրետորականք.—Հասարակապետութեան ժամանակ զօրապետն արտօնութիւն չունէր զօրքերը քաղաք բերելու։ Կայսրը բոլոր բանակներուն գլուխ եղած՝ Հռոմայ մէջ ունեցաւ իր ուղեկից զօրքը։ Շուրջ 10,000 մարդերու գունդ մ'էր այն քաղաքին մէջ զօրանոցեալ (Պրետորատուն)։ Պրետորականք հին զինուորներու մէջէ ընտրուած՝ խոշոր թոշակ ու յաճախակի նուէրներ կ'ընդունէին։ Կայսրը այս հանգստական զինուորներուն կռթնած՝ քաղաքին ըժգոհներէն վախի տեղ մը չունէր։ Այլ վրտանգը նոյն իսկ պրետորականներէն կուգար հիմայ. ոյժը ձեռքերնին ըլլալով՝ ամէն բան ներելի կը կարծէին իրենց. անոնց գլուխը (պրետորապետ) երբեմն կայսրէն աւելի իշխանութիւն ի գործ կը դնէր։

180. Կայսեր ազատագիրները. — Յորմէ հետէ մէկ մարդու կառավարութիւնը յաջորդած էր շատերու կառավարութեան՝ կայսրէ ուրիշ ատենակալ չէր մնացած

մէջտեղ։ Կայսրութեան այսինքն 80 միլիոն բոլոր մարդկանց գործերը ինա միայն կը յանգէին։ Այս տաժանելի գործին օգնականներ պէտք ըլլալով՝ իր ընտրութիւնները չէ թէ բարձր տոհմերու մարդիկներու մէջէն ըրաւ՝ որոնցմէ կը կասկածէր, այլ ստրուկներու մէջէն որոնց վրայ վստահութիւն ունէր։ Բարտուղարները, վստահելի անձերը, կայսեր պաշտօնեաները իր ազատագիրներն եղան, մեծ մասամբ օտարազգիներ՝ Յունաստանէ կամ Արեւելքէ եկած, շողոքորթելու վարպետ, հնարագէտ, լեզուանի ճկուն մարդիկ։ Կայսրը լուրջ գործերէ ձանձրացած՝ ստէպ անոնց կը յանձնէր կառավարութիւնը, և ինչպէս բացարձակ միապետութեանց մէջ կը պատահի՝ անոնք փոխանակ իրենց տիրոջ օգնելու՝ անոր տեղը կը բռնէին։ Պալլաս և Նարսիս՝ Քլօդի ազատագիրները՝ պաշտօններու դատապարտութիւններ իրենց ձեռքին մէջ ունէին. Ներոնի ազատագիրը՝ Հելիուս տիրոջը չիմացնելով մահու պատիժ կուտար ասպետներու և ծերակուտականներու։

181. Այս բանէս յետին աստիճան զայրացան Հռոմի հին ազնուատոհմ ընտանիքները։ «Իշխանները, կ'ըսէ հռոմայեցի մատենագիր մը, քաղաքացիներուն տէր էին, այլ իրենց ազատագիրներուն գերիները։ Կայսրներու երեսը զարնուած դայթակղութիւններուն ծանրագոյններէն մէկը սա էր որ հռոմայեցի քաղաքացիներու կառավարութիւնը հին գերիներու ձեռքը կը յանձնէին։

182. Կայսրներու իշխանութիւնը.—Կայսրը անսահման, տարապայման, հազիւ ըմբռնելի իշխանութիւն մ'ունէր ցմահ. անձեր և ինչքեր իր ձեռքն էին. կը դատապարտէր, յարքունիս կը գրաւէր, մահու պատիժ կուտար առանց հակակշռի։ Իր կամքին արգելք կամ խափան եղող օրէնք մը՝ հիմնադրութիւն մը չկար։

«Կայսեր հրամանը օրէնքի ոյժ ունի», կ'ըսեն նոյն իսկ օրէնսգէտք։

Քիչ մարդիկ այնքան զօրեղ գլխի տէր էին՝ որ իրենց անձը միւս մարդոցմէ այնքան վեր տեսնելով՝ չը ցնորէին։ Կայսրներէն շատերը առակի կարգ անցած անուն մ'ունենալու համար միայն գործածեցին անհուն իշխանութիւնը՝ զոր ստանձներ էին. Տիբերիոս, Ներոն, Տոմետիանոս իրենց անգթութեամբ, Վիթելլիուս իր որկրամոլութեամբ, Քլօտ իր տկարամտութեամբ։ Անոնցմէ մին Քալիկուլա կատարեալ խենթ մ'եղաւ. նա իր ձին բդեշխ ըրած էր, և ինքզինքն աստուածոյ պէս պաշտել կուտար։

183. Այս տարապայման իշխանութիւնը խիստ անշահ կերպիւ կանոնադրուած էր սակայն. ամբողջովին կայսեր անձին վրայ կը կեդրոնանար այն, և երբ մեռնէր՝ ամէն ինչ նորէն խնդրի տակ կ'իյնար։ Գիտէին թէ աշխարհս տէր մ'ունենալ պէտք է, բայց ոչ օրէնք՝ ոչ սովորոյթ չէր որոշեր, չէր վճռեր թէ ով պիտի ըլլար այդ տէրը։ Միայն ծերակոյտն ունէր իրաւունք կայսր անուանելու, այլ գրեթէ միշտ բռնադատուած էր մեռնող կայսրէն նախապէս նշանակուածը կամ զինուորներուն պահանջածն ընտրելու։

184. Բռնութիւններով ընդհատ այս հարստահարական դրութիւնը մէկ դարէ աւելի տեւեց (31 Քրիստոսէ յառաջ մինչև 96)։ Յաջորդ դարուն մէջ իշխող հինգ կայսրներն՝ Անտոնինեան անուն առած՝ պարկեշտութեան և իմաստութեան համբաւ թողուցին նախորդներուն հակառակ։

ԲԱՐՔԵՐԸ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

185. Տեսարանք կամ ներկայացմունք.—Սենեքա՝ իր նամականիին մէջ, և Յոբնաղ իր երգիծանքներուն մէջ իրենց ժամանակի մարդոց և կանանց անանկ մէկ սոսկալի նկարագրութիւնն ըրած են՝ որ կեսարներու Հռոմին ապականութիւնն այլեւս առակի կարգ անցած է, թէպէտ հասարակապետութեան վերջին ժամանակներու անկարգութեանց շարունակութիւնն ըլլայ միայն. հարուստներու կոշտ պերճանքը, գերիներու նկատմամբ տէրերու վայրագութիւնը, կանանց սոսկալի սնամտութիւնը։ Զարիքը կայսերական դրութենէ յառաջ չէր գար, այլ բովանդակ աշխարհի հարստութեան քանի մը հազար ազնուականներու կամ ետքէն ճոխացողներու քով երթալ տարապայման կերպիւ դիզուելէն։ Անոնցմէ վար մնացած քանի մը հարիւր ազատ մարդեր խեղճութեան մէջ կ'ապրէին, և միլիոնաւոր գերիներ՝ սոսկալի ճնշման։

186. Հռոմի այս անգործ ժողովրդեան կենցաղի մէջ՝ տեսարանները աներևակայելի տեղ մը բռնած են։ Ըսել կ'ուզենք այդ տեսարանները՝ ինչպէս յունաց մէջ խաղեր էին՝ այսինքն կրօնական արարողութիւններ։ Օրն ի բուն իրար կը յաջորդէին այդ տեսարանք, ու գոնէ շաբաթ մը հետևեալ օրերը նորէն կ'սկսէին։ Տեսարանը ժամադրավայր մ'էր բոլոր ազատ ազգաբնակութեան համար։

187. Ավանդինի և Բալադինի երկու բլուրներուն միջև կամարակապներէ շրջապատուած արշաւարան մը կը տարածուէր, և այդ կամարակապներու վերևը կարգ ըստ կարգէ աստիճաններ կը բարձրանային։ Մեծ կրկէսն էր այն՝ որ Ներոնի ձեռքով ընդարձակուելէն ի վեր 250000 հանդիսականներ կրնար պարունակել, և Դ. դարուն աւելի ընդարձակուելով 385000 հոգւոյ տեղ կրնար տալ։ Հոն ահա հռոմայեցի ժողովրդեան սիրելի եղած տեսարանը կը պարզուէր. քառաձի երկանիւ կառքերով արշաւը. մէն մի արշաւի համար կառքը

եօթ անգամ կրկէսին շրջանը կ'ընէր, և այսպէս մէկ օրուան մէջ մինչև քսան և հինգ կառարշաւ կը կատարուէր։ Կառավարները մրցակից ընկերութիւններու կը վերաբերէին՝ անոնց նշանազգեստները հագած։ Ի սկզբան չորս ընկերութիւններ կային. յետոյ երկուքի իջան, կապոյտներն ու կանաչները՝ որք հռչակաւոր հանդիսացած են խռովութեանց պատմութեան մէջ։ Ինչպէս հիմայ ձիարշաւներու՝ նոյնպէս Հռոմի մէջ կառարշաւներու մեծ եռանդ ու յափշտակութիւն ցոյց կը տրուէր։

188. Հռոմի դռներուն մօտ Վեսպասիանոս կայսրը կանգնել տուած էր *կոլիսէոնը*, բոլորշի կրկէս մը՝ մրցարանի մը շուրջ՝ ուր որսի ու պայքարի տեսարաններ կը տրուէին։

Որսի համար մրցարանը անտառի մը փոխակերպուած կ'ըլլար՝ ուր վայրի գազաններ ազատ կը ձգուէին՝ նիզակաւոր մարտիկներու հետ կռուելու համար։ Տեսարանը այլազանելու նպատակաւ տարբեր տարբեր կենդանիներ կը գործածուէին, մանաւանդ հազուագիւտ կենդանիներ, զոր օրինակ առիւծ, յովազ, փիղ, արջ, գոմէշ, ռնգեղջիւր, ընձուղտ, վագր, կոկորդիլոս։ Արդէն Պոմպէոսէ դրուած խաղերու մէջ տասն և եօթ փիղ և հինգ հարիւր առիւծ երևցած էին։

189. Յետոյ գազաններու դիմաց զինեալ մարդիկ հանելու տեղ՝ աւելի հոգեյոյզ երևցաւ չղթայապիրկ մերկ մարդերու վրայ գազաններ արձակել։ Կայսրութեան բոլոր քաղաքներուն մէջ սովորութիւն եղաւ մահուան դատապարտեալ անձերն այս զուարճութեան գործածել։ Ամէն սեռէ ու տարիքէ մարդիկ՝ և անոնց մէջ բազմաթիւ քրիստոնեայ նահատակներ՝ հանդիսականներու առջև կեր եղան գազաններու։

190. *Սուսերամարտք.*—Այլ հռոմայեցւոց ազգային

բուն հանդէսը *սուսերամարտներու* պայքարն եղաւ։ Սուսերակիր մարտիկներ մրցավայրը իջնելով՝ մահու չափ կռիւ մը կը շարունակէին իրարու դէմ։

Կեսարի ատենները՝ բանն արդէն հոն հասուցած էին որ 320 զոյգ սուսերամարտներ միահաղոյն իրարու հետ պայքարի հանուէին. Օգոստոս կայսրը իր կենաց մէջ 10,000 հոգի կռուըտել տուած է, իսկ Տրայիանոս նոյնչափ բազմութիւն մը չորս ամսուան միջոցի մէջ։ Յաղթուողը կը *խողխողուէր* իսկոյն՝ եթէ սակայն ժողովուրդը պատժոյ շնորհում չընէր անոր։

Ամէն երկրէ սուսերամարտներ ունէին. կալլիացիներ, հին գերմանացիներ, թրակեցիներ, և մերթ սևամորթեր։ Այս մարտիկները տարբեր տարբեր զէնքերով կը կռուէին, սովորաբար իրենց ազգային զէնքերով։ Հռոմայեցիք ախորժ կ'զգային այդ մանր պատերազմներէն։

Ժողովուրդն այն ատեն արիւնհեղութեան սէրն ունէր, ինչպէս մինչև հիմայ միևնոյն բանը կը տեսնուի սպանիացւոց մէջ՝ որք իրենց ցլամարտերու հանդէսն ունին։ Կայսրը՝ ինչպէս այսօր Սպանիոյ թագաւորը՝ պէտք էր հանդիսատես գտնուիլ այս սպանդներուն։ Մարկոս-Աւրելիոս ժողովրդեան աչքէն ելաւ, վասնզի ամփիթէատրոնի տեսարաններէ տաղտուկ կը յայտնէր, դիտելու տեղ՝ կարդալով, խօսելով, ունկընդրութիւններ շնորհելով։ Մազ մնաց որ խուժանն խռովութիւն հանէր՝ երբ Իտալիայի տիրացող բարբարոսներու դէմ պատերազմելու համար սուսերամարտներն իր հետ առաւ։ «Զմեզ բռնի իմաստասիրել ստիպելու համար մեր զուարճութիւնները ձեռքերնէս կ'առնու» կը գոչէին զայրացած։

191. *Հռոմէական խաղաղութիւն.*—Այլ հռոմէական աշխարհի մէջ Հռոմի խուժանէն տարբեր բան մը կար։

Կայսրութեան նկատմամբ արդար դատաստան ընելու համար նահանգներու մէջ երանց կացութիւնը պէտք է դիտել։ Հռոմայեցիք բոլոր ազգերը նուաճելով՝ իրենց կայսրութեան սահմաններուն մէջ պատերազմը ջնջած էին։ Այն ատեն հաստատուեցաւ հռոմէական խաղաղութիւնը՝ զոր յոյն մատենագիր մը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ.

«Ամէն մարդ ուզած տեղը կ'երթայ. Նաւահանգիստները նաւերով լեցուն են. լեռները ամէն ապահովութիւն կ'ընծայեն ճամբորդներու, ինչպէս քաղաքները բնակիչներու համար։ Երկիւղը դադրած է ամէն կողմ, երկիրը իր երկաթեայ հին զէն ու զարդը մերկացած՝ տօնական հանդերձներով կ'երեւի։ Հոմերոսի «Երկիրը հասարակաց է» խօսքը իրականութիւն գտած է։ Եւ յիրաւի առաջին անգամն ըլլալով բոլոր Արեւմուտքի մարդիկ ազատ էին տուներ շինել, մշակել իրենց դաշտերը, վայելել իրենց հարստութիւնն ու պարապ ժամերը՝ առանց յարատեւ վախի մէջ ըլլալու թէ մի գուցէ կողոպտուին, սպանուին կամ գերի վարուին, անդորրութիւն՝ որու յարգը ոչ այնքան կը ճանչնան՝ մանկութենէ ի վեր վայելած ըլլալով զայն, և որ սակայն այնքան քաղցր կը թուէր հին ժամանակներու մարդոց»։

192. Ժողովուրդներու համախմբում.—Այս խաղաղաւէտ կայսրութեան մէջ ճամբորդութիւնք հեշտեաւ կը կատարուէին։ Հռոմայեցիք ամենուրեք ուղիներ շինած էին՝ մարդերու ու ձիերու համար կայաններով, կայսրութեան երկիրներու համար ուղեցոյց քարտէսներն անգամ պատրաստուած էին։ Շատ մարդիկ՝ արհեստաւոր թէ վաճառական՝ տէրութեան մէկ ծայրէն մինչև միւսը ճամբորդութեան կ'ելնէին։

Բոլոր այս մարդիկ իրենց սովորութիւնները,

արուեստները, կրօնքը կը փոխադրէին, իրար կը խառնէին՝ կամաց կամաց հռոմայեցւոց լեզուն խօսիլ սորվելով։ Գ. դարուն լատիներէնը արդէն Արեւմուտքի ընդհանուր լեզուն եղած էր, ինչպէս յունարէնն՝ Աղեքսանդրի յաջորդներու ժամանակէն ընդհանուր լեզուն էր Արեւելքի։ Այս կերպով ինչպէս Աղեքսանդրիայի մէջ՝ հասարակաց քաղաքակրթութիւն մը կազմուեցաւ՝ որ հռոմէական անուն առաւ, թէպէտ սեպէ թէ անունով ու լեզուով միայն հռոմէական ըլլար, քանզի կայսեր իշխանութեան տակ եկած միացած հին աշխարհի քաղաքակրթութիւնն էր այն։

193. Սնապաշտութիւնք.—Ամենէ աւելի համաձուլուողները կրօնական համոզումներն եղան։ Ըստ որում հիները միակ Աստուծոյ մը չէին հաւատար՝ նորանոր աստուածներու հաւատալ դիւրին բան մ'էր իրենց համար։ Բոլոր այս ժողովուրդները՝ որոց ամէն մէկը իր սեփական կրօնն ունէր, առանց միւսներուն կրօնները մերժելու՝ իրենց դրացիներուն աստուածներն ընդունելով՝ խառնեցին իրենցներուն հետ։ Օրինակը Հռոմայեցիք տուած էին՝ Հռոմի մէջ «ամենադից մեհեանը» Պանթէոնը կանգնած էին՝ ուր մէն մի աստուած իր սրբավայրն ունէր։

Այս կրօնքը՝ համանգամայն յունական, հռոմէական, եգիպտական, ասիական, մեր թուականի Բ. դարուն մէջ կը տիրէր բոլոր աշխարհի, այս պատճառաւ քրիստոնեաները ազգաց կրօնք կոչեցին զայն։ Մինչև Դ. դար բազմաստուածեաններուն հեթանոս անուն կը տրուէր, լատիներէն gentilis՝ որ ազգք ըսել է։

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

194. Հռոմայեցի կայսերք թէպէտ աշխարհակալութիւններ ընելու մեծ փափագ մը չունէին՝ այլ սա-

կայն մէկ դար և աւելի ժամանակ բարբարոս ժողովուրդներ նուաճելու ետևէ եղան՝ որպէս զի իրենց բանակը զբաղեցնեն և կարենան հասնիլ այնպիսի սահմանագլուխներ՝ որոնց պաշտպանութիւնը դիւրին էր։ Աշխարհակալութիւնը որ դադրեցաւ վերջապէս Տրայիանոսէ ետք՝ բռնած էր Եւրոպայի բոլոր հարաւային մասը, Ափրիկէի բոլոր հիւսիսային մասը, ինչպէս նաև Ասիայի արևմտեան մասը։

195. Մնայուն բանակը.—Ներքին գաւառներու մէջ հռոմայեցի բանակի պէտք չկար, քանզի կայսրութեան ժողովուրդները ապստամբելու ձգտում չունէին բնաւ։ Կայսրութիւնը սահմանագլխին վրայ թշնամիներ ունէր, այսինքն իրեն դէմ յարձակելու մշտապատրաստ օտարազգիները։

Միշտ վախի մէջ գտնուող այս սահմանագլուխներուն վրայ կազմ զինուորներ հարկ էր ունենալ։ Օգոստոս զայս արդէն հասկցած ըլլալով՝ մնայուն բանակ մը հիմնեց։ Այլ հիմայ պատերազմներու համար արտերու տէրերը զինուոր չէին առնուէր, այլ պատերազմն արհեստ ընող աղքատներ՝ որք տասն և վեց կամ քսան տարուան համար զօրական կը գրուէին, և այդ պայմանաժամէն ետքն ալ կը շարունակէին ստէպ։ Այս կերպով քաղաքացիներու երեսուն լէգէոններ կազմուեցան, այսինքն 180,000 լէգէոնականներ, և՝ըստ հռոմէական սովորութեան՝ օժանդակներու աւելի ստուար թիւ մը, ընդամէնը շուրջ 400,000 հոգի՝ որ այսպիսի լայնածաւալ երկրի մը համար քիչ էր։ Ամէն սահմանի գաւառ բերդանման մնայուն բանակետղի մը մէջ ամրացած՝ իր փոքր բանակն ունէր։ Վաճառականներ կուգային այդ բանակետղին շուրջ կը հաստատուէին, որ շուտով քաղաքի մը կերպարանք կ'առնուր։ Զինուորները այսպէս թշնամւոյն դէմ բանակած՝ իրենց քաջութիւնը ու կարգ ու կանոնը կը պահէին միշտ։

196. Կայսերական տեղակալք և հոգաբարձուք.—Բոլոր նահանգները կայսեր սեփականութիւնն են, քանզի բոլոր հռոմայեցի ազգը կը ներկայացնէ։ Գաւառական բոլոր զինուորներուն զօրապետը՝ ամէն բնակիչներու գլուխը, ամէն հողերու տէրն է նա։ (Կալիուս օրէնսգէտը կ'ըսէ. «Նահանգներու հողին վրայ ստացողութիւն և եթ կրնանք ունենալ, կայսրն է միայն տէր։»)—Այլ ըստ որում միևնոյն ատեն նա ամէն տեղ չկրնար ըլլալ՝ իրեն տեղ փոխանորդներ կը կարգէ։ Տեղակալ մը կը խրկէ ամէն մէկ գաւառ. այդ տեղակալը կ'անուանուի Օգոստոսի պատուիրակ՝ Պրետորի պաշտօն կատարող։ Պատուիրակը երկիրը կը կառավարէ, բանակին կը հրամայէ և գաւառները կըպտըտի կարեւոր գործերը դատելու համար, քանզի Կայսեր նման կենաց և մահու իշխանութիւն ունի։—Կայսրը հոգաբարձու մ'ալ կը խրկէ տուրքերը ժողվելու և դրամները կայսերական գանձուն յանձնելու համար, այս պաշտօնեան Օգոստոսի գործակալ անուն ունի։ Տեղակալը և հոգաբարձուն Կայսրը կը ներկայացնեն, կը կառավարեն անոր հպատակները, կը հրամայեն զինուորներուն, կ'արդիւնաւորեն պետական ինչքերը։ Կայսրը Հռոմի կրկին ազնուականութեանց մէջէն կ'ընտրէ զանոնք. ծերակուտականներէն կ'ընտրէ տեղակալները, իսկ ասպետներէն՝ հոգաբարձուները։

197. Քաղաքապետական կեանքը.—Կայսեր այդ մեծազօր ներկայացուցիչներուն տակ նուաճուած պզտի ազգեր իրենց ինքնուրոյն տնտեսութիւնը կը շարունակէին։ Կայսրը՝ թէպէտ անոնց ներքին գործերուն միջամտելու իրաւունք ունէր՝ այլ սովորաբար այդ իրաւունքն ի գործ չէր դնէր։ Իր փնտռածն այն էր միայն որ

իրարու դէմ չպատերազմեն և տուրքերը կանոնաւոր կերպով վճարեն։

198. Այսպէս իւրաքանչիւր նահանգի մէջ շատ մ'ստորակարգ կառավարութիւններ կը գտնուէին. ինչպէս ատենօք հռոմէական վիճակը՝ ոստան անունն կը կրէին անոնք, երբեմն ալ ինքնօրէն քաղաքներ կը կոչուէին։—Ոստանին կեդրոնը քաղաք մ'է միշտ, պզտի Հռոմ մ'իր տաճարներով, իր յաղթական կամարներով, հասարակաց բաղնիքներով, աղբիւրներով, թատրոններով, և գուպարներու համար մրցարաններով։ Հոն տեղի կենցաղը Հռոմի մանրանկար կենցաղն է, ցորենի ու դրամի բաշխումներ, հասարակաց խրախճաններ, կրօնական մեծամեծ արարողութիւններ, արիւնալի խաղեր։ Միայն՝ Հռոմայ մէջ ծախսերը վճարողը նահանգներու փողն է, ոստաններու մէջ ազատանին կը հոգայ իր կառավարութեան և իր սարքած հանդէսներուն ծախսերը։ Կայսեր հաշւոյն գանձուած հարկերն ուղղակի և ամբողջապէս կայսեր կ'երթան։ Հարկ է ուրեմն որ ոստանին հարուստներուն դրամով խաղերը կատարուեն, բաղնիքները տաքնան, փողոցները սալարկուին, կամուրջները, ջրմուղները և կրկէսները շինուին։

Երբ գաւառացիք իրենց կուսակալին բռնութիւններէն կամ յափշտակութիւններէն տրտունջ ունենային՝ կրնային կայսեր դիմել՝ որպէս զի իրենց դատը նայուի։

Գաւառացիք հասարակապետութեան ժամանակները փնտռելու առիթ չունէին. թէպէտ հպատակ կը մնային, այլ հարիւրաւոր տէրերու տակ գտնուելու տեղ՝ որք անդադար կը փոխուէին և հարստանալու ճամբան կը նայէին միայն, հիմայ միակ տէր մ'ունէին, կայսրը՝ որու շահը կը պահանջէր քաղցրութեամբ վարուիլ իրենց հետ։ Տիբերիոս սապէս կը սահմանէր կայսերական քաղաքականութիւնը. «Լաւ հովիւն իր գառնուկ-

ները կը խուզէ, այլ անոնց մորթը չակրթեր չհաներ»։

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

199. Ճարտարապետութիւն.—Հռոմայեցիք ամէն բանէ աւելի նմանողներ եղան Յունաց. իրենց արձաններն ու նկարները յոյներէն օրինակուած են, ինչպէս գրականութիւնն ալ յոյն մատենագիրներու. ընթերցումէն ներշնչուած։ Հռոմէական ճշմարիտ արուեստն այն է որու արտադրութիւնք գործնական կիրառութեան մը կը ծառայեն—ճարտարութիւնը։ Հոդ ալ դարձեալ Յունաց հետևած են՝ անոնց սիւնական դրութիւնն ընդունելով։ Այլ ունէին ձև մը՝ զոր Յոյները չէին գործածեր, կամարը, այսինքն բոլորակի աղեղան ձևով իրար բռնող տաշածոյ քարեր շարել։ Կամարով Յոյներէն շատ աւելի ընդարձակ ու այլազան կառոյցներ կանգնել կարելի եղաւ։ Գլխաւոր կառոյցներն հետևեալներն են.

Տաճարը, դատարանը, ամփիթէատրոնը, կրկէսը, յաղթական կամարը։

Բաղնիքները լուացուելու սրահներ ունէին՝ աւազաններով։ Տաքութիւնը տակը՝ գետնափորի մը մէջ գտնուած հրատունէ մը կուգայ։

Կամուրջն ու ջրմուղը (aqueduc)։

200. Հռոմայեցիք իրենց շէնքերը Յոյներուն նման միշտ մարմարով շինած չեն։ Սովորաբար երկրին մէջ գտնուած քարերը կը գործածէին՝ անեղծ շաղախով մը կցելով զանոնք. շաղախ՝ որ հազար ութ հարիւր տարիներէ հետէ նոյն իսկ խոնաւութեան կը դիմանայ։ Իրենց յիշակերտները Յունաց յիշակերտներուն շնորհալի ձևը չունին, այլ ընդարձակ են, զօրեղ և ամուր՝ Հռոմէական տիրապետութեան նման։ Կայսրութեան

հողը մինչև ցայսօր ծածկուած է տակաւին անոնց բեկորներով: Ինչուան Ափրիկէի անապատները զարմացմամբ կը գտնենք յիշակերտներ՝ որք անեղծ են գրեթէ:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ

201. Քրիստոնէական կրօնի հիմնադիրը Տիբերիոս կայսեր ժամանակները երևցաւ Հրէաստանի մէջ: Օգոստոս կայսեր իշխանութեան ժամանակ ծնած էր նա, և իր ծննդեան տարին քրիստոնեայ աշխարհէն ընդունեցաւ իբր առաջին տարի քրիստոնէական թուականին: Անունը Յիսուս էր. իր յոյն աշակերտները Քրիստոս (Օծեալը) կոչեցին զան, այսինքն սուրբ իւղով նուիրագործուած թագաւոր: Վարդապետ, Տէր, Փրկիչ անուններ ալ կուտանք անոր:

Արևմտեան բոլոր ազգերն ընդունած են Յիսուսի վարդապետութիւնը. իր կեանքը օրինակ բռնած ենք մեզ: Անոր պատուիրաններն աւանդուած են Աւետարաններուն մէջ: «Տէր Աստուածդ պիտի սիրես բոլոր հոգւովդ, բոլոր խորհուրդովդ, Նմանդ քեզի պէս պիտի սիրես. բոլոր օրէնքը ու մարգարէները այս երկու պատուիրաններուն մէջ բովանդակուած են»:

202. Քրիստոս սիրեց անխտիր բոլոր մարդիկները, նա ըսաւ իր աշակերտներուն «գացէք ու վարդապետեցէք բոլոր ազգերը»:

Քրիստոս սորվեցուց աշխարհի ինչքերը բանի տեղ չդնել. «Երանի՜ աղքատաց, երկնքի արքայութիւնն անոնցն է»: Կ'ըսէ նաև. «Ով որ իր ունեցածը ձեռքէ չհաներ՝ չկրնար աշակերտիլ ինձ»:

Քրիստոս սորվեցուց պատիւներն արհամարհել. «Ձեզմէ ամենէ մեծն, ըսաւ, միւսներուն պիտի ծառայէ: Ով որ իր անձը բարձրացնէ՝ պիտի խոնարհի, ով որ անձը խոնարհեցնէ պիտի բարձրանայ»: Հռոմայ Պապը մինչև ցայսօր իրեն տիտղոս առած է. Ծառայ Ծառայից Աստուծոյ:

203. Եկեղեցին.—Քրիստոս երեք տարի վարդապետելէ ետք՝ Երուսաղէմի մէջ ձերբակալուելով մեռաւ խաչին վրայ: Քրիստոսը շրջապատող տասն երկու աշակերտներն իրմէ պաշտօն ընդունած էին իր վարդապետութիւնը քարոզել բոլոր ազգերու: Այն ատենէն առաքեալ (պատգամաւոր) անուն առին և Արևելքի բոլոր գլխաւոր քաղաքները ցրուելով՝ սկսան Աւետարանը քարոզել, այսինքն Փրկչի գալստեան բարի լուրը՝ աւետիսը: Նոր կրօնքի յառաջադիմութիւնը սկզբան խիստ դանդաղ եղաւ, ինչպէս արդէն ծանուցուած էր Յիսուսէ. «Աստուծոյ արքայութիւնը, կ'ըսէր, նման է մանանեխի. ամենապզտի հատիկ մ'է այն՝ և սակայն ամենամեծ ընդեղէններէ աւելի մեծ տունկ մը կ'ելլէ անկէ, և երկնքի թռչունները անոր շուքին տակ կ'ապաստանին»:

204. Քրիստոսի վարդապետութիւնն ընդունողները Քրիստոնեայ կ'անուանէին: Քրիստոնեայ գտնուած բոլոր քաղաքներու մէջ կը ժողովուէին միատեղ աղօթելու՝ զԱստուած փառաբանելու և Տէրունական Ընթրիքի Խորհուրդը կատարելու: Անոնց գումարումը կ'անուանուէր Եկեղեցի (ժողով):

Իւրաքանչիւր քաղաք իր անկախ եկեղեցին ունէր. Անտիոքի, Կորնթոսի, Հռոմայ եկեղեցի կ'ըսէին, և սակայն ամէնքը մէկէն մէկ եկեղեցի կը կազմէին, Քրիստոսի Եկեղեցին՝ ուր ամէնքը միացած էին միևնոյն հաւատքով:

205. Հալածանքները.—Քրիստոնէական եկեղեցին ծաղում առած ժամանակներէն հալածանքներու ենթակայ

եղաւ, որոնք մինչև Գ. դարուն վերջերը տևեցին։

Հռոմայեցիք Արևելքի բոլոր կրօնքները ազատ թողած էին, վասն զի Օսիրիսի, Միթրայի, Բարի Աստուածուհւոյն երկրպագուները հռոմէական աստուածներն ալ կը ճանչնային։ Այլ քրիստոնեայք, կենդանի Աստուծոյն երկրպագու՝ հին պղտի աստուածութիւնները կ'արհամարհէին, և ինչ որ Հռոմայեցւոց աչքին աւելի ծանր ոճիր էր՝ կը մերժէին կայսրն պաշտել իբրև աստուած՝ և Հռոմ դիցուհւոյն բագինին վրայ խունկ ծխել։ Բազմաթիւ կայսրեր հրովարտակներ հանեցին քրիստոնէից դէմ՝ հրամայելով կուսակալներուն բռնել զանոնք ու մահուամբ պատժել։

206. Խուժանը չէր կրնար հանդուրժել այս մարդիկներուն՝ որք իրենէն տարբեր Աստուած մը կը պաշտէին՝ արհամարհելով իր աստուածները, այնպէս կը կարծէր թէ անոնց թերահաւատութիւնը այդ աստուածներուն բարկութիւնը կը հրաւիրէր աշխարհի վրայ։ Ամէն մէկ սով կամ համաճարակ պատահելուն՝ սա հռչակաւոր աղաղակը կը լսուէր. «Քրիստոնեայք առիւծներու մատնուին». և ժողովուրդը կը հարկադրէր ատենակալները՝ քրիստոնեաները փնտռելու և հալածելու։

Քրիստոնեաները ուրախութեամբ կը կրէին այդ տանջանքները՝ որք երկինքը կը բանային իրենց առջև։ Անոնց համար առիթ մ'էր այս՝ հրապարակաւ Քրիստոսի համար վկայելու։ Այս պատճառաւ զոհ չէին կոչուէր, այլ մարտիրոս, վկայ։

207. Աբեղայ.—Քրիստոնէից մէջ տարածուած գաղափար մ'էր, մանաւանդ արևելեան երկիրները, որ մարդկանց մէջ մնալով կատարեալ քրիստոնեայ մ'ըլլալ կարելի բան չէ։

Այս կերպով՝ իր յաւիտենական փրկութեան ապահովապէս աշխատելու նպատակաւ աշխարհէ քաշուող

հաւատացեալը կը կոչուէր միայնակեաց և կամ աբեղայ։ Այս սովորութիւնը Արևելքի մէջ սկսաւ Գ. դարուն մէջտեղերը։

208. Միայնակեացի տիպարը սուրբ Անտոն եղաւ։ Քսան տարեկան՝ օր մը Աւետարանին սա խօսքերը լսեց. «Եթէ կ'ուզես կատարեալ ըլլալ՝ բոլոր ինչքերդ ծախելով՝ բաժնէ աղքատաց»։ Ինքը գեղեցիկ էր, ազնուական և հարուստ՝ արդէն իսկ ծնօղացը ինչքերը ժառանգած ըլլալով։ Իր բոլոր կալուածները ծախեց, և անոնցմէ գոյացած դրամը իբր ողորմութիւն բաշխելէ ետք՝ Եգիպտոսի անապատին մէջ գնաց առանձնացաւ։ Առջի բերան թափուր գամբարանի մը մէջ բնակութիւն հաստատեց, յետոյ բերդի մ'աւերակներուն մէջ. խարազ հագած էր, ամէն վեց ամիս իրեն բերուած հացն ուտելով, ծոմ պահելով, անձը մահացնելով, աղօթելով գիշեր ու ցորեկ. արևը ծագած ժամուն՝ ինք տակաւին աղօթքի մէջ կը գտնուէր. «Ո՛ արև, կը գոչէր, ինչու այդքան շուտ կը ծագիս ու չես թողուր որ ճշմարիտ լուսոյ պայծառութիւնը նկատեմ հոգեպէս»։

209. Այլ միայնակեացին բոլոր վտանգը մարդկային ընկերութիւնը չէ։ Ամէն անհատ իրեն հետ կը տանի թշնամի մ'որմէ չկրնար զերծանիլ՝ ինչպէս կը զերծանի աշխարհէ, այդ է իր մարմինը։ Մարմինը չթողուր որ հոգին բարձրանայ առ Աստուած, սատանէ խրկուած երկրային հեշտութեանց կը մղէ զայն։ Հետևաբար միայնակեացք ինքզինքնին կը վարժէին նուաճել՝ սանձահարել մարմինը անոր սիրած բաները զլանալով։ Հացով ու ջրով միայն կ'ապրէին. շատերը շաբաթ մի անգամ միայն կերակուր կ'ուտէին. ոմանք լեռները կ'երթան խոտեր կը քաղէին՝ զորս կ'ուտէին հում հում։

210. Ամենէ եռանդոտները մարմինը ճնշելու մա-

հացնելու համար՝ աւելի տուայտանքներու ալ կ'ենթարկեն ինքզինքնին։

Սուրբ Բաքօմ տասն և հինգ տարի ոտքի վրայ պատին կռթնած կը քնանար.—Մաքէս վեց ամիս ճահիճի մը մէջ մնաց, մժղուկներու խայթուածոց նշաւակ, «որոնց սլաքները կենճի մը մորթն անգամ պիտի վիրաւորէին»։—Ամենէ հռչակաւորը Սիմէոն Սիւնակեացն եղաւ, նա քառասուն տարի Արաբիայի անապատն ապրեցաւ արևի ու անձրևի տակ՝ ամբողջ օր մը մի և նոյն դիրքի մէջ մնալ պարտք դնելով իրեն։

Այս տեսակ կեանքը ճգնութիւն կը կոչուէր։

211. Վանքերը.—Մի և նոյն անապատի մէջ ապրող ճգնաւորք իրար մօտենալով միաբանական կեանք անցուցին իրենց խստամբերութիւններն ի գործ դնելու։

Այն ժամանակ միաբանակեաց անուն առին. մեծաւոր մը կ'ընտրէին, աբբահայրը, (ասորերէն հայր), և ըստ ամենայնի կը հնազանդէին անոր։ Բասիէն կը պատմէ թէ Եգիպտական միաբանութեան մը մէջ տեսեր է որ աբբահայրը սեղանատան մէջ ուժգին ապտակ մ'իջեցուցեր է միաբանի մը՝ որպէս զի անոր հնազանդութիւնը փորձէ։ Նախնական ճգնաւորք ինչք և ընտանիք կը թողուին. միաբանակեացք իրենց կամքն ալ վրայ տուին։ Միաբանութեան մէջ մտած ատեննին, խօսք կուտային թէ ինչք՝ կին չպիտի ունենային ու հնազանդ պիտի մնային։ Աբեղայք, կ'ըսէ սուրբ Բարսեղ, հրեշտակներուն նման հոգևոր կեանքով մը կ'ապրին։

ՍՏՈՐԻՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

212. Զինուորական անիշխանութիւն.—Անտոնինեանց իշխանութենէ ետք՝ ներքին պատերազմները կ'սկսին։ Կայսրութեան մէջ՝ Հռոմի պրետորականներու փոքրաթիւ

բանակէն զատ՝ բազմաթիւ մեծամեծ բանակներ կան թէ Հռենոսի ու Դանուբի վրայ, թէ Արևելք, թէ Անգղիա։ Այդ բանակներէն մէն մին զօրապետը կայսր ընել կ'ուզէ։ Սովորաբար մրցակիցներն իրար հետ կը պատերազմին՝ մինչև որ իրենցմէ մէկ հոգի չմնայ։

Այս զօրապետներէն մէկը կայսր եղած՝ իր քաղաքականութիւնը հետևեալ խօսքերու մէջ կ'ամփոփէր. «Որդեակք, զինուորները գոհ ըրէք, ու մնացեալները բանի տեղ իսկ մի՛ դնէք»։ Եւ ստուգիւ ամբողջ դարամիջոց մը զինուորներուն կամքը միայն կառավարական կանոն եղաւ։ Ասոնք չհաւնած կայսրնին սպաննելով՝ իրենց սիրած մէկը անոր տեղ կը դնէին։

Այն ժամանակները տարօրինակ կայսրներ տեսնուեցան. Էլէակապալ, Ասորի քուրմ՝ որ կնոջ հագուստներ կը հագնէր ու թոյլ կուտար որ իր մայրը կիներու ծերակոյտ մը գումարէ, Մաքսիմիանոս՝ զինուորութենէ յառաջ եկած՝ արիւնռուշտ կոշտ հսկայ մը, որ օրը 30 լիտր միս կ'ուտէր և քսան լիտր ջուր կը խմէր, ինչպէս կը պատմուի։ Եկաւ ժամանակ ուր միևնոյն ատեն քանի չափ կայսրներ կային՝ ամէն մէկը տէրութեան մէկ կողմը (260—278)։

213. Դիոկղետիանոսի և Կոստանդիանոսի բարեկարգութիւնք.—Մէկ դարամիջոց ներքին պատերազմներէ ետք՝ անկարգութեանց վերջ տալու կարող կայսրներ գտնուեցան վերջապէս։ Ասոնց գրեթէ ամենքն ալ Դանուբի և Իլլիրիայի կէս-բարբարիկ նահանգներու զաւակներ էին՝ Հռոմայեցի հին զօրապետներու պարզ բարուց տէր, ժողովրդի զաւակներ՝ գործօն և կոշտ, պարզ զինուորութենէ աստիճան աստիճան յառաջանալով՝ սպարապետ և յետոյ կայսր ըլլալու յաջողած։ Երբ Պարսկաստանի արքային դեսպաններն Բրոպիւս կայսրը տեսնել ուզեցին՝ բրդէ տառատոկով ճաղատ

ծերունի մը գտան՝ որ գետին նստած՝ ոլոռ ու խողաճարպ կ'ուտէր։

214. Իլլիրիացի կայսրներէն մին՝ Դիոկղետիանոս մեծամեծ բարեկարգութիւններ հաստատեց կառավարութեան մէջ։

1°. Նահանգները խիստ մեծ էին, Դիոկղետիանոս բաժնեց զանոնք։

2°. Հռոմի պրետորականք վտանգաւոր էին. Դիոկղետիանոս անոնց տեղ երկու լէգէոններ հաստատեց։

3°. Արեւմուտքը կործանած և անմարդացած՝ Արեւելքը կ'ըլլար կայսրութեան կարեւոր մասը։ Դիոկղետիանոս Հռոմը թողլով՝ փոքր Ասիոյ մէջ Նիկոմիդիան ըրաւ իրեն մայրաքաղաք։

215. Կոստանդիանոս աւելին ըրաւ. Արեւելքի մէջ նոր Հռոմ մը հիմնեց. այն է Կոստանդնուպոլիսը՝ ուր երկու հոյակերտ հրապարակներ հաստատուեցան անդաստակներէ շրջապատուած. շինուեցան պալատ, կրկէս, թատրոններ, ջրմուղներ, բաղնիքներ, մեհեաններ և քրիստոնէական եկեղեցի մը։ Կոստանդիանոս իր քաղաքը զարդարելու համար ուրիշ քաղաքներէ վերցուց առաւ ամենէ հռչակաւոր արձաններն ու հարթ քանդակները։ Զան շէնցնելու համար շրջակայ քաղաքներու բնակիչները բռնի հոն փոխադրեց, և հոն հաստատուիլ ուզող մեծատոհմ ընտանիքներու տրիտուրներ ու պատիւներ խոստացաւ. հաստատեց ցորենի՝ գինիի՝ իւղի բաշխումներ և մշտատեւ հանդէսներ՝ ինչպէս Հռոմ կ'ըլլար։

216. Պալատը.—Արեւելք հաստատուող կայսերք Արեւելքի սովորութիւններն ընդունեցան, ոսկեհուռ ու մետաքսեայ լայնածալ հագուստներ սկսան հագնիլ, մարգարտազարդ ապարօշներ դրին։ Իրենց պալատին խորը փակուեցան՝ ուր ոսկեղէն գահի մը վրայ կը բազմէին

շրջապատուած իրենց պաշտօնեաներէն, և դրանիկներու, սպասաւորներու, պաշտօնատարներու և պահակներու հոյլով մ'աշխարհէ բաժնուած։ Իբր պաշտելու նշան՝ յերես անկեալ կը ծնրադրէին անոնց առջև, Տէր և Զերդ վեհափառութիւն անուն կ'ուտային, և այնպիսի դիրք մը կը բռնէին՝ որպէս թէ կայսրն աստուած մ'եղած ըլլար։ Անոնց անձին պատկանեալ ամէն բան նուիրական էր, նուիրական պալատ, նուիրական սենեակ, պետական նուիրական խորհուրդ, ու նոյն իսկ նուիրական գանձարան կ'ըսէին։

Այս անլուր մեծափառութիւնը ամէն ինչ կը փշրէ կը ջախջախէ իր տակ, կայսրութեան բնակիչները կը դադրին քաղաքացիներ ըլլալէ, և Դ. դարէն սկսեալ լատիներէն հպատակ և յունարէն գերի անուն կը տրուի անոնց։ Կայսեր ստրուկներն են ամենքն ալ։

Կարեւորութիւն ունեցող միակ մարդերը պալատականներն ու պաշտօնատարներն են, տիրողներու ու կարգ ու ձևի տիրապետութիւնն էր այն։ Երբեք այսքան յայտնի կերպով տեսնուած չէր թէ տիրողներու խենթութեան և ամէն բան կանոնաւորելու կամքին միացած բացարձակ իշխանութիւն մինչև ուր կ'երթայ կը յանգի։

217. Յաղթանակ Քրիստոնէութեան.—Մեր թուականին երկու առաջին դարերուն՝ քրիստոնեաները տակաւին քիչ տեղ կը բռնէին կայսրութեան մէջ։

Այլ բոլոր Գ. դարուն մէջ քրիստոնէութեան թիւն աւելցաւ, և Դ. դարուն սկիզբները՝ բոլոր Արեւելք արդէն քրիստոնեայ եղած էր, նոյն իսկ Կոստանդիանոսի մայրը՝ Հեղինէ քրիստոնեայ էր։ Երբ այդ կայսրը Հռոմի իշխող Մաքսիմի՝ իր մրցակցին դէմ քալեց՝ իբրև նշան վրան խաչով դրօշակ մը (Լա բարօն) առաւ՝ որ Քրիստոսի փակագիրը կը կրէր։ Իր յաղթութիւնը քրիստոնէից յաղթութիւնն եղաւ։

Կոստանդիանոս առաջին անգամ՝ 324-ին *տիեզերական ժողովը* գումարեց Նիկիոյ մէջ որ ի Փոքր-Ասիա, ուր 318 եկեղեցականներ գալով աստուածաբանական խնդիրներու վրայ վիճեցան, և ուղղափառներու հաւատոյ դաւանանքը՝ *Նիկիոյ հանգանակը* խմբագրեցին, որ մինչև այսօր կ՚արտասանուի քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ։ Յետոյ կայսրը գիր գրեց բոլոր եկեղեցիներուն որ «Ժողովին միջոցաւ արտայայտուած աստուածային կամքին հնազանդին»։

218. *Հեթանոսութիւն.*—Հեթանոսներու հին կրօնքը մէկէն չանհետացաւ։ Արևելք շուտով ընդունած էր քրիստոնէութիւնը, այլ արևմուտքի կողմը՝ սեպէ թէ քաղաքներու մէջ միայն կը գտնուէին քրիստոնեաներ, և հոն անգամ կուռքերու պաշտամունքը կը շարունակուէր։ Առաջին քրիստոնեայ կայսերք չուզեցին գժտել կայսերական հին կրօնին հետ. թէ քրիստոնեայ եպիսկոպոսք և թէ աստուածներու քուրմեր անոնց պաշտպանութիւնը կը վայելէին։

Կրատիանոս առաջին կայսրն եղաւ՝ 384-ին՝ մեծ քրմապետի պատուանշանները մերժող։ Ըստ որում անթոյլատու ոգին ընդհանուր էր այդ դարուն մէջ՝ Հռոմէական կրօնը պաշտօնական ըլլալէ դադրելուն պէս՝ հալածանքն սկսաւ անոր դէմ։ Թէոդոս մեհեանները փակել տուաւ և մահուան պատիժով արգելեց որ աստուածներու պաշտօն չմատուցուի։

219. Ասորիքի եպիսկոպոս մը՝ Մարսել, գունդ մը զինուորներու և սուսերամարտներու գլուխն անցած՝ Աբամէի մէջ Արամազդայ մեհեանը կործանեց, և բոլոր երկիրը շրջելով մեհեաններն ոչնչացուց. գիւղացիներ սպանեցին զան թաղամահ։

Շատ չանցած *դաշտերու մէջ* միայն մնացին կռապաշտներ՝ ուր հնկողութենէ ազատ էին. այդ *գիւղա-*

ցիներն՝ ինչպէս մինչև այն ատենը՝ կը պաշտէին աղբիւրներն ու նուիրական Ծառերը և մեկուսի սրբավայրերու մէջ կը գումարուէին։ Քրիստոնեայք շարունակեցին *հեթանոս* անուն տալ անոնց։

Ե. ՀԻՆ ԳԵՐՄԱՆՔ

ԲԱՐԲԱՐՈՍԱՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔ

220. *Հին գերմանք.*—Հռենոսի և Դանուբի ետևի կողմը՝ այսօր Գերմանիան կազմող երկրին մէջ բարբարոս մնացած ազգեր կը բնակէին՝ որք *Գերմանք* կը կոչուէին Հռոմայեցիներէն։

Սահմանագլխի Գերմանք հռոմայեցի բանակներն իրենց դիմաց տեսնելով (այս բանս Ա. Թուականին պատահեցաւ), սկսան պատերազմել անոնց դէմ։ Այն ժամանակ սահմանագլխի պզտիկ ճակատամարտերու երկար շարք մ՚սկսաւ։ Շատ առիթներու մէջ Հռոմայեցիք՝ աւելի լաւ զինուած ու աւելի կարգապահ՝ բարբարոսները կը զարնէին կը ցրուէին՝ զանոնք գերի բռնելով և իբր ստրուկ ծախելով։ Հռոմայեցի սպայ մ՚որ բարբարիկներուն դէմ զինուորուած էր, Սթրապպուրկի պատերազմին առթիւ հետևեալ դիտողութիւնը կ՚ընէ. «բարբարոսք հաստկաւ և դնդերային ոյժով գեր ի վեր էին, մերինները՝ կարգ ու կանոնով ու ռազմագիտութեամբ»։ Սակայն Հռոմէական սահմանագլուխը գալով հողեր կ՚ուզէին, և ըստ որում միշտ սպառազէն՝ բռնի ոյժով զանոնք առնելու կ՚ելլէին։

221. *Զօրք.*—Գերման մարտիկներէն շատերը պատերազմի միայն պատիւ կ՚ուտային։ «Պատերազմի մէջ չեղած ատեննին, կ՚ըսէ Տակիտոս, իրենց ժամանակը

որսորդութեամբ կ'անցընեն և մանաւանդ ուտելով և խմելով միայն»։

Արուեստիւ այս մարտիկներն ազնուական կամ անուանի մարտիկի մը շուրջը կը ժողվուէին՝ հաւատարմութեան երդում ընելով։ Այսպէս ահա կը կազմուէր պարագլուխի մ'անձնուէր զինակիցներու ջոկ մը՝ որքան որ տան մէջ կ'ապրէին, սեղանէն կ'ուտէին, և պատերազմի ժամանակ շրջապատելով զինք՝ անոր պաշտպանութեան համար իրենց կեանքը կը զոհէին։ Այդ ջոկերը պատերազմի պէտք ունէին, զինակիցք այդ խնջոյքի ու դատարկութեան կեանքը փոխելու, իսկ պարագլուխն ալ՝ իր մարտիկներուն ծախքն հոգալու համար։

Մանաւանդ կայսրութիւնը նշաւակ կ'ըլլար անոնց շահատակութեանց. ոմանք իբր աւարառու սահմանագլխի նաւահանգիստներու վրայ կ'իյնային, այլք Հռոմայեցւոց քով զինուորութեան կը մտնէին բռնի տիրացող բարբարիկներուն դէմ։

222. Հռոմէական կայսրութեան տկարացումը.—Հռոմայեցիք իրենց հպատակներէն միշտ շատ դրամ կը պահանջէին։

Դ. դարուն, գուցէ ներքին պատերազմներուն և Բարբարոսներու արշաւանքներուն պատճառաւ, ժողովուրդը հարկերն աւելի դժուար կը վճարէր, և գանձատան պաշտօնեայք գանձման համար բռնի ոյժ կը գործածէին։

Հռոմայեցիք հպատակներէ հարկերը ժողվելու համար յոգնութիւն չէին կրեր։ Կայսրը ամէն մէկ նահանգի վճարելիք տուրքը կը նշանակէր միայն։ Ոստանին՝ այսինքն քաղաքներու ծերակուտին վրայ կը մնար պահանջուած գումարը հատուցանելու պարտքը։ Որքան ժամանակ որ ոստանը հարուստ մնացած էր՝

ծերակոյտը տուրքը կը գանձէր դիւրաւ՝ զայն բնակիչներու վրայ բաժնելով։ Այլ եթէ քաղաքացիք վճարելու անկարող ըլլային՝ հարկ կ'ըլլար որ այդ ծերակոյտներու անդամները իրենք անձամբ վճարեն, քանզի տուրքերու պատասխանատու էին, և գանձը իր իրաւունքներէն չէր հրաժարեր բնաւ։

Այսպէս կալուածատէրերը կամաց կամաց կործանելով՝ իրենց հողերը կը թողուին, և կայսրութեան մէջ ազգաբնակութիւնը կը նուազէր։

223. Փոխակերպութիւն բանակի.—Բարբարոսք այս հարուստ, քաղաքակիրթ և լայնածաւալ կայսրութեան աչք տնկելով՝ անդադար կ'աշխատէին մուտ գտնել անոր մէջ։ Որքան ժամանակ որ հռոմէական կառավարութիւնը սանկնանկ բանակ մ'ունեցաւ՝ այդ բարբարոսներն դիւրաւ ետ քշեց։ Այլ ինչ որ պատահեցաւ ստակի մասին՝ նոյնը եղաւ զինուորներու համար ալ՝ զորս հայթայթելն՝ երթալով դժուարին գործ մը կը դառնար։ Կայսրութեան բնակիչները խաղաղ կեանքի սովորած՝ բանակին զինուորիլ չէին յօժարեր։ Հարկ եղաւ գեղընտիր զօրքեր խնդրել մեծ կալուածատէրերէ՝ որք իրենց հողերու վարձականներէն կ'ընէին ընտրութիւնը։ Արօրէն բռնի քաշուած հանուած այս ողորմելիներն անպիտան զինուորներ կ'ըլլային։ Դ. դարուն լէգէոնականք այլ ևս բաւական ոյժ չունէին զրահ կրելու ու սաղաւարտի տեղ գլխարկ կը գործածէին։

Ե. դարու Հռոմայեցի զօրապետք լաւագոյն համարեցին բարբարիկ մարտիկներ գործածել՝ որք գոնէ աշխուժիւ կը պատերազմէին. իբր թոշակ հողեր կը տրուէր անոնց՝ ուր մաս մաս կը բնակէին իրենց կանանց՝ տղայոց ու ծառայից հետ։ Այս մարտիկները դաշնաւորեանք անուն առին։

224. Արշաւանք.—Կայսրութեան մէջ պարապ հո-

ղերը շատ էին՝ ու զինուորները քիչ։ Բարբարոսք՝ հողերու կարօտ մարտիկներ՝ մերթ իբր թշնամի՝ բռնի ոյժով, մերթ իբր դաշնակից՝ իրենց զինուորութեամբ տէր կ'ըլլային անոնց։ Կայսրութեան մէջ բարբարոսներու այս մուտքն է ահա՝ զոր կը կոչենք բարբարոսաց արշաւանք, (գերմանացիք ժողովուրդներու տեղափոխութիւն կ'անուանեն զայն), և որ մէկ անգամէն չեղաւ. հին գերմանք հետզհետէ ջոկ ջոկ եկան հասան, առաջին ջոկը՝ 376-ին, վերջինը՝ 568-ին։ Ըսել է որ շարժումը մօտ երկու դար տևեց Արևմուտքի մէջ. իսկ Արևելքի կողմերը բոլոր միջին դար շարունակուեցաւ։

Արշաւանքի ամենէն ուղղակի արդիւնքը՝ կայսրութիւնը առջի բերան նուազ քաղաքակիրթ ըլլալը եղաւ։

225. Շատ քաղաքներ մէյ մ'ալ չկանգնելու կերպով կործանեցան. շատեր ալ մարդաթափ՝ ամրացեալ աւանիկներ եղան։ Թատրոնները, բաղնիքները, դըպրոցները, բոլոր հռոմէական յիշակերտները կամաց կամաց փլփլկեցան, շատ քաղաքներու մէջ բնակիչները շէնքերու քարերն առնելով՝ պատնէշներ կանգնեցին։ Այլ ևս արուեստագէտներ յառաջ չեկան, արուեստաւորներ մնացին միայն։ Ոչ թատրոն կար, ոչ դպրոց, ոչ գրականութիւն։

Կայսրութեան բնակիչները բարբարոսներուն նմանող մարտիկներ եղան։

226. Բարբարոսները հետերնին ոչ դաւանանք բերին ոչ նոր գիտեր, այլ այնպիսի սովորոյթներով եկան՝ որք կալուածատէրերու և գեղջուկներու կենաց պայմանը այլակերպեցին՝ միևնոյն ժամանակ կառավարական կանոններն ալ փոխելով։ Քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ Բարբարոսներու արշաւանքը մեծ դէպք մ'եղաւ, քանզի ընկերութիւնը և կառավարութիւնը նորոգեց Եւրոպիոյ մէջ։

ՀԻՆ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՐՁՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ

227. Բարբարոսք արիոսեան եղած.—Գրեթէ բոլոր Բարբարոսք՝ կայսրութեան մէջ մուտք գտած ատեն արիոսական աղանդն ընդունեցան։

Իրենց հռոմայեցի հպատակներն ուղղափառ էին։ Մէկ դարէ աւելի միջոց՝ կրօնքի այս տարբերութիւնը շատ հալածանքներ յառաջ բերաւ։ Փռանկք՝ աւելի բարբարոս՝ կռապաշտ մնացած էին՝ իրենց բնակութիւնը հին Գաղիայի հիւսիս-արևելեան կողմը (Պելճիա և Բեքարտիա) հաստատած։

228. Փռանկներու դարձն ի քրիստոնէութիւն.—Ուղղափառ եպիսկոպոսներն լաւագոյն համարեցին այդ կռապաշտները, զորս կը յուսային քրիստոնէութեան դարձնել, քան արիոսութեան մէջ յամառ քրիստոնեայ բարբարոսները։ Փռանկ մարտիկներու ջոկի մը պարագլուխը՝ Քլօվիս՝ Ռէյմսի եպիսկոպոս սուրբ Ռէմիէն մկրտութիւն ընդունելով՝ իր մարտիկներէն 3000 հոգի անոր օրինակին հետևեցան։ Շատ չանցած ջոկի այդ պարագլուխը՝ կաթոլիկ կղերին օգնութեամբ միակ թագաւորը կ'ըլլար բովանդակ Գաղիայի մէջ։

Մինչև բոլոր փռանկներուն քրիստոնէութեան դառնալը երկու դարէ աւելի ժամանակ անցաւ։

229. Անկլօ-Սաքսոններու դարձն ի քրիստոնէութիւն.—Վայրագ մարտիկներու ջոկեր՝ Անկլեանք ու Սաքսոնները՝ ծովու ճամբով Հիւսիսային ծովու եզերքներէն եկած՝ Զ. դարու մէջ նուաճեցին Մեծ-Բրիտանիան՝ զոր հռոմայեցի գունդերը լքած էին։ Այս բարբարոսները հին Գերմանիոյ ժողովուրդներուն հեթանոսական վաղեմի տօնը պահած էին։

Կը պատմուի թէ սուրբ Գրիգորիոս պապ ըլլալէ յառաջ՝ Հռոմի ստրուկներու շուկային մէջ սպիտակա-

մորթ խարտեաշ մանուկներ տեսաւ՝ ծախու հանուած, և հարցուց թէ ուսկից եկած էին։ Պատասխան տրուեցաւ թէ Անկլեաններ էին. հարցուց թէ քրիստոնեա՞յ էին, և հեթանոս ըլլալնին իմանալով՝ «Ինչպէ՜ս կրնայ ըլլալ, ըսաւ, որ այսպիսի գեղեցիկ ճակատներ աստուածային շնորհէ զուրկ իմացականութիւն մը պարփակեն», և այն օրէն Անկլեանները քրիստոնէութեան դարձընելու խորհուրդն յղացաւ։—Պապ ընտրուած՝ Օգոստինոսի առաջնորդութեամբ քառասուն աբեղաներ խրկեց անոնց երկրին իշխող Թագաւորներէ մէկուն։ Քարոզիչներն հասան Քրիստոսի մէկ պատկերն հետերնին առած։ Թագաւորն աւագանեաց ժողովը գումարելով հարցուց թէ պէ՞տք էր միթէ նոր կրօնն ընդունել։ Գլխաւորներէն մէկը ժողովին մէջ ոտք ելլելով ըսաւ. «կը յիշես գուցէ. ո՜ արքայ, բան մ՚որ երբեմն կը տեսնուի ձմեռուան օրեր՝ երբ մարտիկներուդ հետ սեղան նստած ես, կրակդ վառ է և սրահդ տաք, իսկ դուրսը կ՚անձրևէ, կը ձիւնէ ու մրրիկը կը գոռայ։ Պզտի թռչուն մը թռչելով սրահը կը կտրէ կ՚անցնի. մէկ դռնէն կը մտնէ միւսէն դուրս կ՚ելլէ։ Սրահին մէջ գտնուած այս փոքր միջոցը իրեն հաճելի կուգայ, քանզի ոչ անձրև կ՚զգայ և ոչ ցուրտ, այլ կարճ է այդ միջոցը. թռչունը խոյս կուտայ և ձմեռէն միւսանգամ դէպ ի ձմեռ կը դառնայ։ Երկրի մարդուս կեանքն այդպէս է ահա, անկէ անդին անստոյգ ժամանակին բաղդատմամբ, քիչ ատենի համար ի յայտ կուգայ այն. այլ ի՞նչպիսի բան է ժամանակը անկէ ետք՝ ինչպէս նաև անկէ յառաջ—չգիտենք։ Ուստի եթէ այս նոր կրօնքը ատոր վրայօք աւելի հաւաստի բան մը կրնայ սորվեցնել մեզ՝ արժանի է որ ընդունենք»։ Այս լուրջ բարբարոսները կը հաւնէին քրիստոնէութեան՝ վասն զի անտիին վրայ կը խօսէր։

230. Քարոզիչք պատուէր ընդունած էին պապէն հին հաւատալեաց չհակառակելու։

«Պէտք չէ կուռքերու մեհեանները կործանել, պէտք է սրբագործել և ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտաման նուիրել զանոնք, վասն զի ազգն իր ջերմեռանդութեան հին վայրերուն կանգուն մնալը տեսնելով՝ աւելի յօժար պիտի ըլլայ հոն յաճախելու։ Այդ ազգի մարդիկը սովորութիւն ունին եղեր ողջակէզ մատուցանելու. պէտք է որ այս սովորութիւնը քրիստոնէական տօնախմբի մը փոխուի։ Թող իրենց թոյլտուութիւն ըլլա՛յ եկեղեցիի փոխուած մեհեաններուն շուրջը սաղարթեայ հիւղակներ շինելու. հո՛ն ժողովուին ու բերեն իրենց անասունները՝ որք պիտի զոհագործուին հոն չէ թէ դևերու՝ այլ Աստուծոյ ի պատիւ»։

Անկլեանք և սաքսոնք քարոզիչները չհալածելէ զատ՝ իրենք ալ կամաց կամաց քրիստոնէութեան յարեցան։ Ը. դարուն՝ բոլոր Անկլիա քրիստոնէութիւնն ընդունած էր։

231. Գերմանիոյ դարձն ի քրիստոնէութիւն.—Գերմանիոյ մէջ մնացած հին գերմանք մի շատ ազգեր կը կազմէին՝ որք ամէնքն ալ Զ. դարուն դեռ հեթանոս մնացած էին։ Ամենէ յառաջ իռլանտացի կրօնաւորներ դարձի բերին զանոնք։

Սուրբ Վիլֆրան համոզեց Ռատպօտ Ֆրիզոններու դուքսն որ մկրտուի։ Սա աւազանի մէջ մտնելէ յառաջ հարցուց թէ իր նախնիք ո՞ւր կը գտնուէին, և պատասխան ստանալով թէ դժոխք էին՝ յայտնեց թէ անոնցմէ չբաժնուելու համար չուզեր քրիստոնեայ մկրտուիլ։ Վերջապէս Անկլօ-Սաքսոն մը՝ Ուինֆրիտ՝ մականուանեալն Պօնիֆաս՝ արժանացաւ հին գերմաններու առաքեալը կոչուելու։

Պօնիֆաս փռանկներու գլուխ Շարլ Մառթելի

կողմէ յանձնարարուած է Գերման մեծաւորներու։ Այս պաշտպանութեան շնորհիւ՝ նա մինչև Գերմանիոյ ներսերը կրցաւ մտնել։ Գումարումներ կազմեց, նուիրական ծառերը տապալեց, և կարգ մը գերման պարագլուխներ դարձի բերելով՝ կուռքերը, պաշտամունքը արգելել տուաւ, ու վերջ ի վերջոյ արքեպիսկոպոս տիտղոսով հաստատուեցաւ Մայանսի մէջ։

232. Հեթանոս ժողովուրդ մը կը մնար տակաւին, սաքսոնները, Ուեզերի երկրին մէջ (Վեսթֆալիա և Հանովեր)։ Արիւնալի պատերազմներէ ետք՝ Շարլըմայն անոնց գլխաւորները քրիստոնեայ մկրտուելու ստիպեց։ Յետոյ եպիսկոպոսներ ու վանականներ հաստատելով բոլոր երկրին մէջ՝ լաւ թոշակներ կապեց անոնց՝ և մահու պատիժ սահմանեց ամէն սաքսոններու դէմ՝ որք իրենց հին կուռքերը պիտի պաշտէին, և կամ եկեղեցւոյ պատուիրած պահքերը չպիտի պահէին։ Այն ատեն բոլոր Գերմանիա քրիստոնեայ եղած գտնուեցաւ, Անկլիոյ նման Հռոմայ կապուած՝ և պապին հնազանդ։

ԲԱՐԲԱՐՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

233. Կայսերական դրութեան վերահաստատութիւն.—Կայսրութեան մէջ հաստատուած բարբարիկ թագաւորք կայսերական հիմնադրութիւնները ջնջել չէին ուզեր, անոնք նախամեծար պիտի սեպէին կայսեր տեղ անցնիլ, օրէնքներ դնել, դատել, տուրքեր սահմանել, մէկ խօսքով՝ կառավարել ինչպէս Կայսրը կառավարած էր։ Այսպէս ըրին Է. դարու մէջ Պուլկօններու, Վեչիկօթներու և Վանտալներու թագաւորները. Զ. դարու մէջ ալ՝ Իտալիոյ Օսթրկօթներու Թէօտորիք թագաւորը։

Կալիայի փռանկ թագաւորներն աւելի բարբարոս

էին, սակայն անոնք ալ աշխատեցան հռոմէական դրութեամբ կառավարել։

Շիլբերիք թագաւորը կաղ չափաբերութեամբ ոտանաւորներ կը շինէր լատիներէն, նոր գիրեր հնարած էր oe, o, th, w, և կուսակալներուն կը հրամայէր չեչաքարով դպրոցական դասագրքերու մագաղաթները քերթելով՝ իր նորաստեղծ տառերը դրոշմել հոն։

234. Քարօլէնժեանք.—Փռանկներու թագաւորները չկրցան իրենց բարբարիկները հնազանդ հպատակներ դարձնել։ Ընդհակառակն, մարտիկներն իրենց շուրջը պահելու համար՝ կամաց կամաց բոլոր արքայական կալուածները տուին անոնց, և իրենք այնքան աղքատ մնացին՝ որ ա՛լ ձեռքերնին որև է իշխանութիւն չմնաց։ Քլովիսի տոհմէ այս վերջին թագաւորներուն անգործ թագաւորներ անուն տրուեցաւ։

Թագաւորութեան արևելեան կողմը՝ Արտէնեանց մօտ մեծ կալուածատէրերու տոհմ մը գտնուեցաւ՝ որ իր պատուաւոր դիրքէն ազդեցութիւն գտած՝ երկրին մարտիկներուն հրամաններ կ'արձակէր։ Տոհմին գլուխ եղողը փռանկներու դուքս անուն առած էր։

Այս դուքսերը փռանկ մարտիկները հնազանդութեան բռնադատեցին և արքայի տան վերակացու տիտղոսով իշխող բուն տէրերն եղան բոլոր թագաւորութեան մէջ։ Կէս դար ետք՝ անոնցմէ մին՝ Բէբէն Կարճահասակ՝ արքայ տիտղոսի անուն առնուլ ուզեց։ Զաքարիա պապը՝ որու կարծիքն հարցուած էր, պատասխան տուաւ թէ «արքայական իշխանութիւն վարողը պատիւներ ալ պէտք էր վայելել»։ Ուստի Բէբէն փռանկներու արքայ հրատարակուեցաւ 752-ին։

ՇԱՐԼԸՄԱՅՆ

235. Վերահաստատում կայսրութեան.—Բեբենի որ-

դին՝ մեծն Կարոլոս, Շարլըմայն, իր մարտիկներու գլուխն անցած Գերմանիոյ բոլոր ազգերը նուաճեց. արեւելքէն՝ մինչեւ Էլպա յառաջացաւ, արեւմուտքէն՝ մինչեւ Էբրը՝ Սպանիոյ մէջ։ Իր կայսրութեան սահմաններուն մէջ էին Ֆրանսա, Գերմանիա եւ հիւսիսային Իտալիա։ Այս ժամանակներն պապերն իրենց Հռոմ քաղաքին մէջ ինքզինքնին ապահով չէին տեսներ. թէ Լոմպարտներէ վախ ունէին՝ որք հիւսիսային Իտալիան գրաւած էին, եւ թէ Բիւզանդիոնի կայսրներէն՝ որք ինքզինքնին Իտալիոյ տէր կը համարէին. Հռոմի մէջ անգամ զիրենք յարգել տալու ոյժ չունէին անոնք։ Լէօն Գ. պապը մազ մնաց որ խռովութեան մը մէջ սպաննուէր, գանակոծ ու նախատուած՝ փախուստ տալու պարտաւորեցաւ։

236. Պապերը հզօր պաշտպանի մը պէտք ունենալով՝ Շարլըմայն յօժարութիւն ցուցուց այդ դերը կատարելու։

800-ին՝ Հռոմ գալով՝ պսակուեցաւ պապէն եւ կայսր հրատարակուեցաւ։ Իր բարեկամ Էկէնհարտի պատմածին նայելով՝ Շարլըմայն ինք այդ արարողութիւնը պատրաստած չէր, միայն չդիմադրեց Պապին, եւ բացառիկ պարագաներէ դուրս՝ կայսերական հանդերձը մերժելով՝ փռանկեան տարազը պահեց միշտ, կապերով սեղմուած վուշէ տափատ, բուրդէ պատմուճան՝ թրակամարով բռնուած, եւ լայնարձակ վերարկու։

237. Այս թագադրութիւնը Շարլըմայնի իշխանութիւնը չաւելցուց, սակայն եւ այնպէս կարեւոր դէպք մ'եղաւ։ Ասկէ ետք՝ Արեւմուտքի մէջ կայ կայսր մը՝ զոր պապը եւ բոլոր եպիսկոպոսք իբր իւրեանց վեհապետը կը ճանչնան եւ որ եկեղեցւոյ բուն պաշտպանը կը հանդիսանայ։ Երկու պաշտօնական իշխանութիւն կայ. պապն եւ կայսրը, որք ի միասին ժողովուրդն ու կղերը կը կառավարեն։

238. Բանակը.—Շարլըմայն ամէն բանէ յառաջ մարտիկներու գլուխ մ'եղաւ, իր կեանքին մէջ յիսուն երեք արշաւանքներ ըրած է, եւ այս անընդհատ պատերազմներուն բաւելու համար՝ հարկ էր որ ժողովուրդը բանակ մ'ըլլար։ Հին գերմանիկ ազգերու սովորութեան համեմատ, բոլոր կալուածատեարք միեւնոյն ժամանակ մարտականներ ալ էին։ Երբ թագաւորը պատերազմ մ'սկսիլ ուզէր՝ կը հրամայէր անոնց որ այս ինչ տեղը գտնուին. հրամանը գալուն հետեւեալ օրը պէտք էին ամէն կերպով պատրաստ ըլլալ։ Թերացողները ահագին տուգանքի կ'ենթարկուէին։ Եպիսկոպոսք ու վանահայրերն ալ կը պարտաւորէին գալ աշխարհականներուն նման։

239. Ահա Ֆուլրայի աբբահօր խրկուած կոչնագիրը. «կը հրամայենք քեզ յունիս 20-ին ժամադրավայրը գտնուիլ քու զինեալ մարտիկներովդ՝ որոնց պիտոյքները պէտք է պաշաճապէս հոգացուած ըլլան։ Այնպիսի պատրաստութեամբ մը պիտի գտնուիս նշանակուած տեղը՝ որ կարենաս պատերազմ մղել՝ ուր որ պիտի հրամայենք քեզ, այսինքն քու զէնքերով, գործիներով, եւ պաշարներով։ Ամէն մէկ ձիաւոր պիտի ունենայ իր ասպարը, նիզակը, թուրը, կիսաթուրը, աղեղը եւ պատրաստ կապարճը։ Սայլերու վրայ պիտի գտնուին զանազան գործիներ, տապար, ուրագ, գայլիկոն, կացին, բրիչ, երկաթէ թիեր եւ բանակի համար պէտք եղած կազմածներ։ Երեք ամսուան ուտելիք պիտի առնուս, վեց ամսուան համար ալ՝ զէնք ու հանդերձներ։»

240. Մարտիկներն իրենց ծախքով կը պարտաւորէին սարք ու կազմած շտկել։ Հարուստ չեղողները հետի կուգային՝ երկար վահանով մը զինուած, այլ

դրամ ունեցողք երկաթեղէն զէն ու զարդով ծածկուած ձիու վրայ կը պատերազմէին։

Երբ մարտիկք ազատ եղան իրենց հաճոյից համեմատ սարքուելու՝ զիրենք վտանգէ ամենէ աւելի լաւ պահպանող հանդերձանք մ՚ընտրեցին։ Այս կերպով հետեւակ զօրքերն անհետացան բանակներէ և Թ. դարուն վերջերը արեւմտեան Եւրոպիոյ մէջ երկաթապատ ձիաւորներէ ուրիշ մարտիկներ չմնացին։ Միջին դարու ասպետներն են ասոնք։

241. Դպրութիւնք և դպրոց.—Շարլըմայն դպրութիւնը կը սիրէր այն պարզմիտ սիրով՝ զոր անմշակ մարդիկ գրաւոր բաներու համար կ՚ունենան սոէպ. իր սիրոյն մէկ պատճառն ալ այն էր որ դպրութիւններն քրիստոնէական կրօնէն անբաժան կը համարէր նա։

787-ին կը գրէր. «Ըստ որում այս վերջին ժամանակներս մի շատ վանքերէ գիրեր կ՚ուղղուէին մեզ իմացնելով թէ հոն ապրող եղբարք իրենց աղօթքները կը յաճախեն մեզ համար՝ այս գիրերէն մեծ մասին մէջ ուղիղ միտք մը նշմարեցինք՝ այլ անմշակ ձեւի տակ։ Ուստի վախցանք որ եթէ գրութեանց մէջ գիտութիւնը պակսի՝ սրբազան մատեանները մեկնելու համար բաւական իմացութիւն չմնայ։ Ուստի այս պատճառաւ կը յորդորենք զձեզ որ ուսանելու համար ամէն փոյթ ի գործ դնէք, որպէս զի կարենաք դիւրաւ և աւելի հաւաստի կերպով հասու ըլլալ սուրբ գրոց խորհուրդներուն։

242. Հետեւապէս հրամայեց որ ամէն Մայր Եկեղեցի՝ և ամէն վանք իր դպրոցն ունենայ։ Արքունեաց մէջ պալատան դպրոց մ՚ունէր՝ զոր իր մատռան եկեղեցականք կը վարէին, և երբեմն ինք անձամբ ներկայ կը գտնուէր դասերուն։ Տղայք լատիներէն կարդալ գրել ու ժամերգութիւններ կը սորվէին, և եպիսկո-

պոս ու վանահայր այդ աշակերտներու մէջէն ընտրուէին Շարլըմայնի ձեռօք։

Զ· ԱՒԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՒԱՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

243. Կործանում կայսրութեան.—Շարլըմայնի պետութիւնը չկրցաւ դիմանալ. փռանկք տէրութիւնները կը նկատէին միշտ իբր կալուածներ՝ որք թագաւորին մահուընէ ետք՝ պէտք են հաւասարապէս բաժնուիլ զաւակաց միջև. իրենց այս տեսակէտը չէին կարող մոռնալ։

Փռանկ կայսրութիւնը 843-ին Շարլըմայնի թոռներուն միջև անդամատեցաւ, որով արքայորդիներու թուով տէրութիւններ ձեւացան՝ երբեմն աւելի, երբեմն պակաս։ Ըստ որում Կայսր տիտղոսը չէր կրնար բաժնուիլ՝ թագաւոր մը միայն կը կրէր զայն, և սովորաբար ամենէ տկարը, Իտալիոյ թագաւորը, և 924-էն ի վեր այդ տիտղոսը կրող մէկը չմնաց։

Փռանկ կայսրութիւնն անհետացաւ յաւիտեան։ Ընկերութիւնը նորոգուեցաւ և Ժ. դարուն նոր կառավարութիւն մ՚սկսաւ՝ որ դիմացաւ մինչև ԺԷ. դարուն վերջերը։

244. Ասպետք.—Շարլըմայնէ ի վեր ամէն ազատ մարդիկ կը պարտաւորէին զինուոր ըլլալ։ Զինուորիլ չուզողը կամ սարքուորիլ չկրցողը ճշմարտապէս ազատ չէր այլևս։ Ընկերութեան մէջ զինուորականք միայն ի հաշիւ կ՚առնուէին։

Թ դարէն հետէ զինուորականը (homme d'armes) միշտ ձիու վրայ կը պատերազմի, պողպատիկ սուրով և հացիի փայտէ երկար նիզակով մը զինուած. հա-

րուածներու դիմադրելու համար ունի երկար վահան մը փայտէ ու կաշիէ. պատերազմի միջոցին երկաթ օղակներով ծածկուած Թիկնոց մը կը հագնի։ ԺԱ. դարուն վերջերը այդ օղակեայ Թիկնոցին տեղ՝ երկաթագիւս շապիկ մ'սկսաւ գործածուիլ՝ վերէն մինչև կզակը՝ և վարէն մինչև ծունկերը, Թոռոյն (haubert) է այն. գլուխը պահպանուած է պողպատեայ սրագագաթով (heaume), իսկ քիթը՝ քթապահով (nasal)։—Ծանր և մանուածոյ է այս հանդերձանքը՝ զոր գործածելու համար պէտք է երկարժամանակեայ սովորութիւն. պէտք է նաև յատուկ ծառայ մ'որ վահանը կրէ և սրագագաթն ու Թոռոպը խրացէ։

245. ԺԱ. դարուն այս զինականք վերջապէս ժառանգական դասակարգ մը կը ձևացնեն։ Ասպետներու ընտանիքի մէջ մանչերն ասպետ կ'ըլլային. աղջիկներն ասպետներու հետ միայն կ'ամուսնանային, և ասպետի ձևով զինուելու համար՝ պէտք էր ասպետի զաւակ ծնած ըլլալ։ Այն ժամանակ ասպետներն ազատ մարդեր ըլլալէ չգոհանալով՝ սեպուհ կամ ազնուական անունն առին։

246. Աւատապետք կամ աւատիշխանք.—Ասպետներու մէջ կային մի շատ մեծ կալուածատէրեր՝ որք կը կոչուէին Պառոն (այսինքն մարդ), իշխան կամ աւատապետ (այսինքն տէր)։ Իրենց կանայք կը կոչուէին տիրուհի, աւատուհի։

247. Աւատուխտ և աւատ.—Շարլըմայնի ժամանակներէն բարբարոս մարտիկներ սովորութիւն ունէին իրենց ծախքերն հոգացող գլխաւորին երդում ընել միշտ հաւատարիմ մնալու և իրեն համար պատերազմելու։ Մարտիկն այդ ուխտն ընելով՝ իսկ գլխաւորն ընդունելով զայն՝ ցմահ իրար հետ կը կապուէին, գլխաւորն այդ մարտիկը կը կոչէր իւր հաւատարիմ, իւր

մարդս կամ իւր ծորտս (այսինքն ծառաս), ճորտն իր գլխաւորը կը կոչէր իւր աւատապետս կամ աւատիշխանս։ Ծորտն պատերազմի ատեն տիրոջը կ'ընկերանար, նաև սեղանի վրայ կ'սպասաւորէր անոր. Թէ ծառայ մ'էր և Թէ զինակից մը։ Իր ծառայութեանց փոխարէն աւատապետը զինք կը կերակրէր, հագուստ՝ ձի՝ զէնք կուտար, և մերԹ կալուած մ'ալ։

248. Վճարման տեղ ճորտերու հողեր տալու սովորութիւնը Թ. դարուն վերջերը ընդհանուր եղաւ Ֆրանսայի մէջ (Թերևս սա պատճառաւ որ շինականք հագուագիւտ էին հոն)։ Իբր վարձք տրուած հողը աւատ կ'անուանուէր։ Քիչ ատենէն բացարձակ կանոն եղաւ որ իւրաքանչիւր ճորտ աւատ մ'ընդունի, և աւատ ընդունած ատեն կալուածատիրոջ ճորտը կ'ըլլար։ Երբ ճորտը մեռնէր՝ զաւակը կրնար իր տեղն անցնիլ։ Հօրմէ յորդի այսպէս հաստատուած ասպետները սակէ Թէ անկախ եղան աւատապետէն։ Իրենց կողմէն աւատապետք ալ երդմամբ կապուեցան իրենցմէ հզօրագոյն աւատապետներու հետ՝ յայտարարելով Թէ իրենց ստացուածքն անոնցմէ ընդունած են իբր աւատ։ Դուքսերն ու կոմսերն երդում առին Թագաւորին առջև՝ որ անոնց աւատական կառավարութիւն տուաւ։ Գրեթէ բոլոր աւատապետք միևնոյն ժամանակ աւատապետներ եղան ու նաև ճորտեր, գրեթէ բոլոր հողերն նկատուեցան իբր աւատներ։ Ատկէց անհա ծնունդ առաւ աւատական դրութիւն կամ կառավարութիւն անունը։

249. Ճորտը երդուըննալով իր աւատապետին՝ ցմահ կը կապուի անոր հետ, հպատակութեան ուխտը կամ աւատուխտն է այն (hommage)։

Ծորտն աւատապետին կը խոստանայ հաւատարմութիւն, օգնութիւն ու խորհուրդ. հաւատարմութիւն, այսինքն անոր վնաս չհասցնել, անոր հակառակ չպատե-

րազմիլ, կնոջը կամ զաւակներուն դէմ չյարձակուիլ.— օգնութիւն, այսինքն օգնել անոր թէ իրեն տեղ պատերազմելով, թէ ձեռնտու ըլլալով, ու թէ դրամ իսկ տալով.— խորհուրդ, այսինքն անոր քով գալ խրատ կամ խորհուրդ տալու և մանաւանդ դատերու տնտեսութեան օգնելու:

250. *Կղերականք*.—Կղերականք, մեծարելի իբր Աստուծոյ պաշտօնեաներ՝ իրենց հարստութեամբ հզօր ալ էին: Այն ժամանակներն անանկ համոզում կար թէ եկեղեցւոյ մը փող կամ հող տալը գործած մեղքերը սրբելու և հոգին ազատելու ամենէ հաւաստի միջոցն էր. եկեղեցւոյ պաշտպան սուրբը և սուրբին սպասաւորող աբեղաները կը վարձատրէին պարգևատուն իրեն համար միջնորդելով Աստուծոյ քով:

Պարգևատրութեան գիրերը սա ձևով կ'սկսէին. «իմ և ննջեցելոցս հոգւոյն դեղ ու դարման ըլլալու համար»: Կղերն այս կերպով մեծամեծ աւատապետերէ ամբողջ գիւղեր պարգև կ'ընդունէր: Առաջնորդներն ու վանահայրերն այս անբաւ կալուածներու տիրացած՝ ամենամեծ աւատապետներ կը դառնային:

251. *Շինականք*.—Հողը կը վերաբերէր եկեղեցիներու, աւատապետներու, ասպետներու, ամէնքն ալ մեծամեծ կալուածատէրեր՝ որք իրենց ձեռքով երկիր չէին գործեր, *քաղաք* անունով մեծ կալուածներու բաժնուած էր այն: Ընդհանրապէս խօսելով՝ *քաղաք* մը մեր այսօրուան գիւղ կոչածն էր, և կալուածը համայնքի մը տարածութիւնն ունէր: Ֆրանսայի բոլոր գիւղերուն սկզբնաւորութիւնը՝ միջին դարու այս կալուածներուն կելլէ:

Այս *քաղաքներու* մէջ բնակող գիւղացիք *շինական* կը կոչուէին՝ որք առանց հողին տէրն ըլլալու՝ զայն կը մշակէին միայն: Անոնցմէ շատերը կալուածատէրերու հին գերիներէն սերած՝ *ստրուկ* (serfs) անունը կը կրէին:

Այլ սակայն ստրուկը հին հռոմայեցի գերիներու վիճակը չունէր, հողին վրայ հաստատուած էր, ընտանիք, տուն և արտ մ'ունէր. իր տէրը այլևս չէր կարող ոչ զինքն իր գիւղէն վերցնելով տարաշխարհ վաճառել, ոչ անոր կինը կամ զաւակներն առնուլ, և ոչ իսկ զրկել զան իր նախնեաց շնորհուած տան կամ արտի սեփականութենէն:

252. *Շինականներու կացութիւնը*.—Միջին դարու մեծ կալուածի մը մէջ՝ երկու տեսակ հողեր կան. ոմանք (մեծ մասն էր այն) գիւղացիներուն տրուած են՝ որք կը հերկեն և արդիւնքն իրենց կը պահեն, ոմանք ալ (սովորաբար աւատապետին տան կից եղողները) տիրոջ կը մնան, և գիւղացիք կը պարտաւորին անոր շահուն հերկել, ցանել և հնձել:

253. Մեր օրերը մշակք՝ երբ իրենք տէրը չեն հողին՝ կամ վարձակալ են և կամ օրականով բանող, միջին դարու մշակք թէ վարձակալ են իրենց հողին վրայ, և թէ օրականով բանուոր տիրոջ հողին վրայ, և այդպէս են հօրմէ յորդի. կալուածատէրը այլևս չկրնար ձեռքերէն առնուլ այդ հողը՝ զոր իբր սեփական կալուած կը ժառանգեն: Այլ ադոր փոխարէն այդ մշակները բազմադիմի պարտականութեանց տակ կը գտնուին. Ա. պարտին վճարել վարձքի իրաւունք մը, հողատուրքը (cens), տուրքեր, գլխահարկ (taille), ցորենի, վարսակի, հաւի, հաւկիթի պարբերահարկեր՝ զորս սովորոյթը որոշած սահմանած է: Բ. պարտին երթալ աւատապետի հողի վրայ հերկել, քաղել, շտեմարանել, հնձել, փայտ կտրել, յարդ բերել, ասոնք կոռ (corvée) կոչուածներն են: Գ. պարտին բերել իրենց ցորենը աւատապետին ջաղացքը, հացը՝ աւատապետին փուռը, այգեկութքը՝ աւատապետին հնձանը, և այս հարկադրեալ ծառայութեանց փոխարէնը վճարել: Նու-

կան պարտին աւատապետին չափն ու կշիռը գործածել՝ միշտ վճարմամբ։ Դ. Աւատապետին տուգանքի իրաւասութեան (justice) ենթարկուած են։ Եթէ յանցանք մը գործեն՝ աւատապետը անոնցմէ տուգանք կառնու. եթէ ոճիր մը գործեն՝ աւատապետը մահուամբ կը պատժէ՝ իրենց բոլոր ինչքերը գրաւելով։

254. Այս դատաւորական իրաւասութիւնը՝ աւատապետին համար հասոյթի աղբիւր մ՚է։ Այս ինչ կալուածի իմ իրաւասութիւնս կ՚ըսէ աւատապետը. զայն կը ծախէ, երբ աւատ կուտայ, կը բաժնէ իր զաւակաց միջև, անսովոր բան մը չէ որ ասպետ մը տիրացած ըլլայ գիւղի մ՚իրաւասութեան կէսին կամ քառորդին, կամ քանի մը տուներու իրաւասութեան։ Աւատապետն իբր իր իրաւունքին նշան իր հողին վրայ կախաղան մը կանգնել կուտայ, ուր իրենց պատիժը քաւող գողերը կենդանի ապացոյցներն են այդ գերիշխան իրաւունքին։ Երբ երկու աւատապետեր գիւղի մ՚իրաւասութեան մասին վէճ ունենան (ինչ որ կը պատահի ստէպ), բողոքող աւատապետին մարդիկը կուգան կախուած յանցաւորը կ՚առնուն և իրենց տիրոջ կախաղանին վրայ կը կախեն կրկին։ Եթէ դատն ի նպաստ կախող աւատապետին վերջանայ՝ իր կախած մարդուն դիակը բերել կուտայ, կամ առ ի չգոյէ՝ զան ներկայացնող յարդալից շապիկ մը, և դիակը կամ անոր պատկերը կախաղան կը հանէ վերստին։

255. Թէև շինականք հին ժամանակներու ստրուկ գիւղացւոց անկայուն վիճակին այլևս չունէին՝ սակայն ստուգապէս ազատ ալ չէին տակաւին։ Ասպետները կ՚արհամարհեն զիրենք, քանզի երկիր կը գործեն ու զէնք չեն կրեր. շինական բառը նախատինք մ՚է անոնց բերնին մէջ։

ԱՒԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐ

256. Պատերազմներ.— Ասպետները սովոր էին իրենց մէջ կռուիլ, այս սովորութիւնն ետքէն կանոն եղաւ։ Ամէն զինական պատերազմի իրաւունքն ունի. նախատինքի մը համար, կալուածական վէճի մը համար, ասպետն իր թաթպանը կամ մուշտակեայ թիկնոցին քանի մը թելերը կը խրկէ հակառակորդին. զրգիռ մ՚է այս, այսինքն պատերազմի յայտարարութիւն մը։ Երկու թշնամիներուն ճորտերն ու ազգականները կամայ ակամայ կը մասնակցեն պայքարին. թշնամւոյն կալուածին վրայ կ՚իյնան, անոր գիւղացիներուն տուարները կը յափշտակեն, տուները կրակի կուտան, և դղեակը պաշարելով՝ կ՚աշխատին ձերբակալել զանի փրկանք վճարել տալու համար։

257. Այսպէս վարուած պատերազմը խաղ մ՚է, միանգամայն և առուտուր։ Վերտազրահով զինուած մարդերու համար վտանգաւոր չէ այդ խաղը։ Ահա ինչպէս կը պատմէ Օրտրիք Վիտալ Պրեմուլի պատերազմը (1119) Ֆրանսայի և Անկլիոյ թագաւորներուն միջև։ «140 ասպետներ յաղթականին ձեռքը գերի մնացին՝ այլ իմացայ թէ պատերազմողներուն 900-ին մէջէն 3-ը միայն սպաննուած էին։ Համակ երկաթապատ՝ մարտիկք կը խնայէին իրար աւելի բռնել քան մեռցնել աշխատելով»։

258. Սակայն ասպետներուն աւելի հեշտ կուգար գիւղացիներէն և վաճառականներէն փրկանք առնուլ, և այսպէս պատերազմը աւազակութեան կը դառնար։ Ամէն կողմ Թովմաս Մարլի տեսակէ աւատապետներ կը գտնուէին՝ որ ճամբու վրայ վաճառականները կը բռնէր, անոնց աղխերը կը գրաւէր, և դղեակին բանտին մէջ փակելով՝ տանջանքներ կուտար, որպէս զի

ձեռքէն ազատելու համար բռնադատուին փրկանք վճարել։

259. *Աշտարակներ ու դղեակներ*.—Պատերազմներու այս ժամանակին մէջ աւատապետք իրենց տուներն ամրացնելու պէտք տեսած էին։ Ժ. դարուն ամրացման գործն խիստ անարուեստ է տակաւին, խորունկ խրամ մը կըբացուէր՝ զոր ցցապատնէշաւոր որոկ մը կը պաշտպանէր դուրսէն։ Այս շրջապատին մէջտեղը հողակոյտ մը կը բարձրանար. աւատապետին տունը այս հողակոյտին գագաթան վրայ շինուած՝ փայտակերտ կլոր շէնք մ'է զօրեղ՝ որու դուռը յոյժ բարձր կը գտնուի հողի երեսէն, ներս մտնելու համար պէտք է անցնել զառիվար շարժուն տախտայատակէ մը որ դռնէն մինչև խրամէ անդին կ'իջնայ դէպի վար։ Որպէսզի թշնամին չկարենայ կրակի տալ այդ շէնքը՝ նորադէն կենդանիներու կաշիներով կը պատեն զայն։ Այդ անարուեստ միջնաբերդը աշտարակն է, աւատապետին տունը։

ԺԱ. դարուն իսկզբան հարաւային կողմերը՝ սովորութիւն ըրին ցցապատնէշին և փայտակերտ աշտարակին տեղ պատ մը և քարաշէն աշտարակ մը կանգնել՝ ինչպէս հռոմայեցիք իրենց ամրացեալ քաղաքներուն շուրջն ունէին, այդ ամրոցները դղեակ կը կոչուէին։—ԺԲ. և ԺԳ. դարերու դղեակը ցցուած աշտարակներով շրջապատ մ'է քարեայ՝ որու չորս կողմ խորունկ խրամներ կամ գահաւանդներ կը գտնուին։ Երբ հնար ըլլար՝ բնականէն զօրաւոր դիրքի մը մէջ կը շինուէր այն, շիպ բլուրի մը կամ ցից քարաժայռի մը կողը, իսկ դաշտավայրուտ երկրի մէջ արուեստական հողակոյտի մը վրայ. տեսակ տեսակ ճարտարագիտութիւններ շռայլուած են հոն։ Թշնամին խրամին առջեւով յառաջադիր ամրութիւն մը կը գտնէ, յետոյ փոսը

կամ խրամը (fossé)՝ որու վրայէ դղեակի բնակիչք զթաներով առկախ շարժակամուրջի (pont-levis) մը միջոցաւ կ'անցնին, յետոյ ցցապատնէշ մը։ Հոս ահա շրջապատի ամենահաստ պարիսպներուն ստորոտը կը հասնի։ Պաշտպանողք պարսպին վերնամասին երկայնքը բոլորուող պահուղիին (chemin de ronde) վրայ կեցած՝ պարսպի կեռիքներէն (créneaux) և ներքնածակ ճեմելիքներէն (mâchicoulis) քարեր ու նետեր կ'արձակեն։ Շրջապատին մէջ կը գտնուին դղեկաւորներուն և մարտիկներուն բնակութիւնները, խոհանոցները, ախոռները, ձեղուանայարկերը, մատուռը և աշտարակը՝ որ հսկայ կերտուած մ'է մերթ 40 և մինչև իսկ 64 մէթր բարձրութեամբ և 24-էն ինչուան 31 մեթր լայնութեամբ։ Հոն կը գտնուի պատուոյ մեծ սրահը՝ ուր դղեկատէրը իր հիւրերը կ'ընդունի (միայն մեծ աւատապետերը իրենց աշտարակէն զատ արարողութեան սրահ մը՝ պալատն ունին). հոն կը գտնուին իր ննջասենեակը, ընտանիքին սենեակները, իր գանձը, իր դիւանատունը, գամալին գագաթը պահակախուց մը կայ՝ ուսկէ պահնորդ մը շրջակաները կը դիտէ անքուն, տակի կողմը՝ հողէն երկու յարկ վար մութ ու խոնաւ բանտն է (chartre)՝ ուր սանդուղով միայն կ'իջնուի։ Եթէ թշնամին շրջապատէն բունի ներս մտնէ՝ պաշարեալք աշտարակն ապաստանած՝ կրնան ոտաոտ, դստիկոն առ դստիկոն պաշտպանել զայն՝ շրջուն սանդուղը խիստ նեղ շինուած ըլլալով։

260. *Ասպետներ*.—Ասպետի զէնքերը ծանրակիր են. պէտք է զանոնք շարժելը սորված ըլլալ. անոնց գործածութիւնը մենաշնորհ մ'է։ Մէկը ասպետ չծներ՝ թագաւոր ըլլայ անգամ՝ կանոնը բացարձակ է, աշակերտութիւն անցընելէ և արարողութենէ մը ետք—միայն կրնայ այդ տիտղոսը շահիլ։

Երիտասարդ ազնուականը պէտք է վարժուիլ ձի հեծնելու, նիզակ և սուր գործածելու, ելարանէ վեր ելլելու։ Երբեմն այս վարժութիւնները իր հօրը տունը կը կատարէ, երբեմն հայրը զինք բարեկամ ասպետի մը քով կը խրկէ այդ մարզանքները սորվելու։

Պատանին քանի մը տարի զինակիր (écuyer) կամ ծառայ կըլլայ· իր տիրոջ զէնքերը կը կրէ, ձիերը կը վարէ ու կը տածէ, կը զրահաւորէ զան ու անկողին կը դնէ, նաև կսպասաւորէ սեղանին։

Մարդու տարիքն հասած՝ ասպետ մը հանդիսաւորապէս պէտք է զինակիրն ընդունի ասպետական դասուն մէջ։ Իսկզբան խիստ պարզ էր այդ արարողութիւնը, ասպետը նորընծային կը յանձնէր ասպետական զէնքերը, ասպարը, թուրը, նիզակը, յետոյ կուփ մը կ'իջեցնէր ծոծրակին, և նա ասպետ կըլլար։

Ամէն զինակիր ասպետանալու իրաւունքն ունի· այլ պէտք է բաւական հարուստ ըլլայ իր սարքը շտկելու, և զինակիր մ'ու սպասաւորներ պահելու· այս պատճառաւ ազնուականներէն շատերը իրենց բոլոր կենաց մէջ զինակիր կը մնան։

261. Ասպետներու բարքը.—Միջին դարու ազնուականները ոչ ուսմամբ կը զանազանուէին գիւղացիներէ և ոչ քաղաքավարութեամբ· շատերը կարդալ իսկ չէին գիտեր։

Ռիշար Առիւծասիրտ, ասպետութեան տիպար, Ֆիլիփ-Օկիւստի դէմ մղած մէկ պատերազմին մէջ, տասն և հինգ գերիներու աչքերն հանելով՝ Ֆրանսայի թագաւորին կը խրկէր, և որոնց կ'առաջնորդէր իրենց մէկ ընկերը՝ որու մէկ աչքը հանուած էր միայն։ Ադոր փոխարէն Ֆիլիփ-Օկիւստ Ռիշարի տասն և հինգ ասպետներուն աչքերը փորեց և կնոջ մը առաջնորդութեան տակ ետ խրկեց զանոնք, «որպէս զի, կ'ըսէ իր

մէկ գովասանը, ոչ ոք այնպէս կարծէ թէ ինք ոյժով և արիութեամբ վար կը մնայ Ռիշարէ, և կամ անոցմէ կը վախնայ։

Այս արկածալից կեանքը ասպետները վայրագ կը դարձընէր, այլ պատերազմի համար հարկ եղած ինչ ինչ առաքինութիւններ ընձեռած է անոնց, այսինքն սէգութիւն և քաջասրտութիւն։ Բանաստեղծներէ երգուած անթերի ասպետը կտրիճն է։

262. Պատիւ.—Կտրիճը քաջ, սէգ և ուղղամիտ մարդն է՝ որ ընկրկիլ չգիտեր, իր խոստման չդրժեր երբէք, և թշնամանք չվերցներ· քաջութիւն, սէգութիւն և ուղղամտութիւն ա՛լ ասկէ ետեն են ու պիտի մնան ազնուականին գլխաւոր յատկութիւնները։

Ասպետն նոյն իսկ առանց օգտի մահուան գիրկը պիտի նետուի՝ որպէս զի ոչ ոք տարակուսի իր անվախութեան վրայ։

Ասպետը ազնուական և զինուոր ըլլալուն հպարտանք կ'զգայ· իր արժանապատուութեան գիտակցութիւնն ունի՝ որու վրայ ո՛չ մէկը պէտք է երկրայի կամ երկրայելու երևոյթ ունենայ։ Ոչ ոք պէտք է զարնէ, նախատէ ու նոյն իսկ դիմաբանէ իրեն, քանզի այդ բանը կ'ենթադրէ թէ ինք կարող է եղեր սուտ խօսել· ինքն ալ պէտք չէ հանդուրժէ ոչ հարուածի մը, ոչ նախատինքի մը և ոչ իսկ հերքումի մը· իր ասպետներուն ու նոյն իսկ ինք իր առջև անպատուած պիտի ըլլար՝ եթէ թշնամանք ընողէն վրէժ չլուծէր։ Այս զգացումը պատիւ է՝ հաւասարապէս հետևանք թէ բուռն զոռոզութեան ու թէ սնապարծութեան մ'որ իր վրայ մեծ համարում մը կ'ենթադրէ, ինչպէս նաև այդ համարումը այլոց ալ ընդունիլ տալու պէտքը։ Ոչ յոյնք և հռոմայեցիք զայդ արտայայտող բառ չունէին, միջին դարու մէջ ծնունդ առած՝ մինչև մեր օրերը

ճշմարիտ ազնուականին յայտարար նշանը պիտի մնայ այն։

ԱՒԱՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

263. Կալուածատէրերու մեծազօրութիւնը.— Ժ. դարէն սկսեալ Թագաւորն իր կամքը քալեցնելու ոյժը ալ կորուսած է։ Աշխարհական ու եկեղեցական աւատապետերը իւրաքանչիւրն իր սեփականութեան մէջ տէր ըլլալու սովորութիւնն առին։ Մէն մի կալուածատէր (ասպետ կամ վանահայր իբր փոքր վեհապետ մ'է իր երկիրներու վրայ։ Իր ծառաներն ու մշակներն իր հպատակներն են, նա իրաւունք ունի հրամայելու, տուգանքի ենթարկելու, բանտարկելու և մինչև անգամ կախելու. նա ունի իր կախաղանը, իր մունետիկը՝ որ իր հրամանները կը ծանուցանէ բնակչաց, իր դրացիներուն պատերազմ կը մղէ, ատէպ դրամ իսկ կը կոխէ։

Իւրաքանչիւր նահանգի մէջ աւատապետ մը կայ՝ որ պաշտօնի տիտղոս մը կը կրէ. նա կը կոչուի կոմս կամ դուքս։

Իր նախնիք Շարլըմայնի ժամանակ կուսակալներ էին միայն արքայի ծառայութեան մէջ։ Այլ Ժ. դարուն Թագաւորն անոնց կուսակալութիւնն ետ առնելու ոյժը կորուսած էր, հօրմէ յորդի կոմս կամ դուքս եղած էին անոնք. իրենց դքսութիւնը՝ իրենց կոմսութիւնը ընտանեկան սեփականութիւն մը դարձաւ։

264. Այս միջոցին մէն մի ստացուածատէր իր երկրին վրայ վեհապետի իշխանութիւն ունի, և մէն մի վեհապետ իբր տէր կը տնօրինէ զայն, բանն հոն եկաւ որ կալուածատիրութիւն ու վեհապետութիւն շփոթուեցին իրար հետ, այս պատճառաւ միջին դարու

վեհապետաց բոլոր քաղաքականութիւնը ընտանիքի քաղաքականութիւն մ'է։ Մէն մի վեհապետ՝ ինչպէս մեր օրերու գիւղացի մը՝ կ'աշխատի իր հողն ընդարձակել՝ զաւակներն հոգալու համար։

265. Փրանսայի Թագաւորը.— Ֆրանսայի բոլոր աւատապետներու մէջ աստիճանով ամենէ բարձրը Թագաւորն էր, վեհագոյն տիտղոս մ'ունէր, և միւսներն հպատակութեան երդում կ'առնէին։ Եւ սակայն ամենէ հզօրը չէր ինք, քանզի Նորմանտայի դուքսն ու Թուլուզի կոմսն իրմէ աւելի երկիրներ ունէին։ Հպատակութեան ուխտն որով այդ մեծ աւատապետները Թագաւորին հետ կը կապուէին՝ ձև մ'էր միայն, և արգելք չէր ըլլար որ անոր հետ պատերազմի չբռնուէին։

Թագաւորը միւս աւատապետներուն նման՝ իր երկիրներուն մէջ միայն ճշմարիտ հնազանդութիւն կը գտնէր։ Ֆրանսայի Թագաւորութեան մէջ այդ հնազանդութիւնը գտնելու համար հարկ եղաւ որ նա ամբողջ դարեր երկիրներն ընդարձակէ՝ Ֆրանսայի բոլոր նահանգներն իրարու ետևէ կցելով անոնց։

266. Խաղաղութիւն և դատաւորական իրաւասութիւն.— Կալուածատէրերու միջև խաղաղութիւնը հաստատ պահող մէկը չկայ. այս պատճառաւ իւրաքանչիւր ոք իր դատն ինք կը տեսնէ դրացիներուն հետ մաքառելով։ Խաղաղութիւն հաստատելու համար հարկ է որ ասպետները զէնքի միջոցաւ իրենց իրաւունքը ձեռք բերելէ հրաժարին՝ ատեանի մը դատաստանն ընդունելով. պէտք կ'ըլլայ պատերազմներու տեղ դատ դատաստան գնել, այս պատճառաւ միջին դարու մէջ խաղաղութիւն և դատաւորութիւն հոմանիշ էին իրարու։

Երբ երկու կալուածատէրեր կռուի մէջ են՝ կը պատահի որ դրացիները զիրենք համոզեն իրաւարարներու միջոցաւ իրենց վէճը կարգադրելու, և կամ

աւատապետն ոյժ ունենայ բռնադատել զիրենք որ իր առջև գան դատուելու համար։ Այս պարագայիս մէջ իր դրան պաշտօնակալներուն և դրացի քանի մ' ասպետներու ձեռքով դատաստան ընել կու տայ. ասիկա աւատապետին ատեանը կը կոչուի։ Այլ ընդհատ և ստէպ անզօր է այս դատարարութիւնը, իրաւակորոյսը հնազանդելու տեղ նորէն կ'սկսի պատերազմիլ։

267. Մենամարտ.—Այս ատեաններու մէջ, ուր ասպետք իրաւունք կը կտրեն, դատն իսկ պատերազմի երևոյթ ունի։ Երկու հակառակորդք ներկայացած ատեն հրաման կ'ընդունին իրար դէմ ծեծկուիլ. յաղթականը դատը կը շահի։ Այսպէս կը կարծեն թէ իրաւունքն իր կողմն ըլլալուն պատճառաւ Աստուած յաղթութիւն շնորհած ըլլայ անոր. մենամարտ կոչուածն այս է։ Ատեանը բազմող դատաւորներուն գործը կըլլայ երկու հակառակորդներն երդուընցնելը թէ իրաւունքն իրենց կողմ կը կարծեն, գծել գետինը (մրցարանը)՝ ուր կռիւը տեղի պիտի ունենայ, և կռուողներուն վրայ հսկել։

268. Ասպետները մենամարտը՝ դատ մը լուծելու ամենէ հանգիստ ու պատուաւոր միջոցը կը համարեն, ոչ վճռման ենթարկուած են և ոչ ալ ապացոյց տալու ստիպուած, մենամարտ առաջարկելով միայն կը պատասխանեն հակառակորդին։

Մենամարտի սովորութիւնն այն աստիճան արմատացած էր՝ որ չկրցաւ բնաջինջ ըլլալ. թէպէտ ատեաններէ վերցուած՝ պատուոյ գործերու մէջ գոհացում ստանալու իբր միակ միջոց համարուեցաւ միշտ, պատուոյ խնդրի նման միջին դարէն մնացորդ մ'է այն, և այդ պատուոյ խնդիրին կը պարտաւորի մինչ ցայսօր իր պահպանումը։

269. Դատաստան Աստուծոյ.—Մենամարտը հպելի

չէր կանանց, և ստէպ արգելուած էր գիւղացւոց։ Այդ պարագային՝ Աստուծոյ դատաստանին ուրիշ մէկ կերպը կը գործածուէր։

Պատարագէ մը և հանդիսաւոր աղօթքներէ ետք՝ որով կը խնդրուէր Աստուծմէ ճշմարտութիւնն երևան հանել, ամբաստանեալը՝ այր թէ կին՝ անմեղութեան փորձ մը կը կրէր՝ զոր Աստուծոյ դատաստանը կը կոչէին։ Երբեմն ձեռքը հրաշէկ երկաթ մը առած՝ քանի մը քայլ առնել կու տային, կամ բազուկը եռացեալ ջուրի մէջ կը խօթէին. եթէ քանի մ'օր ետք՝ ձեռքին վրայ վէրք չմնար՝ Աստուծոյ դատաստանն ի նպաստ իրեն էր։ Երբեմն ալ ձեռքերը կապուած՝ ճահիճի մը մէջ կը նետէին զան. եթէ յատակը երթար՝ դատը շահած էր, իսկ եթէ ջուրին երեսը մնար՝ կորսուած։ Քուրմը զինք ճահիճը նետած կէտին՝ հետևեալ խօսքերով կ'երդմընցընէր ջուրը. «Յանուն ամենակարողին Աստուծոյ, որ ստեղծեց զքեզ, որպէս զի մարդկային պիտոյից ծառայես, կերդուընցնեմ զքեզ, ո՛ ջուր, չընդունիլ սա մարդն՝ եթէ յանցաւոր է... Երեսդ պահէ, զան չթողլով որ կարենայ յատակդ իջնել»։

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

270. Բանադրանք.—Միջին դարու կղերն աշխարհականներէ աւելի հարուստ, աւելի ուսեալ, աւելի կարգապահ, ուրիշ անդիմադրելի ոյժ մ'ալ ունէր. եկեղեցւոյ խորհուրդները կը մատակարարէր և ոչ ոք կրնար ընդունիլ զանոնք առանց իր հրամանին։ Առանց կղերի հաճութեան ոչ կարգուիլ կ'ըլլար, ոչ հաղորդութիւն ընդունիլ, ոչ զաւակները մկրտել, ոչ ալ մեռելներ թաղել տալ։

Ոճրագործներու և կամակորներու դէմ «հոգևոր

զէնքեր» կը գործածէր։ Յանցաւորը բանադրուած էր այսինքն հաւատացեալներու հաղորդակցութենէ մերժուած. ահաւասիկ իր գործածած ձևը։

«Այն երկնային իշխանութեամբ՝ զոր սուրբն Պետրոս տուած է եպիսկոպոսներու, մայր սուրբ եկեղեցւոյ գիրկէն կ'արտաքսենք զինք... Անիծեա՛լ ըլլայ քաղաքին մէջ, անիծեա՛լ՝ դաշտին մէջ, անիծեա՛լ՝ իր տանը մէջ... Ոչ մէկ քրիստոնեայ խօսի կամ կերակուր ուտէ իրեն հետ, ոչ մէկ քահանայ պատարագ մատուցանէ կամ հաղորդութիւն տայ անոր. թող շա՛ն նման թաղուի... Եւ ինչպէս մեր ձեռքերէն նետուած այս ջահերը պիտի մարին՝ նոյնպէս և իր կենաց լոյսը թող մարի՝ եթէ չզղջայ ու չապաշխարէ»։

271. ԺԱ. դարուն սովորութիւն եղաւ եկեղեցական արգելանքի տակ դնել, բանադրանքն արհամարհող աւատապետները։ Կղերն այլևս ոչ միայն կը զրկէր աւատապետը սուրբ խորհուրդներէ՝ այլ նաև անոր երկիրները և բոլոր կալուածներուն տարածութեան մէջ ոչ պսակի՝ և ոչ թաղման արարողութիւն կ'ըլլար. զանգակ չէր զարնուէր. բնակիչք՝ իրենց աւատապետին նման բանադրանքի տակ՝ պէտք էին ծոմ պահել և իրենց մազերն երկնցնել՝ ի նշան սգոյ։

272. Վանական բարեկարգումներ.—Ժ. դարուն՝ եպիսկոպոսք և վանահարք ընդհանրապէս աւատապետներու զաւակներ էին. քահանայք և աբեղայք՝ գիւղացիներու զաւակներ՝ առանց կոչման կարգ առած՝ իրենց ծնողաց հնազանդելու կամ եկեղեցւոյ հարստութիւնները վայելելու համար։ Անոնք աշխարհական բարքեր կը բերէին կը մտցնէին իրենց եկեղեցիներուն մէջ, որսով, արբեցութեամբ, խաղերով ու մենամարտներով ժամանակ կ'անցընէին։ Աբբահայրերն արկածախնդիրներու հրոս մը պահելու համար վանքին ինչքերը կը վատնէին

Շատերը կարդալ չէին գիտեր և պատարագին խօսքերն ալ մոռցած էին։ Ուրիշներ իրենց աստիճանն ու կարգը աշխարհականներէ գնելով ուրիշ եկեղեցականներու կը ծախէին, սուրբ բաներու այս առուտուրը սիմոնականութիւն կը կոչուէր։ Կղերականք տգէտ՝ կոշտ՝ արծաթասէր կ'ըլլային աշխարհիկներու պէս. եկեղեցին «աշխարհիկ ոգիով վարակուած է» կ'ըսուէր։

273. Այս գայթակղութիւնք սոսկում պատճառեցին եկեղեցւոյ ոգւոյն հաւատարիմ մնացած կղերականներուն, և անոնցմէ ամենէ աւելի նախանձախնդիրները մղեցին նորանոր հիմնադրութեանց։ Ոմանք այս ապականեալ միջավայրէն հեռանալով՝ անապատները փախան, սուրբն Պրիւնօ՝ հիւսիսային Ֆրանսայէ եկած՝ Տոֆինէի վայրենի լեռներն ապաստանեցաւ քանի մ'ընկերներու հետ, և Կարթուսեանց ուխտն հաստատեց։— Այլք ուզեցին վերջ տալ գայթակղութեանց՝ կղերը կարգի կանոնի տակ խօթելով։ Նախ և յառաջ վանքի մը մէջ խիստ կարգապահութիւն մը վերահաստատեցին. այդ վանքը՝ միւսները բարեկարգելու համար իբր օրինակ պիտի ծառայէր։ Բարեկարգութեան մեծ կեդրոններ հանդիսացան Քլիւնի՝ ամենէ հինը՝ ուր ԺԱ. դարուն բարեկարգութիւն հաստատուեցաւ. Սիդօ 1094-ին հիմնուած, երկուքն ալ Պուրկոնէի մէջ· Քլէրվօ՝ 1115-ին հիմնուած, Բրէմոնդրէ՝ 1120-ին։

274. Առաջադրուած նպատակն էր չէ թէ սուրբ Պենուայի հին սահմանադրութեան տեղ նոր մը հաստատել, այլ ընդհակառակն վերստին գործածութեան մէջ դնել զայն՝ ի կիր առնելով աշխատութիւն, հնազանդութիւն և մանաւանդ աղքատութիւն։

Քլերվօյի հիմնադիրը՝ սուրբ Պեռնառ՝ իր վանականներուն արգիլեց մուշտակ, կնգուղ, վերմակ. որև է

պերճանք չէր ուզեր՝ նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ, ներկուած փայտեայ խաչ մը միայն կ՚ընդունէր, երկաթեայ ճրագարան մը և պղնձէ խնկամաններ։

Բարեկարգուած միաբանութիւնները շուտով բարգաւաճեցան. ԺԲ. դարուն Քլիւնի 400 աբեղայէ աւելի ունէր և 2,000 վանքերու կը հրամայէր. Սիդօ իր իշխանութեան տակ ինչուան 1,800 վանք ունեցաւ՝ բոլոր Եւրոպիոյ մէջ տարածուած։

275. Պապութիւն.—Պապերը՝ Իտալիոյ ուրիշ եպիսկոպոսութեանց նման՝ Ժ. դարուն աշխարհականներու տիրապետութեան տակ ինկած էին։

Հռոմի կէս-աւազակ աւատապետները՝ հին յիշատակներու աւերակներու մէջ ամրացած՝ իրենց ուզածը պապ կ՚ընտրէին։ Հանրի Գ. կայսրը այս գայթակղութեանց վերջ տուաւ, սակայն ինք կ՚ընտրէր պապերը։ Յետոյ Լատրանի ժողովը (1061) որոշեց որ անկէ ետք պապին ընտրողները պիտի ըլլային կարդինալները՝ այսինքն Հռոմի քահանաները և հռոմէական բացավայրի փոքր քաղաքներու եպիսկոպոսները։ Կայսրէն վաւերացում կը խնդրուէր տակաւին, այլ շատ չանցած այդ ալ զանց եղաւ։ Ընտրութեան այս կանոնը՝ որ յետոյ շարունակուեցաւ յաւէտ, պապութիւնն անկախ ըրաւ Հռոմի ժողովրդէն և օտար վեհապետներէ։

276. Պապը՝ վերանորոգեալ կղերին վրայ կռթնած՝ ԺԳ. դարուն գլուխ է հռոմէադաւան աշխարհին։

Բարձր աթոռի մը վրայ նստած կը հաղորդուի և ոտքերը պագնել կուտայ։ Իր նամակները օրէնքի ոյժ ունին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ և իր իշխանութիւնը սա կերպով կը սահմանեն. «Արարիչը, կ՚ըսէ Իննովկենտիոս, եկեղեցւոյ երկնքին մէջ երկու իշխանութիւններ հաստատած է, մեծագոյնը՝ այսինքն պապութիւնը՝ կ՚իշխէ հոգիներու՝ ինչպէս արեւը՝ օրերու. փոքրագոյնը,

այսինքն թագաւորութիւնը կ՚իշխէ մարմիններու՝ ինչպէս լուսինը գիշերներու։ Որքան արեւը գերիվեր է լուսնէն՝ նոյնքան և պապութիւնը՝ թագաւորութենէ։» Աստուած սրբոյն Պետրոսի պաշտօն տուաւ չէ թէ միայն տիեզերական եկեղեցին կառավարելու՝ այլ աշխարհը։ Ինչպէս երկնքի, երկրի և դժոխոց բոլոր արարածները ծունր կը դնեն Աստուծոյ առջև, նոյնպէս ամենքը պէտք է հնազանդին անոր փոխանորդին, որպէս զի մի հօտ և մի հովիւ ըլլայ։

277. Ապաշխարութիւն և հռոմէական ներողութիւնք.— Հին սովորութիւն մ՚էր եկեղեցւոյ մէջ, երբ հաւատացեալ մը գործած մէկ մեղքը խոստովանէր՝ անոր արձակում տալով թոյլատրելէ յառաջ որ վերստին եկեղեցին մտնէ ուրիշներուն հետ, քահանան հրապարական ապաշխարանք մը կը դնէր անոր վրայ՝ եթէ մեղքը հրապարակաւ գործած ըլլար։

Երկար ժամանակներ այս հոգևոր պատիժները խիստ դժնդակ եղան ու խիստ ալ նուաստացուցիչ, ինչ ինչ ապաշխարանքներու մէջ՝ որք եօթ տարի կը տևէին, ենթական կը պարտաւորէր առաջին տարին՝ եկեղեցւոյ դրան առջև կանգնել բոպիկ, ներս մտնողներուն առջև ծունր դնել՝ պաղատելով որ իրեն համար աղօթեն։ Ապաշխարանքը կ՚ըլլար ծոմապահութեամբ, աղօթքներ յեղյեղելով և ինք զինք ճաղկելով։

Ետքէն այս սկզբունքն ընդունուեցաւ որ ապաշխարանքները կրնան փոխարինուիլ բարեգործութիւններով, ուխտաւորութիւններով և առ եկեղեցին նուիրատուութիւններով։ Սուրբերը կըսէին. իրենց փրկութեան համար պէտք եղածէն աւելի առաքինութիւն ունէին. ահա այս «աւելորդ արժանիքները» կազմած են «ներողութեանց գանձը», որ մեղքերը կրնայ քաւել. Եկեղեցին այդ ներողութիւնները տնօրինելով՝ հաւատա-

ցեալներու վրայ կը տարածէ, և քաւարան գտնուող մեռելոց հոգիներուն անգամ այդ ներողութիւններով կրնայ օգտակար ըլլալ, որու փոխարէն դրամական ինչ ինչ զոհողութիւններ պահանջելու իրաւունք կ'ունենայ։ Մեղաւորը իր արձակումը գնոյ չառնուր՝ ինչպէս ըսուեցաւ սխալմամբ. միայն ապաշխարանքը փրկանաւորած կ'ըլլայ, կամ աւելի ճիշդն եկեղեցին այդ ապաշխարանքի շնորհումն ըրած։ Այս է ահա ներողութեանց դրութիւնը։

278. *Մուրացիկ աբեղայք*.—Այն կրօնական միաբանութիւնները՝ որք Ժ. դարուն մէջ մաքառած էին ապականութեան դէմ՝ իրենք ալ սաստիկ հարստացած էին։ Քլիւնիի աբբահայրը ութսուն ձիաւորներու շըքաղիր գունդով կը ճամբորդէր, իսկ սիտօյի սպիտակազգեստ վանականք՝ որք հարաւային Ֆրանսայի հերետիկոսները դարձի բերելու համար խրկուած էին՝ իրենց պերճանքով զայրացուցին զանոնք։ Հարկ էր նոր կազմակերպութիւն մը փնտռել, զոր խտալացի մը՝ սուրբն Ֆրանչիսքոս՝ և սպանիացի մը՝ սուրբն Դոմինիկոս գլուխ հանեցին։

279. Սուրբն Ֆրանչիսքոս (1182-ին ծնած) Ասիզ քաղաքի հարուստ վաճառականի մ'որդի՝ կամաւորապէս աղքատ եղած էր, և քաղքէ քաղաք կը պըտըտէր մուրալով ու քարոզելով։ Խենթի տեղ դրուեցաւ, ու հայրն ալ անիծեց զինք, այլ իր խոնարհութեամբ, հեզութեամբ ու աւիւնով շատ չտեսնած մեծարելի հանդիսացաւ ամենուն առջև։ Գունդագունդ աշակերտներ եկան իրեն՝ զորս կազմակերպելով «կրտսեր եղբարց» կամ ֆրանչիսքեանց միաբանութիւնը հիմնեց։—Սուրբն Ֆրանչիսքոս ճգնաւորի կեանք կը վարէր, անքուն կը հսկէր, կ'աղօթէր, ծոմ կը պահէր, խարազ կը հագնէր, իր կերածն անախորժ ընծայելու

համար մէջը մոխիր կը խառնէր. ամէն գիշեր ինքզինք կը ձաղկէր երկաթ շղթաներով (երեք անգամ. մէկ իրեն համար, մէկ՝ ողջ մեղաւորներու համար ու մէյ մ'ալ քաւարանի հոգւոց համար), ու մեռաւ գետնախշտի։ Այլ միայնակեացներու չէր նմանէր նա. փափկասիրտ էր և իր նմաններուն փրկութեան փափաքող։ Ուզեց որ իր Ֆրանչիսքեանք միշտ աղքատիկ ճգնաւորներ ըլլան, այլ մարդոց մէջ բնակող ճգնաւորներ՝ զանոնք բարեպաշտութեան յորդորելու համար։ «Երկու երկու գացէք, կ'ըսէր իր աշակերտներուն, աւետարանելով մարդկան խաղաղութիւն և ապաշխարութիւն՝ իրենց մեղաց թողութեան համար։ Բանէ մը մի վախէք, զի տղայի կամ խենթի տեղ կը դրուինք մենք, այլ աւետեցէք միայն ապաշխարութիւն և վերածնութիւն, և վստահ եղէք որ աշխարհը կառավարող Աստուծոյ հոգին ձեր բերնովը պիտի խօսի»։ Խիստ պարզ էին իր կանոնները։

Ֆրանչիսքեանք ուխտաւորի հագուստներ հագած են, թանձր բուրդէ պարեգօտ մը՝ կնքղաւոր (ատկէ ահա իրենց *կնքղակիր* (capucins) անունը), ոտքերնին տրեխներ, *մէջքերնին* չուան (ատկէ իրենց *չուանակիր* (cordeliers) անունը), ու ողորմութեամբ միայն կապրին։

280. Սուրբն Դոմինիկոս (1170-ին ծնած) ինքն ալ ճգնաւոր մ'եղաւ. գինի չէր խմեր, խարազ հագած էր, և մոխրի վրայ պառկած մեռաւ։ Այլ ամէն բանէ աւելի քարոզիչ մ'եղաւ նա։ Տասն տարի ալպիեանց երկրին մէջ քարոզութիւններ ըրաւ հերետիկոսները դարձի բերելու համար։ Տեսաւ հոն թէ ժողովուրդն որքան փափաքող էր Աստուծոյ խօսքը լսելու, և որքան ալ գայթակղած կղերին պարզած պերճանքէն։ Իրեն կանոն ըրաւ միշտ հետի երթալ, ամենապարզ հագուստով. ուզեց քարոզիչներ տալ ժողովրդին, և

քարոզիչ եղբարց ուխտը հիմնեց՝ հոգիներու փրկութեան
համար ամէն տեղ խօսելու, քարոզելու կոչումով, աղ-
քատութիւնը կանոն դրաւ այդ միաբանութեան։

281. Այսպէս ուրեմն Ֆրանչիսքեանք մուրացիկներ
էին. քարոզիչ եղած. իսկ Դոմինիկեանք՝ քարոզիչներ՝
մուրացիկ դարձած։ Երկու միաբանութիւնները զարմա-
նալի արագութեամբ տարածուեցան։ 1277-ին Դոմի-
նիկեան 417 վանք կը գտնուէր արդէն, 1260-ին Ֆրան-
չիսքեան 828 վանքեր՝ իւրաքանչիւր վանք գոնէ տաս-
ներկու միաբաններով. ըստ որում իրենց յոյսը Ա-
տուծոյ վրայ դրած էին որ «իրենց շտեմարանն ու
մառանն» էր, որքան եղբայր որ ներկայանար՝ կընային
ընդունել. «իրենց գիմողներու պարեգօտ մ'ու չուան
մը կուտան՝ և մնացածին Աստուած ողորմած է»։

Հին վանականք աշխարհէ դուրս ապրած էին,
մուրացիկ վանականք ընկերութեան խառնուեցան։
Պապն անոնց հրաման տուած էր քարոզել, խոստո-
վանցնել, թաղել, հաւատացեալք իրենց կանոնաւոր
քահանաները թող տալով անոնց կը վազէին։

282. Մասունք.—Սրբոց նշխարները (մասունք)
հրաշագործ կը համարուէին, ոսկորներ, հանդերձներ,
վերջապէս անոնց վերաբերող ամէն ինչ հիւանդներու
բժշկութիւն կը պարգևէին։ Ուստի հաւատացեալք ա-
մէն երկիւղածութեամբ այդ թանկագին նշխարները
կը ժողվէին։

Ամէն քաղաք, ամէնք վան մասունք մը ճարելու
կ'աշխատէր։ Կը պատմուէր անգամ թէ մազ մնացեր
էր որ սուրբ Ռօմինալդի ընկերք սպաննեն զինք՝ անոր
մարմինը իբր մասունք գործածելու յուսով։

283. Մասունքները մեծահանդէս կը բերուէին
հաւատացելոց մէջ՝ որոնք կը փութային հպիլ անոնց,
յետոյ ոսկի կամ արծաթ տուփի (մասնատուփ) մը մէջ

կը հաստատէին՝ որ շատ անգամ յատկապէս շինուած
սրբավայրի մը մէջ կը դրուէր։ Սուրբն Լուի Սէնդ
Շաբէլը կառուցանել տուաւ, որպէս զի հոն դնէ Աւե-
տեաց երկրէն բերած փուշ-պսակը։ Մասնատուփը քա-
ղաքին համար պաշտպանութիւն մ'եղած՝ համաճարակի
ժամանակ թափօրիւ կը պտըտցուէր ժանտախտը հա-
լածելու՝ իսկ երաշտութեան պարագային՝ արձրև բե-
րելու համար. քաղաքը թշնամիէն պաշարուած միջո-
ցին ալ սարխայներու բոլորտիքը ման կ'ածէին զայն։
Երբ ԺԱ. դարուն Անժուցի Ֆուլք Սօմիւր քաղաքին
վրայ յարձակեցաւ՝ դաներէն մէկուն պահպանու-
թիւնը սպառազէն ձիաւորք կ'ընէին, իսկ միւսինը՝
իրենց սուրբին մասնատուփովը միայն զինեալ աբե-
ղաներ։ Պաշարողք դուռը բռնի կոտրելով՝ խուեցին
աբեղաները ու քաղաքը մտան։ Այլ երբ Ֆուլք մա-
սունքներն հետն տանիլ ուզեց՝ զանոնք կրող
Լուար գետին մէջ տեղը կանկ առաւ. սուրբը ուրիշ
տեղ տարուիլ չէր ուզեր, կ'ըսէին, ուստի հարկ եղաւ
ետ բերել այդ մասունքները։ Այդ միևնոյն Ֆուլքը
սուրբ Ֆլօրանի աբբայարանը կրակի տալ չկրնալով՝
«սուրբ Ֆլօրան, կը պօռար, թող որ կրակի մատնեմ
վանքդ, ես քեզի աւելի գեղեցիկ օթևան մը կը կանգ-
նեմ Անժէի մէջ»։

284. Ուխտաւորութիւնք.—Ինչ ինչ օրեր հաւատա-
ցելոց թոյլ կը տրուէր երթալ հպիլ մասունքին, որը
հիւանդին բժշկութիւն կը պարգևէր ու մեղքերը կը
սրբէր։ Այր թէ կին ամէն կողմէ կը վազէին։ Շատերը
բազում օրեր՝ ոմանք բազում ամիսներ կ'ուղևորէին՝
ապաշխարական հագուստներ հագած, ընակութիւն և
ուտեստ ճամբան ողորմութենէ սպասելով, ասոնք
ուխտաւոր անուն կը կրէին։ Հազարաւոր բազմութիւն
ամէն օր կուգար մեծ ուխտավայրերը, Երուսաղեմայ

սուրբ գերեզմանը, Հռոմի առաքելոց գերեզմանը, և Սպանիոյ մէջ սուրբ Յակոբ տէ Գոմբոստելլէի գերեզմանը։

285. Վհուկներ.—Միջին դարուն մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ կարգ մը մարդիկ դևէն գերբնական իշխանութիւն ստացած էին չարիքներ հասցնելու, առնք վհուկ կամ կախարդ անուն կը կրէին։ Կերպ կերպ ամբաստանութիւններ կ'ընէին վհուկներուն դէմ, թէ՝ կարկուտ տեղալ տալով՝ մարտիկներու կամ տուարի մահուան պատճառ կ'ըլլան, թէ՝ գորտերով ու անկնունք մեռած երախաներու ճարպով դժոխային կերակուրներ կը պատրաստեն։ Այնպէս կը պատմուէր թէ ինչ ինչ գիշերներ վհուկք ու վհկուհիք դիւթեալ գաւազաններու վրայ աշտանակած՝ օդին մէջէն բաղմահոյլ ակումբներ յաճախելով՝ հոն պար կը բռնէին ու կը պաշտէին իրենց տէրը սատանան։ Հաւանական է թէ իսկական ակումբներ երբեք տեղի ունեցած չըլլան։ Այն կախարդուհիք՝ որք հոն գացած ըլլալ կարծեցին (տանջանքէ ազատելու համար այդ բանը խոստովանողներուն խօսքը չենք ըներ), տեսակ մը զգայախաբութեան (hollucination) ենթակայ էին՝ որ խիստ սովորական է կարգ մը ջղային հիւանդութեանց մէջ, և որ մեր օրերն իսկ այդպիսի երևոյթներու առիթ կուտայ։ Մանաւանդ Գերմանիոյ մէջ կը վխտային վհուկք։

Վհուկներն առ հասարակ իբր եղեռնագործ ատեան հանուելով՝ փայտակոյտի վրայ ի հուր կը մատնուէին։ Դատաւորք յանցանքը խոստովանցնել տալու համար անոնց բովանդակ մարմնոյն ասեղներ կը խօթէին՝ մինչև որ ցաւէ անզգելի տեղ մը գտնուէր. հոն էր ահա «սատանային հետքը կամ նշանը»։ Հազարաւոր վհուկներ կրակի մատնուածեն, մասնաւորապէս Գերմանիա, մանաւանդ տասնևվեցերորդ և տասնևեօթներորդ

դարերու մէջ. տասնեօթերորդ դարուն ալ փայտակոյտի վրայ ելլող վհուկներ եղան։ Հալածանքը վերջապէս դադրեցաւ, այլ կախարդներու հաւատալը մնացած է դարդ ռամիկներու մէջ։

Է. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

286. Բիւզանդական կայսրութիւն.—Կայսրութիւնը նուաճող բարբարոսներն գրեթէ ամէնքը դէպի Արևմուտք դարձած էին. այս կերպով Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մնաց կայսր մ'որ շարունակեց բոլոր Արևելքը կառավարել։ Երկու դարու միջոց (Ե. և Զ.) հռոմէական կայսրութիւնն իր հին երկիրներուն գոնէ կէսը կը պահէր տակաւին։ Յետոյ իր վրայ ալ յարձակեցան. բարբարոսք Իլլիրեան առին ձեռքէն, Արաբացիք՝ Եգիպտոսը և Ասորիքը։

Այլ բուն մայրաքաղաքը Արաբացւոց ամէն յարձակումներուն դիմադրեց։ Այս անքոյթ ապաստանի մէջ ստորին-կայսրութեան արևելեան կառավարութիւնը հաստատուն մնաց ինչուան քաղաքին տաճիկներէն առնուիլը։ (1459)։ Բիւզանդիոնի արուարձաններուն վերածուած այս կայսրութիւնն է՝ որ բիւզանդական կայսրութիւն կ'անուանուի։

Կայսրը՝ թէ՛ տէրութեան և թէ եկեղեցւոյ գլուխ՝ աստուածաշուք փառաւորութեամբ մը պարուրուած է։

Ժ. դարուն Լուիբրանտ՝ Իտալիոյ արքային պատուիրակ՝ շատ մ'արարողութենէ ետք՝ կայսեր քով ընդունուած, այն անբաւ պալատին մէջէն ընդունելութեան սրահը կ'առաջնորդուի։ Կը տեսնէ կայսրը ծիրանի և ոսկեճամուկ հանդերձներ հագած, նստած

ոսկեղէն գահին վրայ՝ շուրջն ունենալով իր պալատականները, մեքենական ոսկի առիւծ մը պոչովը կողերուն կը զարնէ մռնչելով։ Պատուիրակը ծունր կը դնէ, և աչքերը վեր առած կէտին՝ կայսրը՝ մեքենայով մ'օդին մէջ բարձրացած՝ ծնրադիր բարձրութեան վրայ իշխող Աստուծոյ մը նման կ'երևի իր առջև։ Սեղանին 214 կոչնականներ կը գտնէ՝ տասն և ինն անկողիններու վրայ պառկած. ահագին պնակներ՝ խորակներով (grues) և ճխեռնիկներով (poulies) կայսեր առջև բերուած՝ որ ամենուն մասերը կը բաժնէ մի առ մի։

Այս բիւզանդական կայսրութեան մէջ մեքենայութիւնքն և յեղափոխութիւնք կը շարունակեն՝ ինչպէս հռոմէական կայսրներու ժամանակները։ Դ. դարէն ինչուան ԺԵ. դարը իրար յաջորդող կայսրներուն մէջէն՝ 30ը միայն իրենց անկողնոյն մէջ մեռած են. 12-ը հրաժարական տուին, 18-ը բանտին մէջ մեռան, 18-ին ձեռքերը ու քիթը կտրուեցան, 20 ը խեղդուեցան, թունաւորուեցան։ Քիչ անգամ կայսր մը իր աթոռը զաւկին կը թողուր։ Ամէն մարդ՝ խոզարած կամ ծառայ՝ գիտէր թէ կրնար գահն ելլել. պառաւ կնկան մը գուշակութեան հաւատացած՝ կայսր ըլլալու համար դաւաճանելու պատրաստ արկածախնդիրներ չէին պակսեր երբէք։ Կը պատմուէր թէ Պարտանուսի ապստամբելու կէտին՝ աբեղայ մ'իր երեք ծառաները ցուցուց անոր՝ որոնք իր ձին կը բերէին. «Այս երկուքն, ըսաւ, կայսր պիտի ըլլան, սակայն ալ կայսր հրատարակուած ատեն պիտի սպաննուի։» Այս երեք ծառաներն եղան Լէոն Զ. Միքայէլ Բ. և յափշտակիչն Թոմաս։

288. Գրաքաղութիւնք.—Կոստանդնուպոլիս մատենադարաններ պահած էր՝ հնութեան գրքերով լեցուն։ Դըպրոցներ ալ ունէր՝ ուր պաշտօնի աչք ունեցողները

վարժատան կ'առնէին, Չինաստանի մանդարիններուն նման՝ Բիւզանդիոնի պաշտօնակալք գրական պէտք էին ըլլալ։—Վարժապետները՝ գրեթէ ամէնքն ալ վանական՝ կուսուցանէին աստուածաբանութիւն, օրէնսգիտութիւն, չափագիտութիւն, քերականութիւն. ոմանք համատաղանդ անձինք եղան՝ որք իրենց ժամանակի բոլոր գիտութեանց հմուտ էին։—Բիւզանդական գիտունները ընտիր գործեր արտադրելու փորձ չէին փորձեր, այլ հին գրուածոց զանգուածէն քաղուածներ կ'ընէին ու հաւաքածոյի ձև կուտային անոնց։

Անոնք այն համոզումն ունէին թէ այս կերպով հին ժամանակներու բոլոր գիտութիւնը քանի մը գըրքերու մէջ խտացուցած կ'ըլլան. աւելի իմաստակի քան գիտունի ձեռնարկ՝ որ սակայն կարևոր հատուածներ պահեց մեզ հնութեան կորսուած գրքերէն։

289. Ազդեցութիւն Բիւզանդեանց.—Բիւզանդեանք երկու եղանակաւ իրենց հետքը թողած են եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ։

1° Հնութեան գրքերու աւանդը.—Պահեցին այնպիսի ժամանակ մը՝ ուր Արևմտեայք Յունաստանը մոռցած էին. եթէ Կոստանդնուպոլսոյ գրահմատաններու և աբեղաներու պահած ձեռագիրները մէջ տեղ չըլլար՝ յոյն հեղինակներու հրաշակերտները մեզ համար կորսուած պիտի ըլլային։ «Մարդկային ազգի գրապետներն» եղան Բիւզանդեանք։

2°. Բիւզանդեան կայսրութիւնը շուրջը գտնուող բարբարոս ազգերու հետ անպակաս յարաբերութիւններ կը պահէր։

Սլաւ, տաճիկ, արաբացի իշխաններ Կոստանդնուպոլիս կուգային։ Ի դարձին չէ թէ միայն ընծաներ ու արքունական տիտղոսներ կը բերէին հետերնին՝ այլ նաև Կոստանդնուպոլսոյ տեսածնին իրենց երկրին մէջ

ներմուծելու փափաքը, այս նպատակաւ յոյն վաճառականներ, քարոզիչներ, արուեստագէտներ կը հրաւիրէին։ Մանաւանդ Ռուսք Բիւզանդիոնի վրայ զմայլած հետևեցան անոնց։ Ռուս եկեղեցիները բիւզանդական եկեղեցիներ են. ռուս այբբենարանը յունական տառերէ կազմուած է. ռուս կրօնքը յունական կաթոլիկութիւնն է, աւազանի անուններն իսկ յունական են (Աղէքսանդր, Միքայէլ, Վասիլ, Աննա և այլն)։ Ռուս ազգը Բիւզանդիոնէ ընդունած է իր այբբենարանը, իր կրօնքը, իր արուեստները։ Բիւզանդեանք սլաւներուն կրթիչներն եղան, ինչպէս Հռոմայեցիք գերմաններուն եղած էին։

ԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ

290. Արաբացիք.—Հռոմայեցիք Արաբիոյ անապատներուն առջև կանգ առած էին, ուր Արաբացիք մնացած էին անկախ ու բարբարոս։ Իւրաքանչիւր ցեղ իր յատուկ աստուածն ունէր, զոր աստղի՝ քարի կամ կոճղի մը ձևին տակ կը պաշտէր։ Այլ ամէնքն ալ բոլոր Արաբացւոց հասարակ՝ բարձրագոյն Աստուած մը կը ճանչնային՝ Ալլահ անունն տալով անոր։ Ամէնքն ալ հասարակաց սրբավայր մ'ունէին Մէքքէի մէջ՝ Քեապէն՝ որ նարդի ձևով տաճար մ'էր՝ ուր կը պահուէր բոլոր Արաբայիններէն մեծարուած հռչակաւոր սև քարը։ Քեապէն որ կեդրոնավայրն էր Արաբացւոց՝ նուիրական քաղաք մ'ըրած էր Մէքքէն՝ ուր բոլոր Արաբիայէ ուխտի կուգային։

291. Մուհամմէտ.—Մէքքէի տէր և Քեապէի պահապան Քուրշիտեանց նուիրական ցեղէն ծնաւ Մուհամմէտ 570-ին. նա համեստ կեանք մը վարեց մինչև քառասուն տարեկան։

Սովորութիւն ըրած էր երթալ ատէկ խոկմանց

մէջ խնալ Մէքքէի շրջականները՝ լերկ ու ցից քարաժայռերու միջև գտնուած այրի մը մէջ։ Արաբական աւանդութեան համեմատ հոն՝ 611-ին՝ աստուածային հրամանագրին ամսոյն մէջ՝ ունեցաւ այն տեսիլը՝ որու ոյժով կրօնքի հիմնադիր կարգուեցաւ։ Գաբրիէլ հրեշտակ երևնալով անոր քարոզել պատուիրեց։

Այն ատենէն Մուհամմէտ մարգարէ մը հանդիսացաւ՝ ճշմարիտ կրօնքը վերահաստատելու պաշտօն ստացած Աստուծմէ, և յաջորդ տարիներն այդ կրօնքը քարոզելով անցուց, նախ՝ իր ազգականներուն ու բարեկամներուն՝ յետոյ Մէքքէի բնակչաց։ 622-ին Մետինէ երթալով մարտիկներու գլուխ անցաւ՝ յետոյ կարճ մը պատերազմներէ ետք՝ Մէքքէցիներուն յաղթելով՝ բոլոր Արաբացիք իր կրօնքն ընդունեցան։

292. Մուհամմէտ հրաշագործութիւններ չէր ըներ, և ոչ ալ իր անձն աստուածային էակ մը կը քարոզէր, միմիայն ներշնչեալ մարդ մը կը համարէր զինք՝ որ Աստուծոյ անունով կը խօսէր ու կը գործէր, և կը ներկայանար իբր մարգարէ ու բարենորոգիչ։

Ճշմարիտ կրօնը, կ'ըսէ, Ադամէ ի վեր կայ, անոր հիմն է հաւատալ ճշմարիտ Աստուծոյ մը և հնազանդիլ իր մարգարէներուն ձեռքով հաղորդուած հրամաններուն։ Նոյ, Աբրահամ, Մովսէս, Յիսուս մարգարէներ էին։ Հրէութիւնն ու քրիստոնէութիւնը բացարձակ մոլորութիւններ չեն, ճշմարիտ Աստուծոյ կրօնին այլայլուն ձևերն են միայն։ Մուհամմէտ եկած է վերահաստատել այդ յաւիտենական կրօնքն իր բոլոր մաքրութեան մէջ. մարգարէններուն ամենավերջինն ու ամենամեծն է։

293. Գուրան.—Երբ իր ներշնչումները կը քարոզէր Մուհամմէտ՝ իր խօսքերը կ'արձանագրուէին քարերու՝ արմաւենիի տերևներու, ուղտի ոսկորներու վրայ. Գու-

րանը բոլոր այս հատակոտորներու հաւաքածոյն է ծայրէ ի ծայր իրար կցուած՝ սկսելով ամենէ երկայններէն։

294. Իսլամութիւն.—Մուհամմէտէ հիմնուած կրօնքը իսլամութիւն կամ մահմէդականութիւն կ'անուանուի. իր ժողովուրդը՝ մահմէդականք կամ իսլամք։ Բոլոր իսլամութիւնը սա խօսքերուն մէջ կը բովանդակուի.

«Միմիայն մէկ Աստուած կայ, ու Մուհամմէտ անոր մարգարէն է»։ Պէտք է հաւատալ Աստուծոյ՝ որ աշխարհն ստեղծեց և կը կառավարէ զայն բազմած իր գահին վրայ՝ և հրեշտակներէն շրջապատուած։ Պէտք է հպատակել անոր կամաց՝ որ իր մարգարէներուն միջոցաւ կը հաղորդուի մարդիկներու։

«Պիտի գայ օր մը, կըսէ Մուհամմէտ, ուր աշխարհ իր հիմանց վրայ պիտի սասանի։ Այդ օրը հաւատացեալք գունդագունդ Արքայութիւն պիտի վազեն, որուն դռները պիտի բացուին իրենց առջև։ «Մտէք արքայութիւն, պիտի ասուի անոնց, յաւիտեանս յաւիտենից հոն մնալու համար։ Փափկութեան դրախտը ընակողները ոսկեհուռ ու գոհարազարդ աթոռներու վրայ պիտի բազմեն. ու դէմ առ դէմ պիտի նայեն իրարու. մշտառոյգ պատանիներ պիտի սպասաւորեն անոնց ու սկահներ պիտի մատուցանեն...։ Ուզած պտուղնին պիտի ունեն, և չնաշխարհիկ թռչուններու միսը պիտի ճաշակեն։ Անոնց քով պիտի գտնուին գեղեցիկ սևաչուի կոյսեր՝ սատափայլեա մարգարիտներու նման...։ Դատապարտեալք մահաշունչ հովերու և եռացեալ ջուրերու միջև պիտի գտնուին՝ սև մուխի մը մէջ... և եռացեալ ջուր պիտի խմեն»։

295. Պաշտամունք.—Ամենապարզ է պաշտամունքը։ Հաւատացեալը պարտ է որոշ ժամերու մէջ օրն հինգ անգամ աղօթել. ամէն մահմեդական քաղաքի մէջ մըզկիթին բարձունքէն միւէզինի միջոցաւ աղօթքի ժամը

կը ծանուցուի։—Պէտք է ամէն աղօթքէ յառաջ լուացուիլ. եթէ ձեռքին տակ ջուր չգտնուիր՝ կրնայ լուացումն աւազով ալ ընել։—Ամբողջ ամիս մը պէտք է ծոմ պահէ (ռամազան), գիշերը միայն ուտելով. «այն ժամուն՝ ուր ճերմակ դերձանը սև դերձանէ կարելի չէ զանազանել»։ Իր ունեցածին գոնէ մէկ տասներորդը պէտք է ողորմութիւն տայ, ինչպէս նաև՝ եթէ կրնայ՝ սուրբ քաղաքը՝ Մէքքէ՝ ուխտի երթայ։

296. Մուհամմէտի մահուընէ ետք՝ Արաբացիք սկսան իր կրօնը տարածել։ Մահմէտականութիւն ընդունողներն հին հաւատացեալներու հաւասար պիտի ըլլան. անոնք որ պիտի հնազանդին տուրք վճարելու՝ պիտի ըլլան հպատակ։

Կրօնքի հուրով վառուած զինուած այդ բանակներն անդիմադրելի ոյժ մ'ունեցան։ Մահմեդականք արևելեան կողմէն նուաճեցին Ասորիքը և Պաղեստինը, բոլոր Պարսից պետութիւնը, Հայաստանը, Թուրքաստանը, Հնդկաստանի մէկ մասն անգամ։ Արևմուտքէն՝ Եգիպտոսը, Թրիպոլին, Աֆրիկէն, և Սպանիան։ Յաղթահարեալներու մեծ մասը Մուհամմէտի կրօնն ընդունեցան։

Իսլամութիւնը անկէց ետք՝ Սպանիայէ զատ՝ ուրիշ երկիր չկորսնցուց, և նորեր իսկ շահեցաւ. Տաճիկները Պոլիս ներմուծեցին զայն։ Մինչև մեր օրերը նոր հաւատացեալներ կը գտնէ Հնդկաստանի, Չինաստանի, Մալեզիայի մէջ, նա մանաւանդ Աֆրիկէի խափշիկներու մէջ։ Շատ պարզ և դիւրահասկանալի կրօնք մ'է այն։ 200 միլիոնէ աւելի մահմէտական կայ այսօր երկրի վրայ։

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

297. Խալիֆայք.—Արաբացիներու իշխանութեան

տակ ինկած ամէն երկիրներ կը հնազանդէին անոնց գլխաւորին՝ խալիֆային՝ «առաջնորդ հաւատացելոց», յաջորդ Մարգարէին։ Խալիֆայն ի սկզբան Մետինէ սուրբ քաղաքին մէջ բնակեցաւ, յետոյ Դամասկոս (660—750), վերջապէս Ապպասեանց ժամանակ՝ Պաղտատ։ Այս ժամանակներէն խալիֆաները Ասիոյ վեհապետներու բարքերն առին։ Պաղտատի խալիֆան վէզիր մը կ'ընտրէր, որ թէ ծառայ էր և թէ առաջին պաշտօնեայ, և որ պարտականութիւն ունէր պատմութիւններով զուարճացնել զինք, անոր առջև երգել, հետը ճատրակ խաղալ և իր անունով կառավարել։

1516-ին Սուլթան Սելիմ Ապպասեան վերջին խալիֆային ձեռքէն խալիֆայութիւնն առաւ, որ մինչև հիմայ կը շարունակուի իր յաջորդներու մէջ։

298. Արաբացիք հռոմայեցւոց նման նուաճեալ ազգերը ազատ կը թողուին պահել իրենց օրէնսդրութիւնը, իրենց ատեանները, իրենց առաջնորդներն անգամ, (Պաղտատի խալիֆայութեան մէջ միայն 25 մետրապոլիտներ կային)։ Քրիստոնեաներուն թոյլ կը տրուէր պաշտել ազատօրէն իրենց կրօնքը՝ պահանջուելով միայն «պատուել մահմէտականները, թուր չկրել, գինի չծախել, զանգակներն ուժգին չզարնել, յոյժ բարձրաձայն չկարդալ»։

299. Ծնունդ արաբական քաղաքակրթութեան.—Մահմէտականութիւնը քրիստոնէութեան նման բաց էր ամէնուն։ Մահմէտականութիւն ընդունելով՝ յաղթահարեալը հաւատացեալներու հաւասար կ'ըլլար՝ յաղթողներու հետ միևնոյն իրաւունքներու տէր եղած։ Դարձի չեկողները Մահմէտականներու մէջ կը բնակէին ազատօրէն։

Նոր կրօնն ընդունած կամ ոչ՝ Յոյներն ու Պարսիկները սկսան արաբերէն խօսիլ, և իրենց սովորոյթները խառնեցին յաղթողներու սովորոյթներուն հետ։

Արաբացիք՝ ինչպէս ժամանակաւ Հռոմէացիներն՝ Ասիոյ քաղաքակիրթ հպատակներու հետ շփուելով քաղաքակրթուեցան։

300. Հարստութիւն ու պերճանք։—Ասորիքի և Պարսկաստանի մէջ ծնունդ առած այս արաբական քաղաքակրթութիւնը խորապէս արևելեան է։ Արաբացիք կ'աշխատեն հագուստներու պերճանքով և շէնքերու փառաւորութեամբ նշանաւոր ըլլալ։

Դամասկոսի խալիֆայք արդէն իսկ կը հետևէին Պարսկաստանի թագաւորներուն. կանանչ մարմարով յատակուած պալատ մը կը բնակէին, բակին մէջտեղը գեղուն մեծ աւազանի մը ջրերով թաչնաւէտ պարտէզ մը կ'ոռոգուէր. երգեցիկ գերիներէ շրջապատուած՝ վարդէ օշարակ կը խմէին։

—Պաղտատ «հրաշալեաց քաղաքը», քանի մը տարուան մէջ շինուած երկաթեայ քառեակ դռներ ունէր՝ որոնց գագաթը զարդարուած էր ոսկեզօծ գմբէթով։ Երեք հրապարակէ և երեք կամարայարկ դռներէ կ'անցնուէր պալատ հասնելու համար՝ որ քաղաքին կեդրոնը փակ քաղաք մը կը ձևացնէր։ Ընդունելութեան սրահին մէջ ոսկեղէն ծառ մը կը տեսնուէր՝ ազնիւ քարերով և շղթայուած առիւծներով զարդարուն. ցայտուն ջրերով աւազաններ օդը կը զովացնէին։—Գահիրէի խալիֆաները պարտէզ մ'ունէին՝ ծառերը ոսկեղէն, ծաղիկները գոհարեղէններէ և յատակը կիտուածանկարէ (մինէ) ձևացած։

301. Երկրագործութիւն.—«Կառավարութեան առաջին պարտականութիւններէն մին էր մշակութեան համար հարկ եղած ջրմուղները շինել», այս է արաբացի իշխաններու սկզբունքը։

Եգիպտոսը, Ասորիքը, Բաբելոնը՝ տօթակէզ երկիրներ՝ որք ոռոգուելով այնքան բեղմնաւոր կը դառ-

նան, ջուրին արժէքը և անկէ օգտուելու եղանակը սորվեցուցած էին Արաբացւոց։ Անոնք մտցուցին Սպանիա անուաւոր ճորերը՝ որք ջուր կը հանեն, և ոռոգութեան առուները՝ որք կը ծաւալեն եկած ջուրը։

Արաբացիք կը գործածէին այն բոլոր մշակութիւնները՝ զորս գտած էին իրենց պետութեան մէջ։ Անոնք առին Սիկիլիա և Սպանիա տարին շատ մը տունկեր՝ որոնք Եւրոպայի օդին ու հողին այնքան յարմարեցան՝ որ կարծես տեղացի եղած ըլլային. բրինձ, բրքում, կանեփ, ծիրանի, նարնջենի, կիտրոն, արմաւենի, ծնեբեկ, սեխ, անուշահոտ խաղողներ, կապոյտ ու սպիտակ վարդեր, յասմիկ, մինչև անգամ բամբակ, շաքարարոյս, որք ետքէն այնքան տարածուեցան Ամերիկայի մէջ։

302. Ճարտարարուեստ.—Արաբացիք Ասորիքի ու Պարսկաստանի մէջ արդէն իսկ հին ճարտարարուեստներ գտան՝ որք ամէն մահմէտական երկիրներու մէջ փոխադրուելով՝ հետզհետէ կատարելագործուած մայր եղաւ Եւրոպական արդի ճարտարարուեստներու։

Պաղտատի և Ասորիքի ապակարաններու մէջ կը շինուէին կիտուածանկար ապակիներ և սուտ մարգարիտներ։—Արաբական զինուց գործարաններէ կ'ելլէին պարսիկ պողպատը, Պասրայի սաթաղանները, Էյմէնի Թուրերը. Ետքէն Ասորիքի մէջ շինուեցան Դամասկոսի հռչակաւոր շեղբերը, և Սպանիոյ մէջ Թօլէտի Թուրերը։ Փոքր Ասիոյ լեռներուն մէջ կը հիւսուէին բուրդէ գորգերը, Դամասկոսի մէջ՝ Դամասկեան կերպասները, ոսկեհուռ պաստառները, մետաքսէ ու բուրդէ թեթև պաստառները. Մուսուլի մէջ՝ մուսուլիկ տեռերը։ Այս պաստառները զարդարող պարսկական նկարները, թռչուններ, փիղեր, առիւծներ, մտացածին գազաններ և տունկեր (ոմանք Ասորեստանեայց ժամանակներէն մնացած) Եւրոպական արդի զարդագործութեան մէջ մտած են։—Ժ. Դարէն

Սմրղանտի ու Պաղտատի մէջ կը գտնուէին թուղթի գործարաններ՝ թերևս Չինացւոց նմանողութեամբ, անկէ թուղթի ճարտարարուեստը Սիկիլիա և Սպանիոյ Քսաթիվա քաղաքն անցաւ։—Արևմուտքի կողմը կը գտնուէին կաշիի հռչակաւոր գործարաններու քորտուական մորթերը, մարոքեան քեմուխտները։ Պաղտատի մէջ կը շինուէր շաքար՝ որ Պարսկաստան հնարուած էր. Արաբացիք գիտէին նաև պատրաստել քաղցրաւենիներ, օշարակներ, անոգելից գիններ, վարդի մզածոյ։

303. Վաճառականութիւն.—Արաբացիք վաճառականական երկու մեծ նաւահանգիստներ ունէին երկու մայրաքաղաքներուն կապուած։—Մէկը՝ Պասրա Պարսկական խորշին վրայ, Հնդկական ծովը կը բանար Արաբացւոց. Հնդկաստանէն դարձող նաւերը իրենց բեռերը հոն կը հանէին. հոտեղէններ, համեմունք, փղոսկր, չինական ժօնքաներն (նաւ) ալ կը բերէին մետաքս ու լաքա՝ իրենց հետ տանելով ապակի, շաքար, բամպակ, վարդաջուր։—Միւսը՝ Աղեքսանդրիա, Միջերկրականը կը բանար Արաբացւոց. Իտալիոյ նաւերն անկէ կու գային։ Պասրա Պաղտատի նաւահանգիստն էր, իսկ Աղեքսանդրիա՝ Գահիրէի։

304. Պաղտատէն ուղտի կարաւաններ ամէն կողմ կ'երթային։ Հարաւ-արևմուտքէն՝ դէպ ի Դամասկոս և Ասորիք՝ արևելքէն դէպ ի Պասրա և Հնդկաստան, հիւսիսէն դէպ ի Տրապիզոն՝ Սև ծովու վրայ, ուր Բիւզանդեան պետութեան վաճառքները կը հասնէին, հիւսիս-արևելքէն դէպ ի Սմրղանտ և Կասպիական՝ ուր կ'երթային Ռուսիոյ մորթերը, մեղրն ու մոմը առնելու։ Գահիրէէն դէպ ի արևմուտք կ'ուղղուէր կարաւաններու մեծ պողոտան՝ որ Թրիպօլիէն և Քայրուանէն ծովին երկայնութեամբը կ'երթար կը յանգէր ի Թան-

ժէր՝ ուր Սպանիոյ ապրանքները կը հասնէին, հիւսիսէն ուղի մը դէպ ի Նեղոս կ'ելլէր մինչեւ Սուտանի մէջ, ուրիշ մ' Ափրիկէի արեւելեան եզերքի երկայնութեամբ կ'երթար՝ ուր Արաբացիք հիմնեցին Մակատօքսօն, Քիլօան ու Սօֆալան։ Այս կողմերէ կուգային փղոսկր, և խափշիկ գերիներ։

305. Գիտութիւնք.—Դամասկոսի և Աղեքսանդրիոյ յոյն դպրոցներուն մէջ յունական գիտութիւնք պահուած էին, աստղաբաշխութիւն, աշխարհագրութիւն, չափագիտութիւն, բժշկութիւն։ Պետութեան գիտունները՝ Յոյն, Արաբացի, և Պարսիկ՝ այս հմտութիւնները ժողվեցին, կատարելագործեցին և մանաւանդ ծաւալեցին. Արաբացի մը գրահաշուի առաջին գիրքն յօրինեց՝ որ լատիներէնի թարգմանուեցաւ։ Արաբացի աշխարհագիրք կարաւաններու գնացած հեռաւոր երկիրները նկարագրեցին։ Յունական բժշկարաններէն Արաբացիք փորձառական բժշկութիւն մը քաղեցին՝ որ խիստ յարգի էր միջին դարու մէջ։ Առաջին անգամ դեղահատ գործածողներն անոնք եղան։

306. Բայց ամենէ աւելի ոսկեփոխութիւնն եղաւ Արաբացւոց գիտութիւնը՝ որ Արեւելքցիի մ'երեւակայութեան համար երկու ամենահրապուրալի նպատակ ունէր, փիլիսոփայական քարը՝ որ ամէն մետաղները ոսկւոյ պիտի փոխէր, իքսիրը՝ որ կեանք ու երիտասարդութիւն պիտի տար։ Այս երկու բաներն յառաջ բերել կ'աշխատէին խառնելով, տաքցնելով, զտելով ամէն տեսակ նիւթեր։ Ոսկեփոխք իրենց թորանոցներուն և փուռերուն (cornues) մէջ չփնտռածնին գտան, քանզի իքսիրի տեղ ալքոլը ձեռք բերած էին։ Նոքէն՝ փիլիսոփայական քարը փնտռած ատեննին՝ Գերմանիոյ մէջ գտան ֆօսֆօրը։

Ոսկեփոխութիւնը ցնորք մը մնաց, այլ ծնունդ տուաւ տարրալուծութեան, ինչպէս ժամանակաւ Քաղդէաս-

տանի մէջ քաղդէութիւնը՝ ծագում տուած էր աստղաբաշխութեան։

307. Արաբական արուեստագիտութիւն. — Արաբացիք՝ Հռոմայեցւոց նման՝ ազգային արուեստ մը չունեցան։ Այլ պարսկական և բիւզանդական արուեստներն հիմնուեցան շուտով, որոնցմէ նոր արուեստ մը դուրս ելաւ, արաբականը։ Այս արուեստի հրաշակերտներն են մզկիթներ ու պալատներ։

Մզկիթի մը մէջ կը գտնուի մեծ սրահը՝ ուր հաւատացեալք կը ժողվուին, բակը աւազանով մը, ուր իրենց լուացումները կ'ընեն ու բարձր աշտարակ մը (մինարէ)՝ որու վերի կողմը տամալ մը կը գտնուի՝ ուսկից միւէզինը հաւատացեալներն աղօթքի կը կանչէ։

Արաբական պալատ մը գրօսանաց տուն մ'էր՝ որ տաք երկիրներու սովորութեան համեմատ դուրսի կողմէն չոր պատեր կը ներկայէ միայն։ Ինչպէս հնադարեան տուներու մէջ՝ սրահներուն երեսը դարձած է դէպ ի ներքին բակ մը ծառազարդ՝ որ զովարար աւազան մ'ալ ունի։ Կրընատայի Ալհամպրային Առիւծուց բակին մէջ՝ ջուրը սև մարմարեայ տասներկու առիւծներու բռնած ալապաստրեայ բաժակէն կը ցայտէ։ Բաժակին երկու քովերը ձեմելիք ձևացնող սիւներու շարք մը կը գտնուին։

308. Արաբացիք ոչ քանդակագործութիւն ունեցան և ոչ պատկերներ՝ քանզի իրենց կրօնքը կ'արգիլէ մարդու դէմքեր ներկայացնել։ Ինչգոյէ արձաններու և պատկերներու պատերու վրայ նկարեցին տերեւներէ պսակներ պայծառ գոյներով, Քուրանէն մճիններ և մէջէ մէջ հիւսուած երկրաչափական ձևեր։ Մտացածին երևոյթով ու ևս քան զեւս մանուածոյ այդ զարդերն արաբենիք կոչուած են իրենց հնարիչներուն անունով։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՄԷՋ

309. Արեւելքի գերիվերութիւնը Միջին դարու մէջ.—Եթէ միջին դարու Արեւմուտքն ու Արեւելքն իրար հետ բաղդատուին՝ տարակոյս չկայ թէ մահմէտական և բիւզանդական աշխարհը արեւմտեաններէն աւելի հարուստ է, աւելի քաղաքակիրթ և աւելի լուսաւորեալ։ Մտքի մշակութեան մասին աւելի վար ըլլալնին կ'զգային քրիստոնեայք, պարզմտօրէն կ'զմայլէին Արեւելքի հրաշալիքներու վրայ, և ուսում առնուլ ուզողները արաբական դպրոցները կը յաճախէին։ Երկու քաղաքակրթութեանց միջեւ շփումը նախ պատերազմով եղաւ, յետոյ առեւտուրով։

310. Խաչակրութիւնք.—Մահմէտականք իրենց պատերազմը վերջացուցած էին, հիմայ քրիստոնեայք իրենցն սկսան, որ խաչակրութիւնն եղաւ։ Կղերը քարոզած էր զայն՝ իրենց կեանքը կորսնցնողներուն երկնից արքայութիւնը խոստանալով, մարդիկ իրենց հագուստին վրայ խաչ կը կրէին և խաչին համար պատերազմի կ'ելլէին։ Այս պատերազմներուն հետեւանքն եղաւ Արեւելքի մէջ քրիստոնեայ իշխանապետութիւններ հիմնել, և առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատել Ասորիքի և Իտալիոյ նաւահանգիստներու միջեւ։

311. Արեւելքցիներու հետ շփումը Արեւմտեանք քաղաքակրթուեցան։ Ճշտիւ չգիտցուիր թէ ինչպէս եղաւ այս շփումը, այլ կարելի է հաշւին ընել Արաբացւոցմէ մեզ եկած բաներուն, և այս հաշիւն երկար է։

Արաբացւոցմէ եկած են. 1°. սեւ ցորեն, ծնեբեկ, կանեփ, փուշ, թթենի, քրքում, բրինձ, արմաւենի, լիմոն, նարնջենի, մինչեւ իսկ խահուէ, բամբակ ու շաքարաբոյս՝ որք Ամերիկայի համար գլխաւոր նիւթեր եղած են մշակութեան։

2°. Գերձանքի մեր ճարտարարուեստներէն շատերը. կտաւէ դամասկներ, քեմուխաներ, ոսկեճամուկ և արծաթահուռ մետաքսեղէններ, մուսուլիկ տեռ, շղարշ, մնղուս, թաւիշներ (ետքէն կատարելագործուած Իտալիոյ մէջ), ապակիներ, և հայելիներ, (որոնց նմանագործութիւններն եղան ի Վենետիկ), թուղթ, շաքար, անուշեղէնք և օշարակներ։

3°. Մեր միշտ գիտութեանց սկզբնաւորութիւնները. գրահաշիւ, եռանկիւնաչափութիւն, տարրալուծութիւն, արաբական թուանշանք՝ զոր Արաբացիք Հնդիկներէն առած էին, և որոնք ամենանակնճռոտ հաշիւներու մեծ դիւրութիւն ընծայեցին։

Ը. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՖՐԱՆՍԱՑԻ ՔԱՂՔԵՆԻՆԵՐՈՒ [1])

312. Ծագում քաղաքներու.—Ֆրանսայի քաղաքներէն շատերը հին գիւղեր էին՝ աւատապետի մը սեփականութիւններ։

Աւատապետը կամ մանաւանդ իր վերատեսուչը իբր տէր կը հրամայէր բնակիչներու, դրամ վճարել կուտար, կը դատէր, կը դատապարտէր, ստէպ անոնց ապրանքներն ալ կ'առնէր, կամ առանց պատճառի ձերբակալութիւններ կ'ընէր, վասն զի միակ դատաւորն էր անոնց։ ԺԱ. դարուն քաղաքները՝ տակաւին յոյժ ողորմելի վիճակի մէջ՝ սեպէ թէ զիրենք պատող պարիսպով միայն կը զանազանուէին գիւղերէ։

313. Համայնքները (communes).—ԺԲ. դարուն բնա-

[1]) Bourgeosie.

կինք աւելի հարստացած՝ սկսան աւելի կանոնաւոր կառավարութեան մը փափաքներ յայտնել։ Կամաց կամաց ոմանք գլուխ վերցնելով՝ շատերն ալ խոշոր գումարներ վճարելով յաջողեցան իրենց աւատապետներէն խոստումներ առնել՝ զորս արձանագրել կուտային շնորհագիրներու (chartes) մէջ. «Կաղղարարեմ ամենուն, կ՚ըսէր աւատատէրը, թէ քաղաքիս բնակիչներուն հետեւեալ սովորութական օրէնքները կը շնորհեմ։ Այսուհետեւ ամէն տարի այս ինչ ժամանակ՝ այս ինչ գումարը պիտի վճարեն ինծ. խօսք կուտամ ատկէ դուրս տուրք մը չպահանջել իրենցմէ»։ ԺԲ. դարու աբբայ մը՝ Կիպեր տը Նօժան քաղաքին և աւատապետին մէջտեղ եղած պայմանագիրն սապէս կը սահմանէ. «Համայնքը նոր և անպիտան բառ մ՚է՝ որ կը նշանակէ թէ ծառաները տարին անգամ մը միայն իրենց գերութեան տուրքը կը վճարեն տիրոջ, և եթէ յանցանք մը գործեն՝ նախապէս սահմանուած տուգանք մը պիտի վճարեն միայն. գալով տուրքերէ սովորաբար պահանջուած ուրիշ կոռերու և ամէն տեսակ տուրքերու՝ ըստ ամենայնի ազատ պիտի ըլլան անոնցմէ»։ Աւատատէրի հանդէպ պարտականութեանց այս կանոնագիրը կ՚անուանուէր սովորութական օրէնք, ազատութիւն կամ անձնիշխանութիւն։

314. Այս թէութիւնները մեծապէս կը տարբերէին իրարմէ։ Քաղաքներէ շատին մէջ քաղքենիք ուրիշ իրաւունք չունէին, բայց միայն իրենցմէ քանի մը պաշտօնատար անձինք ընտրել՝ աւատատիրոջ վերակացուին խորհուրդ տալու և տրոց գանձման օգնելու համար։ Այլ ամենէ աւելի նպաստաւորեալ քաղքենիներու մէջ, օրինակի համար՝ (Պօվէ, Լիլ, Տիժօն, Նարպօն, Թուլուզ) քաղքենիներն արտօնութիւն ունէին ինքնագլուխ կառավարուելու. բուն համայնքներն անոնք էին։ «Իւրաքանչիւր ոք, կ՚ըսէր Պօվէի շնորհագիրը, միւսներուն ձեռնտու պիտի ըլլայ և չպիտի թողու որ անոնցմէ բան մը յափշտակուի»։ Լիլի մէջ, երբ դրսէն մէկն յարձակի քաղքենիի մը վրայ՝ կը բաւէ որ այս վերջինը «Քաղքենիներ» պոռայ, հոն գտնուող բոլոր քաղքենիները պարտին անոր օգնութեան վազել, եթէ ոչ տուգանքի կ՚ենթարկուին։ Համայնքը ասպետի մը հետ միենոյն իրաւունքներն ունի. կրնայ պատերազմ մղել իր թշնամեաց դէմ, և անոնց տուները քանդել։ Իբր նշան իր իրաւունքին՝ կնիք մ՚ունի իր թուղթերը կնքելու համար, արկղ մը՝ ստակը դնելու, աշտարակ մ՚ իր զանգակով՝ քաղքենիներն ի զէն կոչելու. քաղաքատուն մ՚ուր կը գումարուի քաղաքաժողովը՝ այսինքն համայնքը կառավարող գլխաւորներու ակումբը։

315. Քաղաքաժողով.—Քաղաքաժողովը համայնքին անդամ քաղքենիներէ կը կազմուի. մերթ չորս՝ մերթ տասներկու՝ մերթ հարիւր հոգի, մերթ հաւասար իշխանութեամբ, մերթ քաղաքապետի կամ շահապի նախագահութեան տակ։ Միշտ քաղաքին գլխաւորները կը կազմեն այս ժողովը. ստէպ իրար կ՚ընտրեն, կամ հօրմէ յորդի կը կառավարեն անգամ. ոչ ոք միջին դասու մէջ, քաղքենի թէ ազնուական՝ մտքէն չանցըներ հաւասարութիւն պահանջել։

316. Քաղքենիներու դատաւորական իրաւասութիւն.— Քաղքենիներու ատեաններու մէջ խղճի մտօք կը հետեւին հին սովորութական օրէնքներու։

Վնասեալը կամ զոհին ազգականը ամբաստանիչը կ՚ըլլայ, յանցաւորը կը մատնանշէ, և ծնրադիր՝ ձեռքը սուրբերու մասունքներուն վրայ, կ՚երդնու թէ այդ մարդը խնդրոյ նիւթ եղած յանցանքը գործած է. ամբաստանեալը բառ առ բառ հակառակը կ՚երդնու։ Ատեանը շատ անգամ կը հրաւիրէ զանոնք որ բիրերով մենա-

մարտեն և յաղթուողը կը դատապարտուի։ Եթէ ամբաստանուողը վկաներ բերէ՝ ամէն մէկ վկայ իր կողմէն պէտք է երդում առնուլ. միշտ միևնոյն բառերը գործածելով՝ թէ ամբաստանեալն յանցաւոր է։ Երբ երկու վկաներ երդում առան՝ ամբաստանեալը պէտք է դատապարտուի, այլ երկու վկայ գտնելը դիւրին բան չէ, քանզի կը պահանջուի որ ոճիրը աչքով տեսած ըլլայ։

Պատիժներն ալ անդարձ հանգամանք մ'ունին, զի դատաւորք որ և է փոփոխութիւն չեն կրնար ընել։ Մարդասպանը պիտի գլխատուի, կանխամտածութեամբ սպանողը ոզորեայ տափակ կազմածի մը մէջ դրուած պիտի տարուի մինչև կախաղան՝ մահուան պատիժն ընդունելու. հրձիգը ի հուր պիտի մատնուի, մահուան դատապարտուած կինը ողջ ողջ պիտի թաղուի։ Կանոնն անխտիր ի գործ կը դրուի։ Դատապարտեալն եթէ փախած է՝ իր պատկերին վրայ կը պատժեն զինքն իբր թէ ներկայացնող մարդապատկեր մը կախելով կամ կրակի տալով։ Անձնասպանը ոզորիայի մէջ (claie) դրուած կախուելու կը տարուի, վասն զի «այնպիսի դատաստան մ'ընել պէտք է անոր վրայ՝ որպէս թէ ուրիշ մէկն սպաննելը ապացուցուած ըլլար»։ Եթէ ցուլ մը մարդ մը մեռցնէ, եթէ գոճան մը (Truie) տղեկ մ' ուտէ, դահիճը պէտք է կախէ այդ ցուլը, այդ գոճանը։ Կենդանիներու այս մահուան պատիժը միջին դարու մինչև վերջը տևեց։

ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

317. Ձեռնարհեստք (métiers).—Միջին դարու քաղաքներուն մէջ արհեստակիցք համքարական (էսնաֆի) ժողով մ'ունէին։ Կար ժողով մը դարբիններու, ժողով մը թամբագործներու, ժողով մը դերձակներու և այլն։ Մէն մի ժողով ունի իր հասարակաց արկղը, դրօշը՝ զոր թափօրներու մէջ կը պտըտցնէ և զոր հետը կը տանի՝ երբ քաղաքացին պատերազմի համար դուրս կելլէ. իր պաշտպան սուրբն, (ատաղձագործք սուրբ Յովսէփն ունին, կօշկակարք՝ սուրբ Քրէբէնը). իր արհեստապետներն ունի, իր կանոններն ունի, այսինքն միջին դարու սովորութեան համեմատ անգիր օրէնքներ։

318. Ըստ այդ օրինաց արհեստ մ'սկսող տղան արհեստաւոր վարպետի քով աշկերտ պիտի մտնէ՝ արհեստն անկէ սորվելու համար, վարպետն անոր ուտելիք և բնակարան կուտայ։ Աշկերտն անոր հաշւոյն պէտք է աշխատի և միշտ հնազանդ ըլլայ. վարպետը զինք ծեծելու իրաւունքն ալ ունի։ Քանի մը տարիէն աշկերտը օգնական կամ սատար կ'ըլլայ. տակաւին տիրոջ համար կ'աշխատի՝ այլ վճարմամբ և այն ալ քիչ ժամանակ. իր վարպետը թողլով կրնայ ուրիշին քով մտնել։ Սատարներն աստանդական մարմին մ'են, շատերը քաղաքէ քաղաք կը շրջին գործ փնտռելու, Ֆրանսայի մէջ երկար ատեն սովորութիւն էր բոլոր երկիրը դեգերիլ։ Խանութ բանալու կարողութիւն ունեցողները վարպետ կ'ըլլան, արհեստաւորական ժողովին մէջ ասոնք միայն քուէարկութեան իրաւունք ունին։ Կանոնը կը ցուցնէ նաև թէ ինչպէս պէտք է աշխատիլ, արգելուած է խանութէ դուրս բանիլ՝ որպէս զի հասարակութիւնը կարենայ հսկողութիւն ի գործ դնել. արգելուած է կրակի լուսով բանիլ՝ անշահ գործ յառաջ չբերելու համար։ Արգելուած է կանոնի պատուիրածէն դուրս նիւթեր գործածել՝ կամ տարբեր չափով նիւթեր շինել։ Ոսկերիչք պէտք չէ որ արծաթին վրայ ոսկի դնեն, արձանագործք ինչ ինչ պայտեր միայն

կրնան գործածել։ Եթէ չուխայ մը օրինագրուած չափէն աւելի կամ նուազ լայն ըլլայ՝ կը գրաւուի և շինողը տուգանքի կենթարկուի։ Արհեստաւորք հոգ կը տանեն իրենց պատիւը պահելու, և իրենց պատիւը կը պահանջէ «արդար» ապրանք միայն ծախել, այս բանիս համար խստիւ կը հսկեն իրար վրայ։ Փոխարէն՝ օտարներու և ուրիշ արհեստաւորներու դէմ կը պաշտպանեն զիրար։ Քաղաքին մէջ վարպետներէն զատ որ և է մէկը իրաւունք չունի բան մը շինելու կամ ծախելու. դերձակութեան էսնաֆին մէջ առանց ընդունուած ըլլալու դերձակի խանութ բացողը տուգանքի կը դատապարտուի և խանութն ալ կը գոցուի։ Արհեստի մը յատուկ առարկաները շինելու և ծախելու իրաւունքը՝ նոյն էսնաֆին միայն կը վերաբերի։ Դերձակները չեն թողուր որ հնավաճառք նոր հագուստներ ծախեն, վասն զի իրենք միայն իրաւունք ունին այդ բանին. հնավաճառք հին ու մին հանդերձներ ծախելու միայն արհեստն ունին։

319. Պատրիկք.—Բոլոր արուեստներն այսպէս էսնաֆական դրութեամբ կարգաւորուած էին. կար չուխավաճառներու՝ մեծաքանակ նպարավաճառներու՝ լումայափոխներու՝ բժիշկներու էսնաֆներ. վաճառականք արհեստաւորներէ աւելի պատիւ ունէին. քանզի դուրսէն եկած ապրանքը սուղ սուղ ծախելով կը հարստանային։ Գիւղերու ասպետները կ՚արհամարհէին այս վաճառական ասպետները և ստէպ կը մերժէին ընդունիլ զանոնք իրենց մրցահանդէսներու մէջ. այն ժամանակները խիստ դժուարաւ կը համոզուէին թէ աշխատութիւնը մարդու անպատուութիւն չէր (1)։ Այլ

1) Կը պատմուէր թէ Ռոդոլֆ Հապսպուրկեանց Պալի մօտերը տանորդ (tanneur) մը տեսնելով որ մորթեր կը չորցնէր, ըսաւ ծիծաղելով. «Անշուշտ լաւագոյն պիտի սեպէիր 100 մարք

վաճառականք և կալուածատէրք իրենց քաղաքին մէջ ազնուականութիւն մը կազմելով «ուստատէր կամ իշխան» անուն կ՚առնէին և ինքզինքնին «Պատրիկք կամ ազնուականներ» կը կոչէին։

320. Քաղաքներու ներքնակողմը.—Միջին դարու քաղաքները մեր արդի քաղաքներու հետ նմանանք մը չունէին։

Իւրաքանչիւր էսնաֆ գրեթէ միշտ միևնոյն փողոցին մէջ կը բնակէր. ոսկերիչներու փողոց մը, թամբագործներու փողոց մը, տանորդներու ևայլն փողոց մը կայ։ Մէն մի վարպետ գետնայարկին վրայ իր խանութը կամ գործանոցն ունի՝ ուր ժողովրդեան աչքին տակ կ՚աշխատի. առաջին յարկն՝ ուր իր ընտանիքին հետ կը բնակի՝ փողոցին վրայ կը յառաջանայ դիմացի տան հետ որպէս թէ միանալով. բազմայարկ տուներու մէջ մէն մի տարեկան իր նախորդէն դուրս կը կարկառի։ Տունը՝ սովորաբար փայտէ շինուած ըստ վաղեմի սովորութեան, սրածայր տանիքով մը կը վերջանայ՝ ստէպ զարդարուած որմի եռանկիւն կատարով և պզտի աշտարակով մը։ Փողոցին երկու կողմը գտնուող տուները մէկ գծի վրայ չեն՝ ու թեթև կոր մը կը ձևացնեն, այնպէս որ փողոցը մերթ կը նեղնայ։ Անպիտան քարայատակ մ՚ունի այն՝ հոս հոն լճացեալ ջրակոյտերով, և շուկայի թաղերուն մէջ ալ ապրանքներով խճողուած. ուրիշ փողոցներու մէջ կովեր ու խոզեր ազատօրէն ման կուգան։ ԺԵ. դարուն երբ գերման քաղաք մը կայսեր այցելութիւնն ընդունելու կը պատրաստուի, ատեանը կը հրամայէ կախաղանէն վար

եկամուտ ունենալ».—Այդքան եկամուտ ունիմ, ըսաւ տանորդն, ու թագաւորը սեղանի հրաւիրելով՝ հանդիսական հագուստներով ընդունեց զանի։—Ի՞նչպէս այնքան հարուստ ըլլալով՝ ըսաւ թագաւորը. այդպիսի աղտոտ արհեստի մը կը բռնես։—Այդ աղտոտ արհեստով կազմած եմ հարստութիւնս, պատասխանեց տանորդը։

առնուլ կախուած յանցաւորները, և տուներու առջև գտնուող աղբիւսները վերցնել։ Փողոցը՝ մեր ժամանակներու նման՝ անցնելու ճամբայ մը չէ, հոն մնացողներուն և ոչ թէ անցորդներուն համար եղած է այն։

321. Քաղաքը շրջապատուած է փոսով և պատնէշով մը (այս վերջինը հրետանիի գիւտէն ի վեր հողէ զառիվարով մ՚ամրացած). այս շրջապատին վրայ տեղ տեղ կանգնուած են կլոր կամ քառակուսի՝ յաղթ կամ ուղղաբերձ աշտարակներ. սեպէ թէ չկայ քաղաք՝ որ հարիւրի մը չափ աշտարակներ չունենայ՝ որք թէ ամրութիւն մ՚ են և թէ միանգամայն զարդ։ Քաղաքն ամրոց մ՚ է՝ ուր կը մտցուի կամարակապ դռնէ մը՝ որ գիշերը գոց կը պահուի։

Այդ շրջապատը՝ վեր ցցուած աշտարակներով ու փքիններով՝ այդ անկանոն փողոցներն՝ ուր մարդուն աչքը եռանկիւնակ (pignon) մը կը տեսնէր անդադար, սրածայր տանիք մը դիմագրաւելուստ (saillie) մը, նշանատախտակ կրող երկաթ բազուկ մը, ասոնք ահա կենդանի և այլազան տեսք մը կուտան հին քաղաքներու։ Ասոնք միաձև տուներ և լայն ու շիտակ փողոցներ ունեցող արդի եւրոպական մեծ քաղաքներու չափ հանգստաւէտ չէին թէպէտ՝ իրենց տեսքն աչքի աւելի հաճելի կընար երևիլ։

ԻՏԱԼԻՈՅ ՈՒ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԱԶԱՏ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

322. Լոմպարտական քաղաքներ.—ԺԲ. դարուն Լոմպարտիոյ քաղաքները ուրիշ ո՛ և է երկրի մը քաղաքներէն արդէն աւելի բազմամարդ էին ու հարուստ։ Հոն միայն արհեստաւորներ ու վաճառականներ չէին բնակեր. այլ նաև ասպետներ, աւատապետներ անգամ։

Ամէն քաղաքներու մէջ բնակիչք իրար թշնամի երկու կուսակցութեանց կը բաժնուէին։

Գժտութիւնն երբեմն առանց քաղաքական պատճառի սկսած կ՚ըլլար, երկու հզօր գերդաստաններ կը հակառակէին իրարու, և միւս բոլոր գերդաստանք մէկ կամ միւս կողմ կը բռնէին. քաղաքը՝ դարէ մ՚ աւելի միջոց՝ երկու հատուածներու միջև կը պառակտէր։ Մէկ կուսակցութենէ միւսն կը դադրէր ամէն յարաբերութիւն, ոչ խնամութիւն կ՚ըլլար և ոչ իրար այցելութիւն, կարծես թէ մէկ քաղաքի մէջ երկու օտար քաղաքներ ըլլային՝ մէկմէկու անծանօթ և զիրար ատող։

323. Այնպիսի ժամանակի մը մէջ ուր մարդիկ սպառազէն կ՚ապրէին և պատրաստ էին իրար հետ կռուելու, ատելութիւնը շուտով պատերազմի կը փոխուէր։ Կը ծեծկուէին միատեղ և յաղթող կողմը յաղթուող կուսակցութեան պարագլուխները կը ջարդէր, ի մահ կը դատապարտէր կամ կը վռնտէր քաղաքէն։ Երեք դար ամբողջ՝ Իտալիոյ քաղաքները՝ փողոցի պատերազմներու և տարագրութեանց մէջ ապրեցան։ Իտալացի մը հաշիւ ըրած է թէ ԺԱ. դարէն մինչև ԺԵ. դարը զանազան քաղաքներու մէջ եօթ հազար յեղափոխութիւններ տեղի ունեցած են։

Յորմէ հետէ քաղաքի մը բոլոր բնակիչք երկու կուսակութեանց մէկ կամ միւս կողմը կը բռնէին՝ անկարելի կ՚ըլլար անոնց մէջ անկողմնապահօրէն կառավարող մարդիկներ գտնել։ Այս պատճառաւ դուրսէն գլխաւորներ կը փնտռէին իրենց. քաղաքը ազնուատոհմ օտարականի մը հետ կը բանակցէր, որպէս զի գայ թոշակով վեց ամիս կամ տարի մը կառավարէ զինք։ Այս կառավարութեան ձեռնարկուն հետը կը բերէր իր բոլոր մարդիկը, քանի մ՚ասպետներ, դատաւորներ և քանի չափ ոստիկան զինուորներ. քաղաք մտած պա-

հուն մասունքներուն վրայ երդում կ'ընէր թէ «առանց ատելութեան, առանց շնորհուկի, առանց երկիւղի և անձնական շահու քաղաքը պիտի կառավարէր և ամենուն դատերը պիտի նայէր»: Կառավարած միջոցին պէտք էր միշտ քաղաքին մէջ մնալ առանց դուրս ելլելու, այլ մնալ իբր օտարական, տուն գնոյ չառնուլ, չամուսնանալ, և ոչ իսկ բարեկամներ գտնել կամ հրաւէրներ ընդունել, պաշտօնը թողուցած միջոցին՝ զինք կը ճամբէին քաղաքէն:

324. Բաղդամարտիկք (Condottieri). — Քաղաքները պատերազմներ կը մղէին իրար դէմ. եկաւ ժամանակ ուր բանակ կազմելու համար բնակիչները չբաւեցին, և պարտաւորեցան պատերազմի ձեռնարկուներու հետ բանակցութեան մտնել: Բաղդամարտիկը յանձնառու կ'ըլլար վարձքի փոխարէն գունդ կազմել՝ որու գլուխ կ'ըլլար և ծախքերը կը հոգար: Արուեստով այս զինուորները՝ ամէն երկիրներու բաղդախնդիրներէն ժողվուած՝ իրենց գտած շահուն համեմատ մէկ քաղքէ միւսը կ'անցնէին: Զուիցերցի կամ Գերման զօրականներուն չէին նմաներ, այսինքն իրենց դրամ վճարող քաղաքին համար պարկեշտօրէն չէին պատերազմեր: Երկու բանակներու բաղդամարտիկները խօսք-մէկ կ'ընէին որ իրար վնաս չհասցնեն. պատերազմն անոնց մէջ ձև մը՝ ցոյց մը դարձած էր միայն:

325. Իտալիոյ վաճառական հասարակապետութիւնք.— Ճենովա և Վենետիկ Միջերկրականի երկու մեծ նաւահանգիստներն էին. անոնց վաճառականներն Աղեքսանդրիա կ'երթային Արևելքի համեմները և մետաքսեայ կերպասներն առնելու, և Սև ծովու եզերքներու վրայ Կովկասու լեռնականներէն գնոյ առած պատանիներն ու աղջիկները կը ծախէին հոն:

Վենետիկ վարձկան զինուորներ ունէր՝ որոնք Ի-

տալական բոլոր քաղաքներն ինչուան Ատիճէ իր հաշւոյն նուաճեցին: Արդէն ԺԳ. դարուն՝ «յունական պետութեան չորս մասին մէկ ու կէսին աւատապետն» էր ան և ԺԵ. դարուն բոլոր Վենետկոյ նահանգին տէր եղաւ:

326. Հանսական դաշնակցութիւն.—Գերմանիոյ մէջ ալ քաղաքները վաճառականութեամբ կը հարստանային: Անոնց մէջ ամենէ ճոխերն եղան՝ հարաւէն այն քաղաքներն ուրկէ Իտալիոյ մեծ Պողոտան կ'անցնէր (Աւկսպուրկ և Նուրենպերկ), իսկ հիւսիսէն՝ անոնք որք Պալթիկի կամ հիւսիսային ծովու վրայ նաւահանգիստ ունէին, (Լուպէք, Համպուրկ, Պրեմ): Այդ ժամանակները զէն իձեռին կ'ըլլար առուտուրը. հարկ էր որ վաճառականը ճամբան կարենար իր նաւն ու ապրանքները պաշտպանել և ինքզինք յարգելի ընծայել շուկայի հրապարակին վրայ: Աւելի զօրաւոր ըլլալու համար հիւսիսային Գերմանիոյ քաղաքներուն վաճառականները միացան մէջերնին, և այս ընկերակցութիւնը կոչուեցաւ վաճառակցական կամ Հանսական դաշնակցութիւն: Հիւսիսային Գերմանիոյ, Պալթիկի և ստորին-նահանգներու քաղաքներէն շատերը մէկ մէկ մտան այս միութեան մէջ. այսպէս ԺԶ. դարուն ինչուան ութսունի հասան անոնք՝ արևելքէն ինչուան Ռիկա, արևմուտքէն մինչև Պռուժ:

327. Դաշնակցութիւնը Շուէտի, Նորվեկիոյ, Ռուսիոյ ամէն մէկ նաւահանգստին մէջ վաճառատուն ունէր, ճշմարիտ ամրոց մը՝ ուր զինեալ պաշտօնեաներու խումբ մը կը պահպանէր՝ ամէնքն ալ ամուրի: Որ և է օտարականի մ'արգելեալ էր ներս մտնել, և գիշերն ալ պահապան շուներն ազատ կը թողուէին: Այդ վաճառատունը թէ շտեմարան մ'էր ապրանքներու թէ շուկայ և թէ ատեան: Ամէն տարի խոշոր նաւեր կը մեկնէին Հանսական քաղաքներէ՝ Փլանտրայի կտաւնե-

րով ու չուխաներով, Արեւելքի համեմներով ու մետաքսեղէններով ակաղձուն. այս նաւերը՝ պատերազմի համար հանդերձուած՝ իրենց զինուորներն ունէին. վերնայարկը երկու փայտեայ բերդերով պաշտպանուած էր: Կը դիմէին օտար նաւահանգիստներ. Պեռկէն, Ռիկա, Նովկորոտ. վաճառականները շրջապատին մէջ կը բնակէին, և արմտիքը նաւէն հանելով կը ծախէին. Հանսական ատեանը կը դատէր ծագած վէճերը: Յետոյ նաւերը կը դառնային բերելով փայտ, մոմ, մորթ և մանաւանդ չոր ձուկեր:

327. Հանսական քաղաքները Նորվեկիոյ մէջ արքայէն իսկ աւելի հզօր դարձած էին. անոնք չէին թողուր որ բնակիչք իրենց նաւերէն դուրս ուրիշներ ընդունեն, և շատ անգամ մեծամեծ պատերազմներ մղած են ծովու վրայ:

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

329. Վաճառականութիւն.—Գերման, Ֆլաման և Իտալական քաղաքներուն հարստութեան աղբիւրը՝ ճարտարարուեստէ աւելի իրենց վաճառականութիւնն էր. այդ ժամանակներն օտար արմտիքներն հաղուագիւտ ըլլալով՝ վաճառականք կրնային մեծ գիներ պահանջելով՝ ահագին շահեր ընել:—Այլ հարկ էր որ իրենց ապրանքներուն ընկերանային և պաշտպանէին զանոնք աւազակ-ասպետներու դէմ, Գերմանիոյ մէջ վաճառականք ձիով կ'երթային սուրը թամբագունդէն կախուած: Ասպետներու կեանքին նման արկածալից էր իրենց կեանքը:

Վտանգէ աւելի զերծ ըլլալու համար վաճառականք որոշ ժամանակներ ինչ ինչ քաղաքներու մէջ կը

ժողվուէին կրօնական որևէ տօնի մ'առթիւ, այս գումարմանց տօնավաճառ անուն տրուեցաւ:

Ամենէ մեծ տօնավաճառները Ֆրանսայի մէջ կը կատարուէին: Իտալացիք կը բերէին համեմներ ու մետաքսեղէններ, Ֆլամանք՝ չուխայ ու կտաւ, Գերմանք զէնքեր, մուշտակներու կաշի՝ զորս Ռուսաստանէ կ'առնէին: Այս ապրանքներն հրապարակին վրայ իցոյց կը դնէին. քաղաքին աւատապետը տուրքի մը փոխարէն յանձնառու կ'ըլլար պաշտպանել զիրենք, և մասնաւոր դատաւորի մը ձեռքով անոնց դատերը նայել տալ:

330. Թանդարատեանք (consuls).—Սովորական ատեանները վաճառականներու գործեր դատելու ձեռնհասութիւն չունէին. ուստի հարկ կ'ըլլար անոնց համար մասնաւոր դատաւորներ կարգել. ԺԲ. դարուն Իտալիոյ ամէն քաղաքներ իրենց «Թանդարատեաններն» ունէին: Այս սովորութիւնն Սպանիոյ և հարաւային Ֆրանսայի մէջ ալ տարածուեցաւ:

Ֆրանսայի և Սպանիոյ առևտրական նաւահանգիստներն ալ իրենց ծովային ատեաններն ունէին՝ որոնց միջոցաւ նաւազներու, նաւապետին, նաւատէրին ու ճամբորդներու միջև եղած խնդիրները կը դատուէր:

«Ծովային ատեաններու» մէջ ի գործ դրուած սովորութիւնք կամաց կամաց նոր իրաւագիտութիւն մը կազմեցին՝ որմէ բազմաթիւ հաւաքածոյներ խմբագրուեցան. անոնցմէ ամէնէ հինը ԺԳ. դարէն է, ամենէ հռչակաւորը ԺԴ. դարուն Պարչելոնի մէջ խմբագրուածն եղաւ՝ ծովային դատաւորութիւն անուամբ:

Միջերկրականի քաղաքները (Ճենովա, Վենետիկ, Պարչելոն, Մարսիլիա), որք Եգիպտոսի և Ասորիքի մահմեդական նաւահանգիստներու հետ կ'առևտրէին, ունէին շտեմարաններ, ցամաք ելլելու քարափ մը, վաճառատեաններ մէն մի նաւահանգստի մէջ. երկրին վեհապետին հրա-

ժանաւ կարգուած դատաւոր մը՝ որ վաճառականներու միջև ծագած դատերը կը նայէր և իհարկէն կը պաշտպանէր զանոնք։ Այս դատաւորները հիւպատոս ալ կը կոչուէին. Թէ արևելքի մէջ հաստատուած քաղաքացիներ դատաւորներն էին անոնք, և թէ այդ երկրին կառավարութեան մօտ իրենց քաղաքին ներկայացուցիչը։ Արդի հիւպատոսները միևնոյն անունն ու միևնոյն պաշտօնները պահած են։

331. *Լումայափոխութիւն և սեղանափոխութիւն.*—Միջին դարու մէջ՝ երբ մէկ մի աւատապետ, մէկ մի քաղաք ստակ կը կոխէր, ընդհանուր Եւրոպայի մէջ բազմաթիւ հազարաւոր դրամներ կը գտնուէին, և ըստ որում կարելի եղածին չափ քիչ արծաթ գործածելով դրամահատութենէ շահ հանելու կը հետամտէին՝ անոնցմէ շատերը նենգուած էին կամ օրինական խառնուածէ զուրկ։ Այս խառնաշփոթութեան մէջէն ելլելու համար մասնաւոր մարդոց հարկն զգալի կ'ըլլար։ Ուստի ամէն մեծ քաղաքներու մէջ լումայափոխներ հաստատուած էին, որք վաճառականներու բերած որ և է դրամը կ'ընդունէին, և ի փոխարէն քաղաքին մէջ անցնող դրամ կու տային՝ այս գործողութենէ շահեր հանելով։

Լումայափոխները ձեռքերնուն մէջ շատ արծաթ ունենալով թէ վաճառականներուն և թէ աւատապետներուն փոխ տալու կարող կ'ըլլային։ Եկեղեցին վաշխառութիւնը կ'արգիլէր քրիստոնեաներուն և տոկոսով փոխը իբր վաշխ կը նկատուէր, ուստի իսկզբան փոխ տալու իրաւունքը Հրէից ձեռքը միայն մնացած էր, այլ Իտալացի լումայափոխներ Ֆրանսայի թագաւորներէն միևնոյն իրաւունքը խնդրեցին ու ստացան՝ սեղանաւոր անունով, վասն զի իրենց ստակները սեղանի վրայ կը շարէին։ Այս ժամանակներն իտալական դրամը բոլոր արևմտեան Եւրոպայի անցուկ դրամն եղաւ. հաշիւները այն ժամանակ տուքատով ու ֆիօրինով էր միայն։

332. *Փոխանակագիր.*—Շատ սեղանաւորներ երկու քաղաքի մէջ ալ միևնոյն ժամանակ տուներ ունէին. Ֆիօրինցայէ Բարիզ ուղևորող յաճախորդ մը ստակը կը յանձնէր իրենց Ֆիօրինցայի տան և կ'երթար ստակը կ'առնուր Բարիզի տունէն։ Սեղանաւորը Բարիզի պաշտօնեաներուն վրայ թուղթ մը, գիր մը կու տար՝ որ փոխանակագիր կոչուեցաւ։ Դրամի փոխադրութեան այս եղանակը՝ տեղափոխութեան ամէն վտանգներէ ու նեղութիւններէ զերծ ըլլալով՝ ԺԳ. դարուն վերջերը կիրառութեան մէջ էր արդէն, իբր խիստ հանգստաւէտ միջոց մը։ Չգիտցուիր թէ ե՛րբ և ո՛ւր սկիզբ առած է այն. (ենթադրուեցաւ իսկ թէ Հրէաներէն հնարուած ըլլայ). ԺԴ. դարուն ընդհանուր կերպով ծաւալում գտաւ ու կատարելագործուեցաւ։ Գլխաւոր քաղաքներու սեղանաւորական տուներն իրարու հետ յարաբերութեան մէջ մտան, և մէկ մի սեղանաւոր այլ ևս չէ թէ միայն իր պաշտօնեաներուն՝ այլ նաև բոլոր թղթակիցներուն իր փոխանակագիրները կրնար խրկել։ Վարկի տէր սեղանաւորի մը փոխանակագիրները իբր դրամ կ'ընդունուէին միւս սեղանաւորներէ՝ որք բերողին նոյն գումարը կը վճարէին և ետքէն փոխարէնը կ'ստանային։

Այսպէս սկսաւ *սեղանաւորութեան* կազմակերպութիւնը։

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

333. *Ռոմանական ճարտարապետութիւն.*—Երբ քրիստոնեայք իրենց պաշտամունքը հրապարակաւ սկսան՝ Basilique կոչուած հանրային շէնքերու մէջ կը ժողվուէին՝ որք տափայարկ մեծ սրահներ ունէին՝ ուր դատեր կը նայուէին, և որու ներքին անդաստակներն

իրր շուկայ կը ծառայէին վաճառականներու։ Այս շինուածները մինչև ԺԱ. դար շարունակեցին։ Այն ժամանակ հիւսիսային Ֆրանսայի մէջ նոր ճարտարապետութիւն մ՚սկաւ՝ որ Ռոմանական անունը կը կրէ՝ քանզի ռոմանական երկրի մէջ ծնած է, թէպէտ բոլոր արևմտեան Եւրոպա տարածուեցաւ։ Ուօրմսի և Սբերի (Գերմանիա) մայր եկեղեցիները ռոմանական եկեղեցիներ են։

334. Ամենէ զարդարուն մասը՝ ճակատը՝ դէպի արևմուտք դարձած է։ Զանգակատունը (ստէպ երկու հատ) ճակատին վերևը կը ցուցուի, կատարը սրածայր սլաքով կը բարձրանայ բոլոր եկեղեցւոյն վրայ։ Ստորև՝ մեծ դուռին՝ Մայրաճակատին՝ ուրկէ հաւատացեալք կը մտնեն, վրայով կը բարձրանայ գոգաւոր կամարակապ մը քանդակազարդ։ Ստէպ գաւիթէն (շէնքին առջևով գտնուած սիւնազարդ անդաստակ) անցնելով մեծ դուռը կը հասնուի՝ որ մէջտեղի խմբարանը (nef) կ՚առաջնորդէ։ Երկուստեք՝ կամարակապներով միացած զօրեղ մոյթեր ներքին որմերը կը բռնեն՝ որ վերի կողմէն կամար ձևացնելով կը միանան իրարու։ Աւագ խմբարանի երկու կողմէն մոյթերու շարքին և եկեղեցւոյն դրսի պատին միջև կը գտնուին երկու կողմնակի խմբարանները։ Աւագ խմբարանն և երկու կողմնակի խմբարանք կ՚ընդհատուին լայնանիստ ու բարձր վերնատունով մը՝ արտաթև (transept) կոչուած, որու մէն մի ծայրը դուրսինին նման կողմնական մայրաճակատ մը կը գտնուի՝ վրան երբեմն զանգակատունով։ Յետոյ՝ խմբարանի հետ ուղիղ գծի վրայ՝ այլ քանի մ՚աստիճան բարձր՝ կուգայ դասը՝ գմբէթակի (rotonde) ձևով. կողմնակի խմբարանները, անոր կողերուն վրայ կերկարաձգուին, և շատ անգամ ետևի կողմէն կը պա-

րուրեն ալ զանի։ Բոլոր այս մասին՝ որ գլխակողմ (chevet) կը կոչուի, վերև գմբէթ մը կը գտնուի։

335. Գոթական ճարտարապետութիւն.—Եկեղեցի շինող ճարտարապետք ԺԲ. դարուն մէջ տեղերը սկսան կլոր կոնքով կլոր կամարակապներու տեղ սրածայր կամարակապներ շինել՝ զորս սրակամար (ogive) կ՚անուանենք։ Այս կերպով ճարտարապետական նոր ձև մը—գոթականը—յառաջ եկաւ։

Այս ձևի մէջ բոլոր կամարները սրամէտ շինուած են և ոչ կլոր։ Կեդրոնական խմբարանը մեծ բարձրութեան մը կ՚ելլէ, կողմնականներն ալ նոյնպէս բարձր ելած՝ կատարեալ խմբարաններ կը դառնան։—Կամարները բռնող ստուար մոյթերու տեղ թեթև սիւնակներու խուրձեր կը տեսնուին։—Արտաքին յենորմներու (contreforts) վերևը մեծամեծ կամարակալներ կը ձևացնեն՝ որք օդային կամուրջի մը պէս կողմնակի խմբարանին վրայէն անցնելով՝ կ՚երթան կեդրոնական խմբարանին պատին նեցուկ կ՚ըլլան։—Տկար կէտերը ոյժ ստացած՝ դուռ, պատուհան, աւելի լայն ու աւելի բարձր կրնան շինուիլ, պատը՝ որ ռոմանական եկեղեցւոյ մէջ կողմնակի խմբարաններու կէսէն աւելին կը գրաւէր, ետ քաշուելով տեղ կը թողու պատուհաններու։—Պատուհաններն եկեղեցւոյ գլխաւոր մասը կը դառնան. մայրաճակատի վերևը կլոր մեծ պատուհան մը կայ՝ վարդակը (rose)՝ նոյնպէս վարդաձև կտրատած։ Սիւնակներն ալ խոյակ չունին. քարեղէն սաղարթներու խուրձ մը կը գտնուի անոնց գլուխը։

336. Գոթական ոճը՝ որ իսկզբան եկեղեցիներու համար գործածուեցաւ, յետոյ ուրիշ շինուածներու համար ալ ունեցաւ կիրարկութիւններ։ Մանաւանդ ԺԵ. ԺԶ. դարերու մէջ աւատապետք և հարուստ քաղքենիք՝ գղեակներ ու ապարանքներ շինեցին և հասարակութիւնն ալ՝ քաղաքատուններ։

Անոնցմէ շատերը իբր մէյմէկ հրաշակերտներ՝ կը մնան տակաւին. Ֆլանտրայի մէջ՝ Պրիւժի՝ Իբրի Ուաւարտի քաղաքատունները. Ֆրանսայի մէջ՝ Ռուանի դատարանը և Ժաք Քէօրի ապարանքն ի Պուրժ:

Թ. ԾԱԳՈՒՄ ԱՐԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

337. *Նորմանտական աշխարհակալութիւն.*—1066-ին Անգլիոյ Էդուար թագաւորը մեռնելով՝ մարտիկներն իրենցներէն մէկը՝ Հարօլդն՝ անոր յաջորդ ընտրեցին: Կիլեօմ՝ դուքս Նորմանդիայի, պահանջում մէջ տեղ հանեց թէ Անգլիոյ թագն իրեն ժառանգութիւն կ՚իյնայ, ու պապն ալ իրաւունք տալով՝ օրհնեալ դրօշակ մը խրկեց անոր: Իր թագաւորութեան տէր ըլլալու համար հզօր բանակ մը ժողվեց նա, 60,000-ի չափ բաղդախնդիրներ՝ ամենքն ալ ֆրանսացի, և հողեր խոստացաւ անոնց: Յաղթանակը տանելէ ետք թողուց որ զինուորք իրենք իրենց վճարուին, այսինքն իրենց դէմ պատերազմող Սաքսոններու տուներն ու երկիրները մտնելով հոն հաստատուին, բռնութեամբ առնուն կիններն ու աղջիկները և այսպէս կալուածատէր սեպուհներ դառնան: Այս է ահա Անգլիոյ նուաճում ըսուածը. ազնուականներէն և եպիսկոպոսներէն շատերը ֆրանսացիներ եղան հիմայ՝ որոնք սաքսոնները արհամարհելով անոնց բարքերը չառին, միշտ ֆրանսերէն խօսեցան և ֆրանսացի ասպետներու կենցաղ վարեցին. իրենց զաւակները Նորմանտիա կը խրկէին՝ լեզուն սորվելու համար. դպրոցներու մէջ ֆրանսերէնէ ու լատիներէնէ զատ ուրիշ բարբառ չէր խօսուիր: Ֆրանսերէնը երեք դար թագաւորին, արքունեաց, ազնուականներու և դատաւորներու լեզուն եղաւ:

338. *Թագաւորութեան կազմաւորութիւնը.*—Նոր արքաները նախ և յառաջ իրենց թագաւորութիւնը ճանչնալ հասկնալ ուզեցին. թագաւորէն ընտրուած ջոջեր բոլոր երկիրը պտըտեցան «հողերու քննութիւն» ընելու համար: Անգլիոյ բոլոր կալուածները կ՚արձանագրէին՝ իւրաքանչիւրին համար նշանակելով թէ «ի՞նչ անուն ունի գիւղը, ո՞վ է անոր տէրը, ո՞րքան հող, սօրուկ, շինական (vilain) ու ազատ մարդ կայ. ո՞րքան անտառ, մարգագետին, արօտ, ջաղացք, ինչպէս նաև անոնց արժէքը»: Այսպէս ահա խմբագրուեցաւ Անգլիոյ կալուածատոմարը. այս ընդհանուր աշխարհահամարով Անգլիոյ թագաւորը տեղեկացաւ թէ ի՞նչ էին իր ոյժերը, և ի՞նչպիսի մարդիկ իր իշխանութեան տակ կը գտնուէին:

Կոմսութեանց (Shires) ամէն մէկուն մէջ՝ որոնցմէ թագաւորութիւնը կը կազմուէր, արքայն պաշտօնեայ մ՚ունէր շէրիֆը (դերկոմս), և ԺԲ. դարէն սկսեալ շրջուն դատաւորներ կը խրկէր:

Արքայի պաշտօնեայք իրաւունք ունէին յանուն իրենց տիրոջ ամենէ մեծ աւատապետներուն հրամայելու, զանոնք դատաստանի կանչելու և դատապարտելու: Չէին թողուր որ Ֆրանսացի ազնուականներուն պէս իրար դէմ պատերազմներ մղեն: Անգլիոյ մէջ ով որ իր դատն ինք տեսնելով թշնամւոյն դէմ յարձակէր «արքայի հանդարտութիւնը» բռնաբարած ըլլալուն համար դատապարտութիւն կը կրէր: Բոլոր Եւրոպիոյ մէջ այսքան կարգապահ թագաւորութիւն՝ և այսքան հզօրապէս իշխող թագաւոր մը չէր գտնուեր:

339. *Մեծ սահմանադրութիւն Անգլիոյ* (La grande charte).—Անգլիոյ մէջ թագաւորը հզօր էր և ազնուա-

կանք ակար։ Թագաւորը գիտէր թէ իր հպատակներէն ոչ մին կրնար դիմադրել իրեն, ուստի և իր զօրութենէն կը զեղծանէր՝ բռնադատելով զանոնք իրեն դրամ տալու, իրենց երկիրներն՝ արմտիքն ու տուարն ձեռքերնէն առնելով, առանց պատճառի դատապարտելով և առանց դատաստանի մահու պատիժ տալով։ Արքայի անտառին մէջ եղջերու մ'սպաննողը կը գլխատուէր։ Այս դրութիւնը դար ու կէս շարունակեց։ Ջոջերը զատ զատ ընդդիմանալու անկարող՝ վերջապէս միացան հաւաքական դիմադրութիւն մ'ընելու, և առիթը գտան՝ երբ Անհողատէր Ժան (Jean sans Terre) Ֆրանսայի թագաւորէն յաղթուած՝ իրենց օգնութեան պէտք ունեցաւ։ Սպառնալով թէ զէնք պիտի լքանեն՝ ստիպեցին (1215-ին) հանդիսաւորապէս երդուընալու թէ ա՛լ անկէ ետք պիտի յարգէր բոլոր ազատութիւնները, այսինքն իր թագաւորութեան բոլոր ազատ մարդիկներու իրաւունքները։ Այս խոստումները 63 յօդուածներէ բաղկացեալ պայմանագրի մը մէջ արձանագրուեցան՝ զոր թագաւորը իր կնիքով կնքեց և հռչակաւոր Մեծ սահմանադրութիւնը եղաւ։

Ահաւասիկ այդ սահմանադրութեան երկու գլխաւոր յօդուածները։—«Բոլոր թագաւորութեան մէջ որ և է տուրք չկրնար հաստատուիլ առանց մեր թագաւորութեան միահամուռ խորհուրդին»։—«Որ և է ազատ մարդ չպիտի ձերբակալուի, բանտարկուի, աքսորուի կամ որ և է կերպով վնասուի. մարդ մ'իր հաւասարներուն կանոնաւոր դատաստանով և երկրին սովորական օրէնքին համեմատ միայն պիտի բռնենք կամ բռնել պիտի տանք»։

340. Այսպէս թագաւորը կը խոստանայ 1^0 իր հպատակներուն ինչքերն յարգել և անոնց հաւանութեամբ միայն դրամ առնել իրենցմէ։

2^0 Յարգել անոնց անձը՝ կանոնաւոր դատաստան մ'ըլլալէ ետք միայն պատիժ տալով։ Տակաւին պարզ խոստումներ են ասոնք. չկայ իշխանութիւն թագաւորն արգիլող որ չբռնաբարէ զանոնք և ստէպ ալ պիտի բռնաբարէ։ Այլ ամէն մէկ թագաւոր գահն ելլելուն կը վերանորոգէ այս յանձնառութիւնը (Մեծ սահմանադրութիւնը երեսուն երեք վաւերացում ունեցաւ այսպէս), և այս արարողութիւնը ամէնուն կը յիշեցնէ թէ թագաւորը պարտքեր ունի, և ազգն ալ՝ իրաւունքներ. Անգլիոյ ազատութեանց հիմն է այն։

341. Խորհրդարան Անգլիոյ.—Թագաւորն արքունի ծախուց համար իր մեծ կալուածներէն բաւական ստակ կը գանձէր. այլ պատերազմի ժամանակ այդ հասոյթները բաւական չգալով՝ հպատակներուն վրայ տուրքեր կը դնէր։ Սովորութական օրէնքն այս պարագային մէջ կը պահանջէր որ անոնց հաւանութիւնն առնու. ուստի իր տէրութեան բոլոր ջոջերը իր քով կը կանչէր։ Եպիսկոպոսներն ու պարոնները՝ անձնական գիրով հրաւիրուած՝ անոր քով կը ժողվուէին և միաբան կ'որոշէին թէ թագաւորն ինչ տուրք պիտի սահմանէր։

342. ԺԲ. դարուն վերջերը ամէն մէկ քաղաքի կամ աւանի ալ հրամաններ խրկուեցաւ երկու քաղքենիներ խրկելու և ամէն մէկ կոմսութեան ժողովի՝ ընտրուած երկու ասպետներ։ Այս երեսփոխաններս իսկզբան մեծ աւատապետներու որոշումները լսել կուգային միայն՝ որպէս զի իրենց երկրին տեղեկութիւն տանեն, յետոյ քիչ քիչ իրենք ալ վիճաբանութեան ընդունուեցան։— Այս մեծ ժողովը խորհրդարան (parlement) կը կոչուէր, զոր թագաւորը ստակ խնդրելու համար միայն կը գումարէր. այլ խորհրդարանը դրամ տալէ յառաջ սովորաբար կ'ստիպէր զթագաւորը իր գանգատները մտիկ ընել և ստէպ բարեփոխել վարչութիւնը կամ իր մար-

դիկը պաշտօնէ հանել։ Անուղղակի կառավարելու եղանակ մ'էր այս։

343. Անգլիացի ազգը.—Անգլիացի ազգը տակաւին ԺԵ. դարուն վերջերը այն մեր ճանչցած նաւազներու և վաճառականներու ազգը չէր. և ամենևին նշան մ'ալ չկար թէ ինչ պիտի ըլլար ետքէն։ Պզտիկ ու աղքատ էին քաղաքները, չորս հատը միայն 10,000 է աւելի բնակիչ ունէր։ Անգլիացիք տակաւին մշակներու և տուարարոյծներու ժողովուրդ մ'էին միայն։ Անգլիական ոչխարներու բուրդն անգամ Անգլիոյ մէջ չէր հիւսուէր. Անգլիացիք կը ծախէին զայն Ֆլանտրայի ջուլհակներուն, ինչպէս այսօր Աւստրալիա պէտք եղած բուրդը կը հայթայթէ անգլիական գործարաններուն։ Տակաւին ոչ նաւատորմիղ ունէին և ոչ նաւազ։

344. Սակայն Անգլիացւոց վրայ կը նշմարուէր արդէն այն յատկութիւնները՝ որ օր մը զիրենք մեծ ազգ մը պիտի ընէին. կորով և անկախութեան ոգի։

Տեսէք թէ ԺԷ. դարու ազնուական Անգլիացի մը՝ Սըր Ճօն-Ֆորտէսքի իր երկրի մարդոց վրայ ինչ զարմանալի գովեստ մը կը կարդայ. «Անգլիոյ մէջ շատ անգամ տեսնուած է որ երեք-չորս աւազակներ եօթ-ութ պարկեշտ մարդոց վրայ իյնալով սպաննեն զանոնք ամէնքն ալ, այլ Ֆրանսայի մէջ չէ տեսնուած եօթ-ութ խիզախ աւազակներ՝ որք երեք-չորս պարկեշտ մարդիկներ թալլեն կողոպտեն։ Ուստի այս պատճառաւ տարուան մը մէջ աւելի շատ մարդիկ կը կախուին Անգլիա աւազակութեան և սպանութեան համար, քան թէ եօթ տարուան մէջ Ֆրանսա՝ այս տեսակ ոճիրի համար։

«Թագաւորը» կ'ըսէ այդ միևնոյն հեղինակը, իր ժողովուրդին ընդունած օրէնքներով միայն կրնայ կառավարել. ուստի և առանց անոնց հաճութիւնն առնելու որևէ տուրք չկրնար սահմանել»։

ԾՆՈՒՆԴ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՖՐԱՆՍԱ

345. Խորհրդարան Բարիզի.—Ֆրանսայի թագաւորներն ի սկզբան բոլոր մեծ աւատապետներուն պէս միակ արքունիք մ'ունեցան՝ որ իրենց ուղևորութեանց կ'ընկերակցէր. զայն կը կազմէին արքայի բոլոր մարդիկը, հպատակ մեծ աւատապետներ, խորհրդական եպիսկոպոսներ, դրան մեծ սպաներ, դպիրներ և գրութիւններ պատրաստելու պաշտօն ունեցող քաղքենիներ. արքայի բոլոր գործերուն, հրովարտակներուն, դատերուն և հաշիւներուն տեսչութիւնն արքունիքն ունէր. ԺԴ. դարուն այս շփոթութիւնը պարզուեցաւ. արքունիքը կամաց կամաց բաժնուեցաւ երեք ճիւղերու. խորհուրդը կամ ժողովը կառավարական գործերն իրեն պահեց. համարակալութեան ատեանը՝ արքայի գործակալներուն հաշիւները քննելու պաշտօն ունեցաւ, խորհըրդարանը՝ դատերը նայելու։ Այս երեք մարմինները թագաւորին հետ ուղևորելու տեղ՝ հաստատուն կերպով Բարիզ մնացին և միջնաքաղաքին մէջ թագաւորի պալատը կը գումարուէին՝ որ ետքէն Արդարութեան պալատը կոչուեցաւ։

346. Խորհրդարանը տարին երկու նստաշրջան ունէր։ Որքան թագաւորն իր երկիրը կ'ընդարձակէր՝ այնքան դատերն ալ կը շատնային։ Խորհրդարանին մէջ բազմիլը տաժանելի բան մը կը դառնար. նիստը առտուան ժամը վեցին կ'սկսէր, անընդհատ իրար յաջորդող դատախազները պէտք էր մտիկ ընել մինչև կերակուրի ժամը (առտուան ժամը տասն). կէսօրէն վերջն ալ պէտք էր ունկնդրութիւնը վերսկսել։ Աւատապետ և մեծաւոր այս արհեստին համար եղած չէին, ուստի Համարակալութեան Ատեանին մէջ հարկ եղաւ արգելել անոնց ու դպիրներուն հաշիւներն ստուգած միջո-

ցին բերան չբանան բան չխօսին: Շատ չանցաւ, անոնք Խորհրդարան գալէ իսպառ դադրեցան:

Այսպէս աւատապետներու անփութութեամբ՝ ատեանի մարդիկ (փոքր ազնուական, քաղքենի ու դպիր) տէրութեան Բարձրագոյն դատաւորները դարձան:

347. Դատաւորական իրաւասութիւն արքայի.—Միջին դարու մէջ ամէն աւատապետ (և շատ գաւառներու մէջ ամէն ասպետ) իր երկիրներուն բնակիչները դատելու և դատապարտելու իրաւունքն ունէր: Այս իրաւունքն ի գործ դնելու համար ունէր տեղակալներ և տեսուչներ՝ ինչպէս Թագաւորն իր հողերուն վրայ ունէր այնպիսիներ: Քանի Թագաւորը զօրացաւ՝ իր դատաւորները ջանացին աւատապետներու դատաւորներն հպատակեցնել կամ անոնց տեղն անցնիլ:

348. ԺԴ. դարէն ինչուան ԺԷ դարուն դատաւորք և ատեանի մարդիկ բազմանդամ զօրեղ դաս մը կ'ըլլան:

Ատեանն՝ իր՝ վճիռները գրի առնելու համար դիւանադպիրներ ունի. սրահի կառավարութեան համար՝ բարապաններ, իր կոչնագիրներուն համար՝ պաշտօնեաններ, քաղաքային Թուղթերը խմբագրելու և պահելու համար՝ նօտարներ: Դատ ունեցող անհատներն իրենց տեղ խօսելու համար փաստաբաններ ունին. իրենց դատն յառաջ տանելու համար կը դիմեն փոխանորդներու, և այս կանոնը կը հաստատուի (մինչև ցայսօր տևող կանոն) որ մէկը փոխանորդի միջոցաւ միայն կրնայ իր դատը վարել:

349. Թագաւորին բանակը.—Թագաւորը՝ բոլոր միւս իշխաններուն նման՝ պատերազմները վարելու համար իր ծառայութեան առած է բաղդախնդիրներու զօրախումբեր՝ որոնց Թոշակ կը վճարէ:

Ի սկզբան յատից ցգլուխ սպառազէն մարտիկներու խումբեր էին ասոնք (նիզակով ու երկաթեայ զէն

ու զարդով), կամաց կամաց անոնց մէջ մտան պաստառեայ ժաքէտներ հագած ասպետներ՝ աղեղով, նետակալով և դանակով զինուած: Հարիւրամեան պատերազմին վերջերը սովորութիւն էր որ ամէն ասպետ այդ Թեթևազէն հեծեալներէն երեք չորս հոգի հետը տանի:—Շարլ Է. արգիլեց որ անկէ վերջ Թագաւորէն զատ ուրիշ մէկն սպառազէն ձիաւորներ չկրնայ առնուլ. ինք միայն պիտի ունենար զինուոր: Յետոյ Ֆրանսայի մէջ այն ժամանակները վխտացող հրոսներէն 1500 նիզակորեարներ (lances) առաւ՝ որոնց իւրաքանչիւրը 100 նիզակորեարէ բաղկացեալ 15 զօրախումբերու բաժնեց և իր նշանակած քաղաքները խրկեց պահակութեան:

350. Թագաւորին տուրքերը.—ԺԴ. և ԺԵ. դարերուն մէջ Ֆրանսացի Թագաւորները՝ միշտ պատերազմի կամ խրախճանութեանց անձնատուր՝ շարունակ սակի նեղութեան մէջ կը գտնուէին: Ըստ որում իրենց կալուածներու հասոյթները այլ ևս չբաւեր՝ կ'շխատին դրամները նենգելով՝ պակսածին տեղը լեցնել, և այնքան ստէպ կը խարդախեն զանոնք՝ որ լիրան սուրբ Լուիի ժամանակները 16 ֆրանք արժելէ ետք՝ վերջապէս 1 ֆրանքի ինկաւ:—Կ'սկսին իրենց հպատակներէն ալ դրամ խնդրել: Երևելիները՝ ժողովի գումարուած՝ տուրք մը դնելու իրաւունք կը շնորհեն անոնց: Հիւսիսային նահանգներու մէջ այս տուրքը լիրայի գլուխ սովորաբար այսքան է ծախուած ապրանքներու և մանաւանդ ըմպելիներու վրայ. իսկ հարաւակողմը ամէն մէկ ընտանիքի վրայ՝ այսքան տուրք մ'է:

ԾՆՈՒՆԴ ԲԱՑԱՐՁԱԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԵՒՐՈՊԱ

351. Կարգաժողովներ (Les E'tats).—Միջին դարու

մէջ սովորութիւն էր որ աւատապետ մ'երբ հպատակներէ դրամական օգնութիւն խնդրէր՝ հպատակները պարտաւոր էին այդ օգնութիւնը տալ, այլ աւատապետը չէր կարող անոնց հաճութիւնը չստացած այդպիսի նպաստ մը գանձել։ Այս սկզբունքը՝ որ Անգլիոյ Մեծ սահմանադրութեան մէջ կը գտնուի, իշխաններու կողմէ իրենց քաղաքներուն շնորհուած մի շատ ուրիշ սահմանադրութիւններու մէջ ալ նշանակուած էր։

352. Երբ իշխաններն ամէն ժամանակ ստակի պէտք ունենալ սկսան (այս բանս ԺԴ. դարէ հետէ բոլոր Եւրոպիոյ մէջ տեսնուեցաւ), սովորութիւն ըրին պարբերաբար գումարել իրենց հպատակները՝ դրամ խնդրելու համար։ Իրենց քով կը կանչէին միայն նշանաւոր անձինք—աւատապետներ, ասպետներ, մեծաւորներ և քաղաքներու պատուիրակներ, մերթ բոլոր տէրութեան երկիրներէն, մերթ մէկ նահանգէ մը միայն։ Ժողովը տրուելիք նպաստի գումարին վրայ կը վիճաբանէր, և զայն շնորհելէ յառաջ իր տրտունջներն ու բողոքները կը մատուցանէր իշխանին։ Այս ժողովները Ֆրանսայի մէջ կը կոչուէին կարգաժողովներ E'tats, Սպանիոյ մէջ Քարտէս (Ատեանք)։

353. Այս կարգով Արեւմտեան Եւրոպիոյ գրեթէ բոլոր երկիրները ժողովներ ունէին կարող՝ իշխաններն ու անոնց պաշտօնեաներն արգիլել որ իրենց քմայքին համեմատ չկառավարեն, և ժամանակներ, ետք կառավարութիւնն իսկ ձեռք առնուլ (ինչպէս Անգլիոյ մէջն եղաւ ԺԸ. դարուն)։ Սակայն իշխաններուն հաճելի չէր թուեր որ հպատակներ գան իրենց արարքներուն վրայ վիճաբանեն. ժամանակի մը համար միայն շնորհուած նպաստի տեղ՝ մշտնջենաւոր տուրքեր կ'ուզէին՝ իրենց ուզածին պէս զանոնք գանձելու ու գործածելու համար։ Ջանացին խորամանկութեամբ, կաշառով, խոստումով, սպառնալիքով, նոյն իսկ բռնի ջնջել ժողովները և կամ պարզ ձեւակերպութեան մը վերածել զանոնք։

Իրենց ձեռաց տակ ունէին իրական երկու միակ ոյժերը, որք սովորութական օրէնքներու իյնալէ ետք՝ ամէն ինչ կը տնօրինէին Եւրոպիոյ մէջ, 1° ստակ՝ ժողովականներու վճարելու համար. 2° Զինուորներ՝ զանոնք ահաբեկելու համար։ Այսպէս յաջողեցան կարգաժողովներու ներլից հակակշռէն քիչ քիչ ազատելու։

354. Իտալացի իշխանք.—Թագաւորներու բացարձակ իշխանութիւնը ԺԳ. դարէն կ'սկսի Իտալիոյ մէջ։ Այս իտալացի իշխանք տարօրինակ մարդիկներ են. թէ արուեստագէտ և թէ բռնաւոր։ Կը սիրեն իրենց անգթութեամբ երկիւղ՝ և իրենց փառաւորութեամբ ալ՝ սքանչացում պատճառել։ Բռնութեամբ իշխանութեան հասած՝ Եւրոպիոյ միւս երկիրներու օրինաւոր իշխաններուն նման չեն կարող իրենց հպատակներուն անձնուիրութեանը վրայ յոյս դնել։ Գիտեն թէ իրենց բովանդակ ոյժն իրենց գանձուն և վարձկան օտարազգի զինուորներուն վրայ է. ուստի անոնց համար ամէն քաղաքականութիւն սա կէտին վրայ կը կայանայ. երկրէն կարելի եղած ստակը կորզել առանց հպատակներն ապստամբեցնելու, լրտեսներ պահել դաւադրութիւններն իմանալու համար, և զինեալ պահակներէ շրջապատուիլ հանապազ՝ թշնամիներէ պաշտպանուելու համար։ Լուդովիկ Մաւրիտանացին՝ դուքս Միլանի՝ որու վրայ կ'զմայլէին իտալացիք՝ իբր ամէնէ ճարպիկը իշխաններուն, իր ունկնդրութիւնները կը շնորհէր խորոցի մ'ետեւէն՝ որ որևէ մերձեցում կ'արգիլէր, այնպէս որ լսուելու համար հարկ կ'ըլլար պօռալ։ Հպատակներու վրայ ահագին տուրքեր կը դնէր։ Արուեստից ճաշակն ունէր այս բռնաւորը. ակադեմիա

մը հիմնեց և ժամանակին ամենամեծ արուեստագէտներէն մէկ քանին արքունիք կանչեց։

355. Մաքիավելութիւն.— Այն ժամանակները իտալացիք՝ անակնածու որևէ կանոնի և իրաւունքի՝ պետութեան վրայ խորհրդածելով սկսան փնտռել կառավարական կանոններ՝ իրենց աչքին ամենէ քաջ քաղաքագէտը՝ չէ թէ պարկեշտօրէն, այլ ամենէն աւելի ճարպկօրէն իր իշխանութիւնն ընդարձակել գիտցողն երևցաւ։

Ֆիօրէնցա քաղաքէն Մաքիավէլ այս դրութիւնն հաստատեց իր իշխան անուն գրքին մէջ։

«Մեր ժամանակները փորձով կը տեսնուի, կ՚ըսէ, թէ մեծամեծ գործեր կատարող իշխաններն անոնք կ՚ըլլան՝ որք իրենց երդումները բանի տեղ չեն դներ և խորամանկութեամբ միւս մարդերու գլուխը կը դարձնեն։ Խոհեմ գլխաւոր մը չկրնար ու չպարտիր իր խօսքը պահել՝ երբ վնասակար է այն՝ և այդ իր խոստումն ընելու պատճառներ անհետացած։ Արդէն իշխան մ՚օրինաւոր պատճառներ կը գտնէ միշտ իր խոստմնազանցութիւնը գունաւորելու համար, այլ հարկ է լաւ գունաւորել եւ մեծ կեղծող մ՚ըլլալ»։

Ամեն բանէ յառաջ Իտալացի հայրենասէր մ՚էր Մաքիավէլ. կը փափաքէր գահին վրայ տեսնել հզօր իշխան մ՚որ Իտալիայէն վռնտէր «բարբարոսները», այսինքն Ֆրանսացիներն և Սպանիացիները, և համոզուած թէ իշխան մ՚անպարկեշտ ըլլալու պայմանաւ միայն կրնար զօրաւոր ըլլալ Իտալիոյ մէջ, անպարկեշտ իշխանի մը կարօտն յայտնելու չէր վարաներ։ Այլ իր առածներն Իտալիայէն դուրս տարածուեցան և երեք դար շարունակ Եւրոպիոյ պետական բոլոր մարդոց բարոյականն եղան։

356. Նոր դատավարութիւն.— Միջին դարու աշխարհական ատեաններու մէջ դատ նայողները նոյն իսկ ասպետները կամ քաղքենիներն էին՝ հետևելով սովորութական կամ անգիր օրէնքի։ Բայց որչափ հռոմէական իրաւագիտութիւնն ուսած դատաւորներ լեցուեցան ատեաններուն մէջ և սկսան հռոմէական դատավարութիւնը գործածել, գրաւոր դատավարութիւնն աւելի կանոնաւոր և մանաւանդ աւելի դիւրաւէտ դատողին համար։

357. Սկսաւ ըսուիլ թէ դատաւորը չէր կրնար յանցանքն անպատիժ թողուլ. եթէ ամբաստանիչ չներկայանար իսկ՝ կը բաւէր որ մէկը դար գործուած յանցանքն յայտնէր. այն ժամանակ դատաւորն՝ առանց կանոնաւոր ամբաստանութեան մ՚սպասելու՝ ի պաշտօնէ կը գործէր, այսինքն իր դատաւորի պարտականութիւնը կատարելու համար կասկածի տակ գտնուող մարդը բռնել կուտար, յետոյ կ՚աշխատէր համոզում կազմել թէ յանցանք գործողն ան էր. այն պարագային գործը լուսաբանելու համար պատշաճ դատած ամէն միջոց ի գործ կը դնէր (տեղւոյն վրայ քննութիւնք, վկայութիւնք, ենթադրութիւնք)՝ առանց որ և է ձևակերպութեան կապուելու։ Սակայն կասկածելի անձին բուն իսկ յանցաւորն ըլլալուն մասին դատաւորին անձնական համոզումը չէր բաւեր. սովորութական օրէնքով այն ժամանակ դատապարտելը կարելի կ՚ըլլար՝ երբ երկու վկաներ երդում առնէին թէ յանցանքը գործուած ատեն հոն էին և կամ ամբաստանեալն ինքնին խոստովանէր։ Ըստ որում քիչ անգամ կը պատահէր որ երկու վկաներ գտնուէին՝ դատաւորը զան դատապարտել տալու համար չունէր ուրիշ ապաւէն, բայց եթէ յանցաւորը խոստովանելու բռնադատել։ ԺԳ. դարուն այդ խոստովանութիւնն ընել տալու համար՝ հնութեան մէջ յոյժ գործածական եղանակ մ՚սկսան ի գործ

դնել՝ որ նոյն ժամանակներու կօշտ բարուց խիստ յարմար կուգար—տանջանքը՝ այսինքն յանցաւորը չարչրկելը մինչև որ խոստովանելու ստիպուի։ Եւրոպայի բոլոր ատեաններն ընդունեցան տանջանքն՝ որ ինչուան ԺԸ. դարուն վերջերն ընդհանուր կիրառութիւն ունեցաւ։

358. Իւրաքանչիւր երկիր իր տանջանքի եղանակներն ունէր։ Բարիզ՝ և գրեթէ բոլոր Ֆրանսայի մէջ ամբաստանեալը նստարանի մը վրայ պառկեցնելով՝ ձագարով մ'անոր բերնին մէջ ջուր կը թափէին. ջրապատիժն էր այն։—Գերմանիոյ մէջ գետնապատիժը (Estrapade) նախադաս կը սեպէին. ենթական՝ ձեռքերը կապուած և ոտքերուն վրայ ահագին ծանրութիւն մը որ անոր մարմինը ձիգ կը պահէր, լիսեռնիկով դարձուած չուանի մը միջոցաւ օդը կը հանուէր, ետքը յանկարծ վար կը ձգուէր քայքայիչ ցնցումով մը։—Սպանիայի մէջ կապծի տանջանքը (brodequins) կը գործածուէր. ենթակային սրունքներն երկու տախտակի մէջև սեղմելէ ետք՝ մուրճի հարուածներով տախտակին ու սրունքներուն մէջև երիթներ կը մխէին ոսկորները ջախջախելով։ Ուրիշ տեղեր մամլակով բթամատերը կը սեղմէին եղունգներէն արիւն ցայտելու աստիճան։—Տանջանքի գործիները այլազան էին, այլ սկզբունքը նոյն էր ամէն տեղ։ Երբ ամբաստանեալ մը մերժէր իր յանցաւորութիւնը ճանչնալ, դատաւորը կը հրամայէր «տանջանքի դնել» զան։ Եթէ հաստատ մընար ուրացման մէջ՝ կը շարունակէին բերնէն վար ջուր թափել, չուանը դարձնել, մխել երիթները կամ պնդել պտուտակը՝ մինչև որ ենթական խոստովանէր և կամ նուաղէր ցաւին սաստկութենէն։ Այն ժամանակ բանտ կը վերադարձնէին զան, և ըստ որում տանջանքի միջոցին եղած խոստովանութիւնը չէր բաւեր իբր ապա-

ցոյց՝ ամբաստանեալէն կը պահանջէին որ տանջանքի սրահէն դուրս իր խոստովանութիւնը կրկնէ։ Եթէ ըսածը ետ առնուր կամ առաջին փորձն չուզած ըլլար խոստովանել, դարձեալ տանջանքի կը դնէին զան մինչև որ ըրած խոստովանութիւնը ետ առնելու տրամադրութիւն չցուցնէր, այսինքն համակերպէր իր դատապարտութեան։ Դատաւորն որքան անգամ որ յարմար դատէր՝ կրնար տանջանքը վերսկսիլ. հարկ էր ամբաստանեալն արիութիւն ունենար բուն չխոստովանելու կամ խոստովանածը միշտ ետ առնելու, որով կրնար՝ միշտ շատ անգամներ տանջանքներու ենթարկուելէ ետք՝ վերջապէս դատաւորին համբերութիւնը յոգնեցնել և իր ազատութիւնը գտնել՝ թէպէտ սովորաբար իր բոլոր կեանքը խեղ մնալով։—Տանջանքը ինչպէս երիկ մարդոց նոյնպէս կիներու ալ կը տրուէր, այլ ազնուականը և հարուստ քաղքենին ընդհանրապէս ազատ կը մնար անկէ։

359. Ուրիշ կէտերու մասին ևս արուեստիւ դատաւորք կրցան սովորութական օրէնքի տեղ՝ բոլորովին հակառակ օրէնքներ դնել։ Յաճախ ոճրագործներու հետ գործ ունենալու սորված՝ բնականապէս կը միտէին ամէն ամբաստանեալ մէյմէկ յանցաւոր համարելու։

Մէկու մը վրայ կասկածի երթալնուն պէս՝ զան ձերբակալել կուտային, որև է մէկուն հետ հաղորդակցութիւն արգելելով, և կ'սկսէին անոր դատին «նախաքննութիւնն» ընել, այսինքն դատաստանը պատրաստել։ Ատեանի դիւանադպիրք անոնց հարկ եղած տեղեկութիւնները տալու համար ամէն ինչ կը պատրաստէին, վկայութիւնք, ամբաստանեալի յայտարարութիւնք, տեղւոյն վրայ քննութիւնք։ Այս պատրաստութիւնք դատաւորներու հաճոյից համեմատ կ'երկա-

րաձգուէին, սովորաբար ամիսներ, երբեմն տարիներ անգամ։ Այս միջոցին ամբաստանեալը միշտ բանտարկուած կը մնար։—Այս բանտերը սովորաբար մութ գնդաններ էին, խոնաւ, խղդուկ, գարշահոտ՝ ուր բանտարկեալը՝ կէս անօթի՝ գետին տարածուած յարդի վրայ կը պառկէր՝ եթէ բանտապետը սակլի փոխարէն անկողին կամ վերմակներ չտար իրեն։

Վերջապէս երբ դատին նախաքննութիւնը լմնցած է՝ դատաւորները կը միաբանին մէջերնին, այսինքն նախաքննութեան միջոցին տրուած տեղեկութեանց համեմատ վճիռը կուտան։ Ամբաստանեալը ոչ փաստաբան կրնայ առնել և ոչ ալ իր պաշտպանողականն ընել. ստէպ իրեն չեն հասկցներ անգամ վճիռին իբր հիմ ծառայելիք վկայութիւնները։ Դատաւորները զինք ատեան կը կոչեն դատավճիռը կարդալու համար միայն։

360. Դատաւորութիւնը կանոնաւոր արուեստ մը դառնալով՝ աւելի զօրութիւն գտաւ, և արուեստի ոճրագործները աւելի կանոնաւորապէս զսպեց, այլ ամբաստանեալներու համար յաւէտ ահարկու հիմնադրութիւն մը դարձաւ։ Ոչ ոք մտքէն անցուց բարուքել միջին դարու պատիժներու բարբարոս գրութիւնը և ոչ ալ այն տեսակ տանջանքները ջնջել։

Կախելու, ողջ ողջ այրելու, քառհերձելու (écarteler), ականջ կամ ձեռք կտրելու, խարազանելու, հրապարակի վրայ խոշս դնելու սովորութիւնները շարունակուեցան միշտ։ Նորանոր կտտանքներ անգամ հնարուեցան, ամենէ գործածականը նշաւականիւը (roue) եղաւ, որ ԺԶ. դարուն մուտ գտած է։ Երկաթ կողերով դատապարտեալին սրունքներն ու թևերը ջախջախելէ ետք՝ երեսը դէպի երկինք դարձուցած զան պզտի անիւի մը կը կապէին՝ թողլով որ հոն մեռնի։—Ամէն քաղաք ունէր իր դահիճը, կախաղանը, նշաւակայիցը (pilori), և իր գլխատման վայրը, որ սովորաբար քաղքին կեդրոնը կ'ըլլար, և տանջանքները սիրական զբօսանքն էին ժողովրդեան։

Ժ. ՎԵՐՋ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ

ԱՅԼԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԱՍՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

361. *Արքունի ասպետութիւն.*—ԺԴ. դարուն վերջերը ասպետներու զէն ու զարդին մէջ մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ. վերտ զրահները այլ ևս բաւական զօրեղ չնկատուելով (քանզի նետակալի սլաքները անոնց միւս կողմը կը թափանցէին), ասպետներն անոնց տեղ սկսան գործածել միահարթ *երկաթներ*, զրահ, բազպաններ, բարձապաններ, երեսնոցով սաղաւարտներ. այս ձև սպառազինութիւնը ԺԴ. դարուն սկսելով ինչուան ԺԶ. դարուն վերջերը տևեց։

Ազնուականք շարունակեցին ասպետի կեանք վարել։ Շատերը գիւղերը կը մնային իրենց դղեակներուն մէջ՝ ժամանակնին անգործութեամբ կամ որսով անցընելով։ Ամենէ հարուստները մեծ աւատապետներու, թագաւորին, Պուրկօյնի դքսին արքունիքը կուգային։ Այս կերպով աւատական ասպետութենէ գլխովին տարբեր *արքունի ասպետութիւն* մը ձևացաւ։ Հին ասպետները զինուորի կեանք անցուցած էին, պերճութենէ հեռի պարզ կեանք մը։ Այլ ԺԴ. դարուն պերճանքը ծնած էր, որմէ ասպետք կ'ախորժէին։ Այդ անգործ ու տակաւին գրեթէ անմշակ ընկերութեան մէջ, ամենքն՝ ազնուականք և իրենց տիկնայք՝ տղու պէս ամենէ շողշողուն տարազներն ու ամենէ թանկագին գոհարները կ'ուզէին ունենալ։ Տունիփլինչ այլանդակ նորաձևութեանց ժամանակն եղաւ այս, ուր արք սրակտուց

մուճակներ կը դնէին, իսկ կանայք՝ մէկ ոտնաչափ բարձր գլխազարդեր. Ժամանակ՝ ուր միմիայն մէկ կրկնոցի համար հիւսիսակիւոի 3000 մուշտակներ կը գործածուէին, ուր Օրլէանի դուքսը Թեզնիքին վրայ երգ մ'ասղնագործել տալու համար 700 ընտիր մարգարիտներ կը գործածէր։

362. Մրցահանդէսք (Tournois).—Այս պաճուճազարդ ձևերու տակ ազնուականք կորովի և անոպայ կը մնային՝ միշտ կարօտ բուռն մարզանքներու։

Հին ասպետներու սիրական զուարճութիւնը կեղծ գուպարն էր, թէ երկու հակառակորդներու միջև գուպար (նիզակամարտ), թէ երկու գունդերու միջև գուպար (մրցահանդէս)։ Հին մրցահանդէսը ճշմարիտ ճակատամարտէ մը հազիւ կը տարբերէր. երկու գունդեր բաց դաշտի վրայ կը պատերազմէին՝ ստէպ ճշմարիտ զէնքերով. յաղթուողը յաղթողին պատերազմական գերին կ'ըլլար, և պէտք էր փրկանք վճարելով ազատիլ, և միշտ քանի մը հոգի անկենդան գետին փռուած կ'ըլլային։ 1240-ին՝ Քոլոնիայի մօտ մրցահանդէսի մը մէջ վաթսուն ասպետներ իրենց կեանքը կորուսին։

Արքունի ասպետք կանոնաւոր խաղի մը ձև տուին այս գուպարներուն։ ԺԴ. դարէն սկսեալ պատերազմը համարեա թէ մարգավարի զէնքերով (armes contuises) կ'ըլլար միայն (փայտեայ անսայր նիզակ և բութ սուր)։ Մրցահանդէսի մէջ հարկ էր առանց թամբէն վրայ երերալու հակառակորդին նիզակի բախումն ընդունիլ, նիզակը կը խորտակուէր։—Մրցահանդէսը մեծ արարողութիւն մ'էր՝ կէտ առ կէտ կանոնի տակ դրուած։

Գուպարը տեղի կ'ունենար փակոցաւոր վայր մը, փակ դաշտ մը։ Մունետիկներու փողի հնչիւնով երկու գունդերն մէկ մէկու վրայ կը խոյանային։ Տիկնայք փակ դաշտի շուրջը գտնուող սարաւանդակներու վրայ

բազմած՝ երիզներ կամ թաշկինակներ նետելով կ'ոգեւորէին իրենց բարեկամները։ Դատաւորք մրցանակը կը սահմանէին, և զայն յաղթողին յանձնելու պաշտօնը ստէպ տիկնանց կը յանձնուէր։

363. Ուրիշ հանդէսներու առիթներ ալ պակաս չէին։ Արքայն ամուսնանար, իր աղջկան հարսնիքը կատարէր, իր որդին ասպետ կարգէր, իր մէկ քաղաքն այցելէր կամ բարեկամ մէկ իշխանն ընդունէր, այս ամէնը պատրուակ մ'էր տեսարանի։ Ժամանակին քրոնիկոնները մեծամեծ խրախճանութեանց նկարագրութեամբ լեցունեն։

Ամենէ հռչակաւոր հանդէսը Պուրկօյնի դուքսը տուաւ (1454-ին)։ Սրահին մէջ երեք սեղաններ կանգնուած էին, այսինքն երեք սարաւանդակներ։ Մէկուն վրայ կը գտնուէր եկեղեցի մ'ուր զանգակներ կը հնչէին՝ և ուր կ'երգէին մի շատ դպիրներ, երկրորդին վրայ ինն տեսարաններ՝ որու մէկը կարկանդակ մը՝ վրան քսան և ութ երաժիշտներով՝ որք նուագ կ'ածէին։ Խնջոյքի միջոցին փիղ մը սրահը մտաւ հագարացի հըսկայի մ'առաջնորդութեամբ, և կռնակին վրայ աշտարակ մ'ուսկից սև և սպիտակ սնդուս հագած՝ մայրապետ մը՝ եկեղեցին խորհրդանշող՝ դուրս ելաւ և դուքսէն օգնութիւն կը խնդրէր։ Յետոյ պարանցիկ բազմութիւն մ'ի հանդէս եկաւ՝ ուր բոսորագոյն սնդուսներ հագած տասներկու տիկնայք՝ որք առաքինութիւնները կը ներկայացնէին՝ կաքաւեցին շքեղօրէն։ Խրախճանը վերջացաւ մեծ հանդէսով։

364. Հրոսակք (Routiers).—Իշխան մը չէր կրնար երկար պատերազմ մը շարունակել՝ իրեն աւատական ծառայութիւն պարտաւորող ճորտերը միայն գործածելով. առ առաւելն քառասուն օրէն սպասարկութեան ժամանակը կը լրանար և ասպետք իրենց տեղերը կը

գունդային։ Մարտիկները բանակին մէջ պահելու համար պէտք էր ստակ վճարել, ինչպէս արդէն կ'ընէր Ֆիլիպ-Օկիւստ։ ԺԴ. դարուն ամէն իշխան սպառազէն ձիաւորներ ունէր թոշակաւոր՝ որոնց իրենց աստիճանին համեմատ կը վճարէր՝ զանոնք գունդ գունդ բաժնելով՝ ամէն մէկը զօրագլուխի մը հրամանատարութեան տակ։ Երբ պատերազմներն յարատեւ եղան՝ իշխաններն աւելի լաւ սեպեցին հրամանատարին հետ միայն բանակցիլ՝ որ իր դասակը (compagnie) կազմելու հոգն իր վրայ կառնուր։

365. Դասակը իրեն վճարողին կողմէն կը պատերազմէր՝ ի հարկին դիմացի կողմն անցնելով, և ստէպ՝ երբ իշխանին վճարումը դադրէր։

Ամէն կողմ կը վազէր նա. քաղաքներէ ստակ կը պահանջէր՝ զանոնք կրակի տալ սպառնալով կամ գիւղացիներէն իրենց տուարը ու կահ կարասին կը յափշտակէր։ Այդ ժամանակները գիւղացին ստիպելու համար որ իր ստկին պահուած տեղը ցուցնէ. զան մուխին վերև կը կախէին, սնդուկի մը մէջ կը փակէին, գլխուն շուրջը չուան մը կը պրկէին, ոտքերուն տակ կրակ կը վառէին։ Ամէն երկիրներու զինուորներ ինչուան ԺԸ. դարուն վերջերը այս միջոցներս իգործ դրին։

Այս սպառազէն մարդիկ՝ կէս-զինուոր կէս-աւազակ դասակներ կամ հրոսակներ կը կոչուէին։ ԺԵ. դարուն Աւազակք կոչեցին զանոնք, որ աւելի յարմար անուն մ'էր։

ՆՈՐ ՀԵՏԵՒԱԿԱԶՕՐՔ

366. *Նետակալաւորք և աղեղնաւորք.*—Խաչակրութեանց միջոցին քրիստոնեայք նետակալի (Arbalete) ծանօթացած էին, որ բունի մը վրայ հեծած աղեղ մ' էր՝

զսպանակով մը լարուող, և քառասլաքնետ մը կ'արձակէր այնքան ուժգին՝ որ երկու հարիւր քայլ հեռուէն մարդ մը կրնար զարնել։

Աղեղը՝ որու գործածութիւնը շարունակուած էր միշտ, երկար ժամանակներ անվտանգ զէնք մը համարուեցաւ։ Այլ ԺԴ. դարուն Անգղիոյ թագաւորին բանակներուն մէջ աղեղնաւորներու կանոնաւոր գունդեր երեցան՝ երկու մեթր բարձրութեամբ՝ ոսիղակէ (if) մեծ աղեղներով՝ որք վայրկեանի մը մէջ վեց նետ կ'արձակէին՝ երկու հարիւր մեթր հեռուէն թշնամին սպաննելով. ամենէ անուանի աղեղնաւորները Կալլէսի երկրէն էին։

Նետակալաւորք և աղեղնաւորք հետի կը պատերազմէին՝ առանց երկաթեայ զէն ու զարդի։ Անոնց մէջ ազնուական չկար։

367. *Զուիցերցի և Գերման հետեւակազօր.*—Հետեւակազօրը ԺԵ. դարուն կազմուեցաւ։ Օրինակը դաշնակցեալ Զուիցերցիները տուին՝ որոնք չորս մեծ ճակատամարտներու մէջ՝ նախ Աւստրիոյ դուքսին ու յետոյ Պուրկօնի դուքսին բանակներն ի փախուստ դարձուցած էին։ Ասպետներու նիզակէն աւելի երկար տէգ (pique) մը կը կրէին անոնք. սեղմ ու կուռ գունդերով հետի կը պատերազմէին, և իրենց կարգերէն դուրս չելլելով՝ վեց մեթր երկար տէգով թշնամւոյն վրայ կը վազէին։ Պուրկօնի դքսին վրայ յաղթանակ տանելէ ետք (1474) Եւրոպայի լաւագոյն զօրագունդերը համարուեցան, և ամէն իշխաններ ուզեցին թոշակով իրենց հաշւոյն վարձել զանոնք։

368. Քիչ ժամանակ վերջը Զուիցերցւոց հետեւողութեամբ Գերման հետեւակազօրքերը կազմուեցան։

Անոնք ալ երկար տէգեր կը գործածէին՝ որք զէն ու զարդէ աւելի լաւ կը պաշտպանէին իրենց անձերը։

Գունդ գունդ խմբուած՝ հրամանատար մը կ՚ընտրէին հնազանդութեան երդում տալով անոր։ Մէն մի զօրագունդ իրեն հետ կը տանէր կիներ, տղաքներ, և իրենց աղխն ու յափշտակած աւարները փոխադրող սայլակներ, ունէր իր դրօշակն և պզտի ընկերութիւն մը կը կազմէր։—Երբ իրենցմէ մէկը յանցանք մը գործէր՝ դատաւորը՝ նոյն իսկ իր գունդը կ՚ըլլար, և եթէ դատապարտուէր՝ զան մահուամբ կը պատժէր տէգերու տակէն անցընելով։

Զուիցերցի կամ Գերման բաղդախնդիրներուն համար պատերազմն արհեստ մ՚էր. ատկով միայն կը ծեծկուէին, առանց ատկի տեղերնէն չէին շարժեր անգամ։ Սակայն քաջօրէն կը կռուէին և հաւատարմութեամբ կը շահէին իրենց դրամը։

369. Տկարութիւն ասպետութեան.—Միջին դարու առաջին դարերուն մէջ՝ ասպետներն էին միայն զինուոր։ Այլ ԺԴ. դարէն սկսեալ՝ ամէն անգամ որ ասպետք կանոնաւորապէս կազմակերպուած հետևակներու բախուեցան՝ յաղթուողն իրենք եղան միշտ Քրէսքի, Բուաթիէի, Ալենքուրի մէջ՝ անգղիացի նոյն իսկ իրենցմէ քիչուոր աղեղնաւորներէ. Մօրկարտէնի, Սէմբախի, Կրանսօնի, Մօռայի մէջ՝ Զուիցերցիներէ, Նիքօբօլիի, Վառնայի մէջ՝ Ենիչերիներէ. Կանտի և Պրուժի քաղքենիներէն անգամ։

Նոյն ժամանակի մարդիկ չէին կրնար հասկնալ թէ ինչպէս հետևակազօրներն կը յաղթէին ամենէ ազնիւ՝ ամենէ կտրիճ և ամենէ փորձառու անձերէ կազմուած այդ պերճ ասպետութեան, թէպէտ ատոր բացատրութիւնն ամենադիւրին ըլլար։ Ասպետները զատ զատ խիստ արի զինուորներ՝ սակայն միշտ անշահ բանակ մ՚եղան։ Հզօր զէն ու զարդով մը ծածկուած՝ որպէս զի սպաննուելու վտանգ չունենան, ամէն մէկն

ջիր անձին պահպանութիւնը միայն կը մտածէր։ Սպառազինութիւնը չէր թողուր որ սպաննուէին, այլ չէր կրնար արգելել որ չիյնային թաւալոր, և պատերազմի մէջ իր ձիուն տակ տապալած ինկած մարդ մը մեռած մարդ մ՚ըսել է։—Ասպետներն այնպէս մը սարքուած էին՝ որպէս թէ առանձին պատերազմ պիտի մղէին. այդ պատճառաւ ահա իրենց միահամուռ շարժումները խիստ անկարգ կը կատարէին, և ամէն մէկն արգելք կ՚ըլլար իր դրացիին։ Այս ծանրաղէն գունդերուն համար միահարթ և տրամ գետին մը պէտք էր, որպէս զի իր շարժումները կատարէր. փոս մը՝ բլուր մը՝ ճահիճ մը կը կասեցնէր զանոնք, ու սեղմուածնուն պէս՝ այլ ևս ոչ յառաջել կրնային և ոչ ընկրկել։—Միաբան գործողութեան մը համար հրահանգէ ալ կը թերանային։ Պզտի պզտի գունդերով պատերազմելու սովորած՝ չէին կրնար բանակի կազմաւորութիւն առնուլ։ Իր ասպետներով եկած մէն մի աւատապետ կ՚ուզէր իր քմայից համեմատ կռուել, ընդհանուր զօրապետը չէր կրնար խօսքն անցընել։ Քրէսիի մէջ Ֆրանսացի թագաւորին ծառայութեան մէջ գտնուող աղեղնաւորք բանակին գլուխն անցած էին, Ֆրանսացի ասպետք՝ պատերազմելու անհամբեր՝ անոնց վրայ ինկան ու ահագին ջարդ մը տուին։ «Հապա, մեռցուցէք սա սնլիքորները որ մեր ճամբան կը խափանեն». կը գոչէին անոնց գլխաւորները։

ԳԻՒՏԵՐ

370. Վառօդ.—Չինացիք վառօդ շինել գիտէին վաղուց, այլ հրախաղերու կը գործածէին միայն։

Արաբացիք բորակը գտնելով բուն թնդանօթի վառօդը արտադրեցին, որով փողի մը մէջէ գունդեր կ՚արձա-

կէին։ Քրիստոնեաներն անոնց հետեւելով՝ հնարքը թէպէտ բոլոր Եւրոպիոյ մէջ տարածուեցաւ՝ այլ սակայն կամաց կամաց կատարելագործութեան հասաւ։ Մինչեւ ԺԷ. դար թնդանօթներէ շատերը քարէգնդակներ կը նետեն միայն, և այս՝ աղեղը հասած հեռաւորութեան չափ։—Դիւրատար թնդանօթը՝ (որ հրաբեր կամ ձեռքի օդահրեա կը կոչուի) տակաւին այնքան ծանրակիր է գործածութեան համար՝ որ պէտք կ'ըլլայ զայն երկճիւղ փայտի մը վրայ դնել։ Երկար ժամանակներ աւելի դղրդիւն պատճառեց քան թէ վնաս։

Հրետանին ԺԶ. դարուն մէջ միայն ճշմարտապէս ահարկու դարձաւ. իսկ հրացանները ԺԷ. դարուն մէջ եղան դիւրակիր։

371. Տպագրութիւն.—ԺԵ. դարուն սկիզբէն Ստորին նահանգները սուրբերու և բարեպաշտական գրքերու աւելի մեծաքանակ թիւ մ'արտադրելու համար մտածեր էին փայտէ տախտակի վրայ նկար մը կամ երես մը գիր փորագրել։ Այս տախտակին մելան քսելէ ետք թերթ մը թուղթ կը դնէին վրան. այսպէս ահա տըպուեցաւ Աղքատաց Աստուածաշունչը։ Այլ ամէն մէկ նոր երեսի համար նոր տախտակ մը փորագրել հարկ էր, ինչպէս ցարդ կ'ըլլայ վիմագրութեան համար։ Ասոր վրայ փորձ փորձեցին զատ զատ գիրեր շինելով ետքէն մէկտեղ բերել զանոնք։ Փայտէ գրերն անգոհացուցիչ թուելով՝ մետաղեայ գիրեր փորձեցին։ Վերջապէս Կութենպերկ կապարի ու ծայրաքարի խառնուրդ մը հնարեց՝ որ տպագրական տառերը ձուլելու պիտի ծառայէր։ Այսպէս հնարուեցաւ տպագրութիւնը (առաջին տըպուած գիրքն Աստուածաշունչն եղաւ 1455-ին)։ Խիստ շուտ ծաւալեցաւ այն, մանաւանդ Գերմանիոյ և Իտալիոյ մէջ, ուր աշխարհականք մեծ պէտք կ'զգային կարդալու ու բան սորվելու։ ԺԵ. դարուն վերջերը Եւրոպիոյ մէջ 10,000-էն աւելի գիրքեր տպուած էին՝ որոնց մէկ չորրորդը Վենետիկոյ մէջ։

Շատ չանցած տպագրութիւնը ծանրակշիռ հետեւանքներ ունեցաւ։ Հին և նոր գրքերը հազարաւոր օրինակներ տպուած՝ ընկերութեան ամէն դասակարգերուն մէջ տարածուեցան։ Կղերականք և տղայք չեղան միայն սուրբ գիրքերը և գիտական մատեանները ուսումնասիրող։

Քիչ առենէն աշխարհական գրականութիւն մը և աշխարհական աստուածաբանութիւն մը յառաջ եկաւ։

ԾՈՎԱՅԻՆ ԳԻՒՏԵՐ

372. Հնդկական աշխարհի ճամբան.—Միջին դարու բոլոր ընթացքին մէջ հնդկական բոլոր ապրանքները կ'երթային կ'առնէին թէ Ասորիքէն և թէ Եգիպտոսէն՝ ուր սուղ գիներ կը վճարէին Արաբացւոց։ Հնդկաստանի համեմք Աղեքսանդրիոյ մէջ երեք անգամ աւելի մեծագնի կը վաճառուէին քան Արաբիոյ մէջ. ուստի Եւրոպացիք սաստիկ կը փափագէին ճամբայ մը գտնել երթալ ուղղակի պղպեղ, դարիճենիկ, մշկընկոյզ, փըղոսկր առնելու համար, որք այլեւս անհրաժեշտ դարձած էին իրենց։ Այս փափաքն աւելի սաստկացաւ՝ երբ Տաճիկներն Իտալիոյ առուտուրն Արեւելքի հետ իսպառ խափանեցին։

Փորթուկէզ նաւորդներ արեւելքէն հնդկական աշխարհի ճամբան փնտռեցին, և ըստ որում Ափրիկէն իրենց ճամբան կը փակէր՝ անոր երկայնութեամբը ճամբայ ըրին հիւսիսէն հարաւ՝ կամաց կամաց կղզիները և ափունքը գտնելով։

Վասքօ տէ Կամա 1497-ին և Բարեյուսոյ Հրուանդանէն անցնելով՝ Ափրիկէի արեւելեան ափունքը գտաւ

և Հնդկաստան հասնելով հոն աժան աժան ապրանքներ գնեց:

373. Արեւմուտքէն Հնդկական աշխարհի ճամբան գըտնելու խորհուրդը ծագեցաւ: ԺԵ. դարու ուսումնականք գիտէին թէ երկիրը կլոր է, նաև գիտէին թէ ովկիանոսի միւս կողմը երկիր մը կար: Երկու իտալացի նաւորդներ յանդգնութեամբ նետուեցան այդ անծանօթ ծովուն վրայ: Երկուքն ալ մէյմէկ իշխանի ծառայութեան մէջ էին. Քրիստափոր Քոլոմպոս՝ Քասթիլիոյ թագուհւոյն, իսկ Սեպաստիէն Քապօթ՝ Անգղիոյ թագաւորին: Քապօթ Անգղիայէ մեկնելով հիւսիսային-արեւելեան կողմէն ճամբայ փնտռեց, ու եկաւ Լապրատորի և Հիւսիսային Ամերիկայի սառուցեալ երկիրներուն բախեցաւ: Իսկ Քոլոմպոս՝ Սպանիայէ մեկնելով՝ հարաւային-արեւելքէն ճամբայ փնտռած ժամանակ Անթիլեան կղզիներն հասաւ: Նա կը կարծէր թէ Հնդկական աշխարհը գտած ըլլար. և մինչև ցարդ կը շարունակենք Ամերիկան արեւելեան Հնդկաստան՝ և անոր բնակիչները Հնդիկք կոչել:

Վերջապէս Մակելլան արեւմուտքի կողմէն ճամբայ գտաւ հիւսիսի կողմը Ամերիկայի շրջանն ընելով՝ ինչպէս փորթուգեղք Ափրիկէի շրջանն ըրած էին: Սպանիական նաւատորմիղը Խաղաղական ովկիանոսը կըտրեց անցաւ մինչև Մոլուքեան արքիպեղագոսը՝ ուր փորթուգէզներուն հանդիպեցաւ. ասոնք զարմացած մնացին Եւրոպացիներու հոս եկած ըլլալը տեսնելով: Այդ նաւատորմիղն երեք տարիէն Սպանիա կը վերադառնար՝ աշխարհի շրջանն ըրած:

374. ԺԶ. դարու արշաւանքներու հանգամանքը.—ԺԶ. դարու այս մեծամեծ ուղեւորութիւնները մեր ժամանակներու գիտական երկրախուզութեանց հետ նմանութիւն մը չունին: Ոչ նաւորդք և ոչ զիրենք խրկող

իշխանք մեծ փափաք ունէին աշխարհագրութիւնը յառաջացնելու: Իրենց համար արշաւանքը շահ հանելու ձեռնարկ մ'էր միայն:

Հնդկական աշխարհի և Ամերիկայի գտնուիլը համեմունքներ գնելու առթով էր, ինչպէս ոսկի բերելու համար էր որ Կուինէայի մէջ հաստատուեցան և մտան մինչև Մեքսիկա և Բերու: Երկար ժամանակներ Սպանիացիք կրկին Ամերիկաներու ներսերը խուզարկեցին ի խնդիր հռչակաւոր Էլտորատոյի (ոսկիի երկիր)՝ ուր կ'ակնկալէին ոսկեղէն դաշտեր գտնել: Աւելի զարմանալի արշաւանքներ ալ ըրին: 1513-ին Փօնս տէ Լէօն գունդի մը գլուխ անցած երիտասարդացուցիչ ակնը գտնելու համար ճամբայ կ'ելլեր, որու ջրերուն մէջ լուացուողը կը մանկանար. երկու տարիներ սպանիացիք Ֆլօրիտան երկրախուզեցին՝ բոլոր գետերուն և ջրակոյտերուն մէջ թաթղուելով՝ որպէս զի տեսնեն թէ հրաշագործ աղբիւրը գտե՞ր են:

375. Այս երկրախոյզներուն փափաքը իրենց գիւտերով աշխարհի օգտակար ըլլալ չէր, ուստի միմիայն իրենց համար պահեցին զանոնք:

Քոլոմպոս Ամերիկայէ առաջին անգամ դառնալուն՝ իր ուղեւորական օրագրութեան մէջ կը գրէ. «Ամեն օրուան կտրուած ճամբան գիտմամբ եղածէն աւելի երկար կը ցուցնէի նաւաստիներուն՝ որպէս զի թէ նաւուղիղ ու թէ նաւաղ խաբելով՝ ինծ համար պահեմ արեւմուտքի նաւարկութեան բանալին: Այնքան լաւ յաջողեցայ խորհրդիս մէջ՝ որ ոչ ոք հիմայ Հնդկաստան տանելիք ճամբան կրնայ ճշտիւ սահմանել»:

Յիշուած այս զարմանալի գիւտերը տկար միջոցներով ի գլուխ հանուեցան, այս ձեռնարկներու մէջ իրենց դրամը վատնող իշխանները կուզէին որ եղած շահերով իրենց ծախքերը գոցուին: Քոլոմպոս միայն

երեք նաւ ունէր և իննսուն մարդ. արշաւանքին ծախքը 5,000 տուքատ եղած էր միայն: Մակելլանի արշաւանքը 22,000 տուքատի նստաւ, և շահ բերաւ 100,000 տուքատ, քանզի նաւերէն մէկը մեխակ բեռնաւորուած ետ դարձած էր: Գործածուած նաւերը, առագաստաւոր կառավելները այսպիսի երկար ուղեւորութեանց յարմար չէին: Ամիսներ՝ երբեմն տարիներ հարկ կ'ըլլար անծանօթ ովկիանոսի բացերը մնալ:

376. Հաստատութիւնք Եւրոպացւոց.—Փորթուգէզներն Հնդկաստանի եզերաց վրայ ամրոցներ, մթերանոցներ, զինարաններ հաստատեցին, նաւաստորմիղներ ու պզտիկ բանակ մը խրկեցին հոն, և կառավարիչ մը կարգեցին Հնդկաստանի փոխարքայ անունով: Սա՛ սկզբունքը դրին որ ծովը իրենց ստացուածքն էր, որուն վրայ ոչ ոք իրաւունք ունէր նաւարկելու: Եթէ հանդիպէին օտարազգի նաւու մը՝ որ արտօնագիր չկարենար ցուցնել, իբր ծովահէն կը վարուէին անոր հետ, ու նաւաստիները մահուամբ կը պատժէին:

Սպանիացիք ալ միևնոյն ընթացքն ունեցան:

Անծանօթ երկիր մը հասնելնուն պէս՝ արշաւանքին գլուխ եղողը ցամաք ելնելով Քասթիլիոյ արքային դրօշը կը պարզէր և քանի մը մանր մունր պարգևներ կը բաժնէր բնիկներուն. յատկապէս ի միասին բերուած արքայական նօտարը գրաւման թուղթը կը խմբագրէր, և երկիրը Սպանիոյ թագաւորին ստացուածքը կ'ըլլար: Այս կերպով ահա գրաւեցան Անթիլեան կղզիները և հարաւային Ամերիկայի մեծ մասը:

377. Վաճառականութիւն եւրոպացւոց.— Փորթուգէզք Հնդկաստանի մէջ հաստատուած էին, որպէս զի համեմունքներու (պղպեղ, դարիճենիկ, մեխակ, մշկընկոյզ, կոճապղպեղ) առևտուրը իրենց ձեռաց մէջ առնուն:

Պատերազմի համար սարքուած խոշոր նաւեր

(քառաք) համեմունքները Հնդկաստանէն առնելով Լիզպոնա կը բերէին:

Սպանիացիք ևս համեմունքներու ետևէ էին: Այլ Ամերիկան համեմունքի երկիր չէր, և ետքէն՝ Հնդկական աշխարհն հասնելու համար Մակելլանի գտած ճամբան երկար ըլլալով՝ փորթուգէզներու ճամբուն հետ չէր կրնար մրցման մտնել:—Ատոր փոխարէն սպանիացիք իրենց ոտք կոխած առաջին կղզիին մէջ վայրենիներու քթէն անցած ոսկեղէն զարդարանքներ նշմարելով՝ համեմունքէ ձեռք քաշեցին և ինկան ոսկիի ետևէ: Շուտ սպառեցաւ Անթիլեանց ոսկին: Այլ սպանիացիք Մեքսիկայի և Բերուի վեհապետներուն դիզած գանձերն առնել տանելէ ետք՝ հոն տեղի հանքերուն ալ տէր մնացին: Ամենէ հարուստ հանքերն արծաթի էին, և 1545-ին աւելի ճոխերն ալ գտնուեցան, Մեքսիկայի մէջ Բոդօզիի հանքերը: Ամէն տարի գանձանաւը (galion) ոսկւով և արծաթով ակաղձուն՝ սպանիացի մարտանաւերու ընկերակցութեամբ Ամերիկայէ մեկնելով կուգար իր բեռը Սեվիլիա կը պարպէր, Լիզպոնա և Սեվիլիա առևտրական երկու համբարանոցներն եղան, ատոնցմէ դուրս ուրիշ տեղ բեռ պարպել արգիլուած էր:

378. Գերեվաճառ սևերու.——Անթիլեանները գրաւող սպանիացի բաղդախնդիրք ոսկի կ'ուզէին, այլ զայն փնտռելու աշխատութեան յանձնառու չըլլալով, տեղացիներն ստիպեցին ոսկւոյ լուացումները կատարելու: Միևնոյն ժամանակ շաքարաբոյսը ներմուծելով՝ զայն մշակել կուտային բնիկներուն: Ասոնք՝ մեծ աշխատութեանց սորված չըլլալով՝ այս կեանքի չկրցան հանդուրժել, շատեր անձնասպան եղան, այլք անտառները փախան. մեծ մասը մեռան խոնջէնքէ և հիւան-

դութենէ։ Հայիթի կղզիին բնակիչք անհետ եղան իսպառ։

Սպանիացիք խորհեցան ամերիկացի բնիկներուն տեղ Ափրիկէի սեւամորթները գործածել՝ որք տաք կլիմաներու սովոր ու աւելի չարքաշ էին։ Այսպէս ահա յառաջ եկաւ սեւամորթներու գերեվաճառը կամ սեւավաճառը։

Եւրոպացի վաճառականներ Ափրիկէի եզերքները կ'երթային ի խնդիր սեւերու, մերթ ուլունքէ մանեակներու և թափթփուկ ապրանքներու փոխարէն՝ սեւամորթ մանր մունր թագաւորներէ պատերազմական գերիներն և անոնց հպատակներն անգամ գնոյ կառնէին. մերթ խափշիկ գիւղերու վրայ իյնալով՝ բնակիչները կը յափշտակէին կը տանէին, ինչպէս մինչև հիմայ կ'ըլլայ Ափրիկէի խորերը։—Խափշիկները նաւուն լցարանին մէջ կը նետուէին՝ որքան հոգի որ առնուր, և ճամբորդութեան միջոցին երկար շաբաթներ կը մնային այսպէս անլոյս և օդազուրկ։ Անոնցմէ կը մեռնէին հարիւրաւորներ, և դիակներն ուտելու համար շնաձուկներն նաւուն ետևէն կ'իյնային։ Ողջ մնացողք Ամերիկա հասնելնուն՝ իբր ստրուկ ծախուելով՝ խահուէի ու շաքարի տնկարանները կը խրկուէին՝ ուր վերակացուք խարազանի հարուածներով կ'աշխատցնէին զանոնք։

379. Սևերու գերեվաճառը մինչուան 1815 տևեց։ Եւրոպայի բոլոր ազգերն այդ առևտուրը կը կատարէին նախ Սպանիացւոց՝ և յետոյ Ամերիկա հաստատուած ուրիշ ազգերու գերիներ հայթայթելու համար։ «Եբենոսի առևտուրը» ինչպէս զայն կ'անուանէին հեգնօրէն, ամէն առևտուրներէ աւելի շահաբերն էր, և գերեվաճառք ապահով հարստութիւն մը կը դիզէին։

Այսպէս ահա այնքան սևամորթներ ներածուեցան Պրեզիլ, Վենեզուէլա և Անթիլեան կղզիները՝ հիւսիսային Ամերիկայի անգղիական գաղութներն անգամ՝ որ

այսօր ազգաբնակութեան հիմը կը կազմեն այդ երկիրներու մէջ։ Ափրիկեան ցեղը անհետացեալ ամերիկեան ցեղին տեղը բռնած է այսօր՝ և իր չուզելովը արևադարձային Ամերիկան նուաճած։

380. Ամերիկեան տունկերը.—Ամերիկան մինչ ցայն վայր անծանօթ տունկեր կը պարունակէ. եգիպտացորեն, ծխախոտ, գետնախնձոր, քաքաօ՝ որ շոքոլաթ շինելու կը ծառայէ. վանիլենի, Պրեզիլի ներկափայտերը, կակտեներն՝ որու վրայ յառաջ կուգայ որդանը (cochenille) հայթայթող լուիճը, գետնատանձը (topin ambour), (Մեքսիկայի) ղաղլեակը, (Բերուի) քաքիսինը։ Այս տունկերը կամաց կամաց մուտ գտան Եւրոպայի մէջ։ Գետնախնձորը ԺԹ. դարուն «աղքատին հացը» պիտի ըլլար։

Արաբացւոց ձեռքով Սիկիլիա և Սպանիա ներածուած ասիական տունկեր սքանչելի կերպով յարմարեցան Նոր Աշխարհի կլիմային։ Բամպակը, շաքարաբոյսը, խահուէն այնքան լաւ յաջողեցան Ամերիկայի, Ափրիկէի և Ովկիանիայի գաղութներուն մէջ՝ որ այդ պաշարները մեծ մասամբ անոնցմէ կը տարածուին աշխարհի ամէն կողմերը, այլ ևս ասիական բերքեր չեն անոնք, այլ «գաղթային գետնաբերքեր»։

ԺԱ. ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՈՐԱԳԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ

381. Ի՞նչ կը հասկցուի վերածնութենէ.—ԺԲ. դարէն սկսեալ ճարտարապետներ, քանդակագործներ, պատկերահաններ և բանաստեղծներ գտնուած են միշտ Ֆրանսայի, Գերմանիոյ և մանաւանդ Իտալիոյ մէջ։ Այլ անոնց գործերը՝ ամենէ նշանաւորներն անգամ՝ եթէ բաղդատութեան դնենք Յունաց գործերուն հետ՝ ձախաւեր, անկատար և անճոռնի կ՚երևին։ Դէմքերը յոյժ կենդանի են ստէպ, այլ մարմինները գրեթէ միշտ ճղած են և անհամեմատ, թէ և սրունք՝ չափազանց նիհար և երկայն։ Պատկերներու մէջ հեռանկարը սխալ է. այն առարկաները՝ զոր պատկերահանը ուզած է հեռուն ներկայացնել, առջևով դրուած առարկաներուն չափ մօտիկ կ՚երևին։ Բանաստեղծութեան մէջ յանգաւորներն երկարաձիգ են, միօրինակ և տափակ։ Ոչ արուեստագէտք, ոչ հեղինակներ անթերի գործեր հանելու համար իրենց արհեստը լաւ չեն գիտեր, և ոչ հնոց գործերն ըստ բաւականի ուսումնասիրած են՝ անոնցմով ներշնչուելու համար։

Սակայն քիչ քիչ քանդակագործք և պատկերահանք աւելի վարժ՝ հնութեան հրաշակերտներուն խելամուտ կը հանդիսանան։ Վերջապէս ԺԶ. դարէն սկսեալ՝ յառաջ կուգան արտակարգ հանճարի տէր բազմաթիւ մատենագիրներ, քանդակագործներ և մանաւանդ պատկերահաններ՝ որոնց արտադրութիւնները գերազանցող չգտնուեցաւ։ Մեծամեծ արուեստագէտներու այս ծաղկումը վերածնութիւն անուն առաւ։

Ամէն երկիրներու մէջ միևնոյն ժամանակ յառաջ

չեկաւ այն. Իտալացիք միւսներէն աւելի յառաջադէմ՝ առաջինները կ՚ըլլան վերածնութեան մէջ մտնող. ամենէ վերջ հասնողներն Հոլանդացիք են դար ու կէս ետք՝ այսինքն ԺԷ. դարուն։ Իտալիոյ մէջ վերածնութիւնը կ՚սկսի ի Ֆլորենցիա ԺԵ. դարուն վերջերը, և իր վախճանը կը գտնէ ի Վենետիկ ԺԶ. դարուն վերջերը։ Հիւսիսային Գերմանիան և Սքանտինաւեան երկիրները վերածնութիւն չունեցան։

382. Փրանսական գրականութիւն.—Ֆրանսա Իտալիայէ աւելի ուշ իր գրական վերածնութիւնն ունեցաւ։ Ռապլէ և Մոնթէյն մեծ արձակագիրները, Մառօ և Ռոնսար բանաստեղծները ԺԶ. դարու մէջ տեղերը երևցան։

383. Սպանիական գրականութիւն.—Սպանիոյ մէջ վերածնութիւնը ԺԷ. դարուն հետ կ՚սկսի. այն ժամանակներն՝ ուր Սպանիա յաղթուած է և կիսովի աւերուն՝ կ՚երևին իր բոլոր մեծ հեղինակները, Սերվանդէս, հեղինակ Տօն Քիշօտի, արձակ քերթուած կէս-դիւցազներգական, կէս-կատակերգական, Եւրոպայի խնդալից գիրքերէն մին, և որ սպանիական գրականութեան հրաշակերտը մնացած է. Լօբէ դէ Վէկա, Քալտերօն։

384. Անգղիական գրականութիւն.—Բոլոր ԺԶ. դարուն մէջ հնարուեստի հետևողներ յառաջ եկան յԱնգղիա, այլ մեծամեծ արտադրութիւնք ԺԶ. դարուն վերջերը Եղիսաբէթի թագաւորութեան ժամանակ միայն երևցան։

Անգղիական թատրոնները տակաւին բարբարոս վիճակի մէջ կը գտնուէին. պարկեշտ մարդիկ գրեթէ ոտք չէին կոխեր հոն, իսկ պարկեշտ կանայք երեսնին դիմակ դրած կրնային ներս մտնել. ունկնդիրք անկիրթ անձեր՝ ներկայացման ժամանակ կ՚ուտէին, կը խմէին ու նաև թուղթ կը խաղային։ Դերասանները՝ թափառական, լաւ չվճարուած և ստէպ հասարակու-

թեան անարգանքներուն նշաւակ՝ անձուկ բեմի մը վրայ իրենց ներկայացումները կուտային, բեմ՝ որ աթոռակներու վրայ նստած ազնուական երիտասարդներէն խճողուած կ'ըլլար սովորաբար։ Վիժուկներ չկային. ազդագիր մը՝ վրան անտառ մը, պարտէզ մը հոն դրուած՝ կը յայտնէր տեսարանին տեղը, իսկ ներկայացումը ստէպ կ'ընդմիջուէր հոպիտներէ՝ որք ժողովուրդը զուարճացնելու տեսակ տեսակ խաղեր կը կատարէին։ Այլ սակայն այսքան ողորմելի կերպով ներկայացուած այս թատերախաղերը սքանչելի էին կրից ուժգնութեամբ, լեզուի բանաստեղծութեամբ և երևակայութեան այլազանութեամբ։

385. Իտալացի պատկերահանք.—ԺԵ. դարու վերջերէն հանճարի տէր պատկերահաններ կ'երևին Իտալիոյ մէջ։ Անոնցմէ ամենէ երևելիները դպրոց կազմած են և իրենց հետևող աշակերտներ ունին։ Հինգ դպրոց կը համրուի Իտալիոյ մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը տարբեր երկիրներու մէջ ունեցած է իր կեդրոնավայրը։ Փիօրենցիան դպրոցը՝ իրեն գլուխ ունի Միքէլ—Անժ. Լոմպարտական դպրոցը՝ Ֆիօրենցիան մը՝ Լէօնարտօ տը Վինչին. Հռոմէական դպրոցը՝ Ռաֆայէլ։ ԺԶ. դարուն վերջերը կազմուեցաւ Վենետկեան դպրոցը (որու գլխաւոր ներկայացուցիչներն են Թիսիէն, Վերօնէզ, Թէնթօրէ), և Պոլոնիական դպրոցը՝ որու գլուխն է Քառաչ։

Վերածնութեան պատկերահանները սովորաբար իրենց նիւթ կ'ընտրէին տեսարաններ՝ մերթ քաղուած սրբազան պատմութենէ, Քրիստոսի կամ սրբոց կեանքէ, և մերթ՝ հեթանոսական դիցաբանութենէ կամ հին պատմութենէ, այլ տարազներու և «տեղական գոյնի» ճշտութիւնը հոգ չէին ըներ. իրենց անձինքը՝ ըլլան Հրէայ, Յոյն, Հռոմայեցի, քմածին տարազով մը կըներկայացնէին, և կամ իրենց ժամանակի իտալացիներու

դիմագծերով և հագուստներով։ Այսպէս՝ Վերօնէզի Կանայի հարսնիքին մէջ՝ որ Լուվրի Մուզէօնը կը գտնուի, Քրիստոսի շուրջը ժողվուած կոչնականք իրենց ժամանակի նորաձևութեան համեմատ հագուած վենետիկցի ազնուականներ են։ ԺԶ. դարուն սկիզբները՝ գերմանացի պատկերահանք իտալացիներուն հետևելով հետզհետէ կատարելագործուեցան։ Այն ժամանակ երևցան գերման երկու մեծ պատկերահանները. Նուրեմպերկցի Ալպերդ Տիւրեր, Պալցի Հօլպէյն։

386. Սպանիացի պատկերահանք.—Սպանիոյ մէջ մեծ մատենագիրներու նման մեծ պատկերահանները՝ Վելասքուէլ, Ռիպէյրա, Մուրիլլօ, ԺԷ. դարուն սկիզբները նորի նորոյ երևցան։ Ասոնք սովորաբար մութ գոյներով կը նկարեն, նամանաւանդ չարաշուք տեսարաններ,—նահատակութեանց կամ տանջանաց տեսարաններ—ուր բուռն դիրքերու մէջ կերևին անձինք։

387. Փլաման պատկերահանք.—Ստորին նահանգներու մէջ երկու որոշ արուեստներ կը տեսնուին. Փլամանեան և Հօլանդական։

Ֆլաման պատկերհանները կըներկայացնեն մանաւանդ մեծամեծ տեսարաններ՝ կրօնական կամ դիցաբանական. վերածնութեան պատկերներու սովորութեան հետևելով՝ յարացոյցները գիրենք շրջապատողներէն կ'առնուն. անձերն՝ այր թէ կին՝ խարտեաշ Ֆլամաններ են սպիտակ և կարմիր՝ մսեղ ու մեծղի բարձրահասակ մարմիններով։ Պայծառ գոյներն և ուժգին շարժումները սիրելի են իրենց, և մտադիւր կըներկայացնեն շուայտանքի տեսարաններ։ Ֆլաման պատկերահաններէն ամենէ հռչակաւորը Ռուպէնսն է։ Ֆլամանական մեծ արուեստը ինչուան ԺԷ. դարուն մէջ տեղերը կը շարունակէ։

388. Հօլանդական պատկերահանք.—Հօլանդայի մէջ

պատկերահանները չեն կրնար՝ ինչպէս ուրիշ երկիրներու մէջ՝ եկեղեցիներու և իշխաններու հաշուոյն աշխատիլ, ինչու որ Հոլանդա կալվինական է և մեծամեծ աւատապետեր ալ չունի: Գլխաւոր ապարանքները մասնաւորներէ կուգան, հարուստ քաղքենիք կ'ուզեն պատկերներ ունենալ, և իրենց ամենէ նախադաս սեպածը ամենօրեայ կեանքի տեսարաններ են. պատուհանը կեցած տանտիկին մը, հաւեղէններ շամփուրի դարձնող խոհակերուհի մը, այցելութիւն մը, հիւանդի խուց մը, Ջրանցքի վրայ չմշկողներ: Հոլանդացի պատկերահաններն այդ գռեհիկ բաները կը նկարեն, այլ սիրողաբար կը նկարեն, և իրենց տուած կենդանութեամբ սքանչելապէս կըներկայացնեն զանոնք: Բնավայրեր ալ կը նկարեն, անտառի ծայր մը, ջաղացք մը, գետեզերք մը:

Հոլանդական այս արուեստը՝ իտալականէն բոլորովին տարբեր՝ գեղեցկութենէ աւելի կեանք կը փնտռէ. ստեղծած է իտալացւոց գրեթէ անծանօթ երկու եղանակներ. բնավայրեր և մանրատեսակի պատկերներ. (այսինքն ընտանի կենաց տեսարաններ):

Հոլանդացիներէ ամենէ երևելին Ռէմպրանտն է, որու ոսկեգոյն լոյսն անհետևելի մնացած է. բնավայրի ամենէ մեծ պատկերահանն է Ժ. Ռուիստէլ:

389. Փրանսացի պատկերահաններ.—Ֆրանսացւոց մեծ պատկերահանները ԺԷ. դարուն մէջ երևցան. Բուսէն, Քլօտ, Լօռէն, Փիլիբ տը Շամբայն. սոսնք դպրոց մը չեն կազմեր՝ իրարմէ խիստ զանազան եղանակներ ներկայացնելով իրենց արտադրութեանց մէջ:

390. Քանդակագործութիւն.—Մեծ քանդակագործները՝ Տօնաթելլօ, յետոյ Միքէլ Անժ ԺԵ. դարուն վերջերը երևցան: Այն ժամանակներէն սկսեալ քանդակագործք մարդկային՝մանաւանդ մերկանդամ մարմիններ

նմանցնելու ետևէ եղան: Միքէլ-Անժի հետևելով՝ մերկ դիակներու վրայ ոսկորներու և ջիղերներու շարուածքը խնամով ուսումնասիրեցին, արուեստագիտական անդամազննութիւնը քանդակագործին անհրաժեշտ ուսումը եղաւ:

391. Ճարտարապետութիւն.—Միջին դարը ճարտարապետական երկու մեծ ոճ ունեցած էր. Ռոմանականը և Գոթականը: Վերածնութեան ճարտարապետութեան արտադրութիւնները թէպէտ միջին դարուններէն աւելի գեղեցիկ չեղան, այլ հին յիշատակարաններու աւելի նմանող էին: Հնութեան հետևելու օրինակը իտալացիք տուին:

392. Ազնուականներու կեանքի այլափոխութիւն.—Միջին դարու ազնուականք ամէն բանէ յառաջ մարտիկներ էին. ինչ կերպով որ պատերազմ կ'ըլլար այդ ժամանակները՝ իրենց կեանքն անոր նախատեսութեամբ կազմակերպած էին: Երբ ԺԶ. դարուն մէջ ռազմավարական պայմանները փոխուեցան՝ ազնուականք ալ պարտաւորեցան իրենց կեանքը փոխել: Դղեակները թնդանօթներու դէմ պաշտպանութեան այլ ևս չէին ծառայեր. իրենց տուներն ամրացնելէ ձեռք քաշեցին. քանդեցին կամ լքին հաստ պարիսպներով, նեղուկ բացուածներով իրենց մութ և անդիւր՝ թէպէտ հզօր՝ աշտարակները և սկսան աւելի զուարթ՝ աւելի հանգստաւէտ բնակարաններ շինել՝ օժտուած լայնշի պատուհաններով և դիւրամուտ մերձավայրերով: Այս նոր տուներուն շարունակեցին դղեակ անուն տալ, այլ բառն ամրոցի իր նախնական իմաստը կորսնցնելով՝ այլ ևս ջոջի գիւղական տուն նշանակեց. իսկ քաղաքինները՝ ապարանք կը կոչէին:

Ազնուականները նոյնպէս թողուցին նիզակը, վահանը, ծանրակիր զէն ու զարդը՝ որ իրենց շարժում-

ները կը խափանէր՝ առանց պաշտպանութեան մասին օգուտ ունենալու: Գերման հետեւակազօրքերուն պէս պատերազմի մէջ՝ իրենց սովորական հագուստը միայն ունեցան իբր սալք, իսկ իբր զէնք՝ սոսկ իրենց Թուրը:

Մարզական խաղերն իսկ փոխուեցան, մրցահանդէսները՝ ուր մարմնոյ ոյժ ցուցնել պէտք էր, յաջորդեցին օղակի ձիարշաւը (course á la bague) և ասպամարզը (carrausel), որոնց մէջ դեր կատարողը ճարպիկութիւնն էր: Հեծելութիւն և սրախաղ կնճռոտ արուեստներ դարձան:

Անուան փոփոխութիւն մը բարքերու այս այլաշրջումը իր մէջ կ'ամփոփէ. միջին դարու մէջ անթերի ազնուական մ' ասպետ կը կոչուէր, այսուհետև պիտի ըլլայ ձիաւոր կամ հեծեալ:

393. Մտքի մշակութիւն.—Նոյնպէս ԺԶ. դարուն կ'սկսի մտքի մշակումը: Միջին դարու մէջ աշխարհականք ոչ այնքան ընթերցման կը պարապէին. մեծ ջոջերը միայն իրենց հարստութեան շնորհիւ գրքերու տէր կրնային ըլլալ: Գրքերու ածնելէն ի վեր ընթերցանութիւնը թէ ազնուականներու և թէ քաղքենիներու կեանքին մէջ տեղ մը կը բռնէ, որոնք կը կարդան հին մատենագիրներու թարգմանութիւնները, ուղևորական պատմութիւններ, բարոյախօսական ու բարեպաշտական գրուածներ, աստուածաբանական պայքարներ և քաղաքական պարսաւատետրեր: Միևնոյն ժամանակ կ'սկսեն ուսում և կրթութիւն տալ իրենց զաւակներուն:

Նոյն իսկ սովորութիւն եղաւ հարուստ ընտանիքի զաւակներուն լատիներէն ուսուցանել: Հին համալսարաններն ալ քիչ կուգան հիմայ. Նորանոր վարժարաններ կը հիմնուին՝ ուր գիշերօթիկ աշակերտք ուսեալ

մարդու մը հարկ եղած ամէն բաներուն նախատարերքը կը սորվին:

Գիւղերու մէջ անգամ կ'սկսեն վարժապետներ կամ պատուելիներ գնել՝ որոնք կարդալ ու գրել կը սորվեցնեն տղայոց:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՆՈՐԱՂԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

394. Նորաղանդութեան նախաշաւիղք.—ԺԷ. դարուն վերջերը քրիստոնէից մէջ բազում դժգոհներ կային: Ամենէ դժգոհները հիւսիսային ազգերն էին, Անգղիացիք ու Գերմանք. իրենց ատելութիւնը Իտալացւոց դէմ դարձաւ՝ որք Եկեղեցին կը կառավարէին, և մանաւանդ Պապի և Հռովմայ արքունեաց դէմ:

Ահաւասիկ թէ ինչ տպաւորութիւն կը բերէր Լուտեր Հռոմէն. «Հազար ֆիօրին տային ինձ՝ Հռոմ տեսած չըլլալ չէի ուզեր, միտքս միշտ անհանգիստ պիտի ըլլար թէ մի գուցէ կ'անիրաւիմ Պապին դէմ: Հռոմի մէջ գործուած զեղծումներն անհաւատալի են... Մենք գերմանացիքս՝ ճաթելու չափ ըմպելի կը գործածենք՝ մինչ սակաւապետ են Իտալացիք, թէպէտ ամենէ ամբարիշտներն են, մարդիկներու և ճշմարիտ կրօնը կը ծաղրեն. զմեզ քրիստոնեաներս կը հեգնեն անոնք, վասն զի սուրբ գրոց ամէն բաներուն կը հաւատանք...: Բերնով ալ սա կ'ըսեն. «Եթէ ըստ ամենայնի Աստուծոյ խօսքին հաւատալու պարտաւորէինք ինքզինքնիս՝ մարդիկներու ամենէ չարաքաստիկները պիտի ըլլայինք՝ վայրկեան մ'ալ զուարթութեան երես չտեսնելով: Բազմաթիւ շաբաթներ ծայրագոյն խոլութեամբ և անպատշաճութեամբ բարեկենդան կը կատարեն, և մի շատ արտառոց բաներ հաստատած են. խղճէ թափուր մարդիկներ՝ որք հրապարակական մեղքերով իրենց կեանքը կ'անցընեն»:

ԺԶ. դարուն մէջ՝ թէ Գերմանիոյ և թէ Անգլիոյ քրիստոնեայք համամիտ էին այս յայտնուած կարծիքներուն. և շատ անձինք Հռոմայ արքունեաց դէմ խիզախելու համարձակողները կը պաշտպանէին մտացիւր։

395. Նորաղանդութեան գլուխք կամ բարեկարգիչք.— Անշուք և անծանօթ մարդիկ եղան ապստամբութեան օրինակը տուողները. Լուտեր պարզ վանական մ'էր՝ Սաքսոնիոյ մէջ Ուիթէնպերկի պզտի համալսարանի վարդապետ. Զուինկլ՝ Կլարիսի մէջ (Զուիցերիա) գիւղական քահանայ, Քալվին Նօյօնի (Բիքարտիա) քաղքենիի մը զաւակ։

Լուտեր ինքզինք սատանայի սպառնալեաց տակ կ'զգար միշտ՝ որ կուգար զինք փորձել և նեղել։ Օր մը Ուարթպուրկի դղեակի իր խցիկին մէջ իրեն այնպէս եկաւ թէ նա իր մօտն ըլլար, և կաղամարը գլխին թափեց՝ որու բիծը երկար ատեն պատին վրայ մնաց։— Մարդս, կը մտածէր Լուտեր, մեղքով ծնած է. բնականապէս եղծ և դատապարտութեան արժանի։ Իր մեղաց տակ նկուն՝ չկրնար բարին ընելու որոշում տալ, մինչև իսկ բարի գործերը չեն կարող սկզբնական ապականութիւնը մարդկային սրտէն ջնջել վերցնել։ Ուստի մարդս՝ ինքնիրեն թողուած՝ հոգին պիտի կորսնցնէր անվրէպ։ Փրկութեան իր միակ յոյսը աղաչելն է զՔրիստոս որպէս զի հաւատք պարգևէ իրեն. այն մարդը՝ որու Քրիստոս այն շնորհն ընէ՝ մեղքէն խկոյն ազատած՝ կը վերանորոգի՝ իր փրկութեան վրայ ապահով. «հաւատքով սըրբուիլ» կը կոչուէր այս։

Քալվէն այսպիսի գաղափար մ'ունեցաւ իրեն հիմնակէտ։ Իրեն՝ ինչպէս Լուտերի համար՝ բոլոր կրօնը կը վերածուի հաւատքի։ Մարդս կը սրբուի հաւատքով և ոչ թէ գործերով։ Ուստի Եկեղեցւոյ հաստատած ամէն բաներն անօգուտ են, փրկարար մէկ բան կայ միայն, Աստուծոյ խօսքը։

396. Բարեկարգութեան նշանակները.— Բարեկարգիչք փիլիսոփաներու նման մտքի և ազատ քննութեան անուամբ չէին խօսիր։ Անոնք հաւատացեալները չէին յորդորեր հաւատքը քննել ազատօրէն՝ իրենց անբանաւոր երևցածները մերժելու համար, ընդ հակառակն զանոնք կ'զգուշացնէին մտքի թելադրութիւններէ։

Աստուծոյ խօսքը, կ'ըսէ Լուտեր, բանավարութեան առջև յիմարութիւն մ'է...։ Միտքը կամ բանավարութիւնը ոչ այլ ինչ կ'ընէ, բայց եթէ անոր գործերը հայհոյել և քննադատել, ոչ ինչ կը հասկնայ Աստուծոյ բաներէն, ուստի պէտք է սպաննել զայն»։ Քրիստոնեան կը պարտաւորի աչքերը, ականջները, զգայարանքները գոցել, և աւելին չփնտռել»։— Բարեկարգիչներու իրենց ժամանակի Եկեղեցւոյն ըրած մեղադրանքը՝ չէ թէ անոր չափազանց հաւատքն էր, այլ անբաւական հաւատքը։

397. Բարեկարգութիւնը ժողովուրդները քաղաքական իշխանութենէ ազատագրելու համար քաղաքական յեղափոխութիւն մ'ալ չէր։

Երբ Գերմանիոյ գիւղացիները սուրբ գրոց անունով ոտք ելան՝ Լուտեր զանոնք սաստկապէս դատապարտեց։ «Ինչ որ ալ ըլլայ գիւղացիներուն իրաւունքը, զայն պահանջելը միայն յանցանք է. եթէ կ'ուզեն քրիստոնեայ ըլլալ, պէտք է տառապին ու լռեն։ Քրիստոնեան կը թողու որ կողոպտեն, չարչրկեն, սպաննեն զինքը՝ քանզի նահատակ մ'է երկրի վրայ։ Ընդդիմութեան վարդապետութիւնը հեթանոսական վարդապետութիւն մ'է՝ Յոյներէն և Հռոմայեցիներէն ի գործ դրուած, այլ Աւետարանը բնական իրաւանց հետ առնչութիւն չունի»։

Բարեկարգիչք ոչ միտքն ազատագրել և ոչ տէրութիւնը բարենորոգել կ'ուզէին. նոյն իսկ այն կարծիքն

ունէին թէ կրօնքի մասին որ և է նորակարգութիւն չէին ըներ, այլ քրիստոնէական հաւատքն իր սկզբնական պարզութեան մէջ վերահաստատել կ'աշխատէին միայն։ Եթէ Եկեղեցւոյ վարդապետած աւանդութիւնը կը մերժէին, չէ թէ այն պատճառաւ էր որ անբանաւոր կը գտնէին զայն՝ այլ իրենց կարծիքով՝ հակառակ Աստուծոյ բանին։ Տասն հինգ դար վերջ՝ ետ ետ՝ մինչև առաքեալներուն ժամանակները վերադառնալու պահանջումը կ'ընէին, կարծելով թէ ըրածնին վերանորոգում մ'էր միայն։

398. Այսպիսի կարծեցեալ վերանորոգում մ' առանց ընդհանուր տակն ու վրայութեան չէր կրնար կատարուիլ. եթէ այս տասն և հինգ դարու միջոցին եկեղեցւոյ հաստատած բաները խանգարումներ էին՝ ամէն ինչ պէտք էր տապալիլ քանդուիլ։ Եւ իրօք ալ, բարեկարգիչք Աւետարանի մէջ իրենց չգտած ամէն վարդապետութիւններն ու սովորութիւնները բացարձակ մերժեցին. քաւարանը, սուրբերու արժանեաց և Հռոմէական ներողութեանց վարդապետութիւնը. Պապի և եպիսկոպոսներու իշխանութիւնը, քահանաներու ամուրիութիւնը, վանքերը, պատարագը, պատկերները, եկեղեցական զարդերը, թափօրները, Աստուածածնայ և սրբոց պաշտամունքը, մասունքները, ուխտաւորութիւնները և Եկեղեցւոյ խորհուրդներէ շատերը։ Ասիկայ ուրիշ բան ըսել չէր, բայց եթէ աւանդութեանց վրայ հիմնուած հին կրօնքը տապալել։ Անոր տեղ՝ սուրբ գրոց բացատրութեան մը վրայ հիմնուած նոր կրօնք մը կը հաստատէին։ Հին կաթոլիկութենէ համարեա թէ հաւատալիքները կը պահէին միայն՝ ոչ կազմակերպութենէ, ոչ պաշտամունքէ և ոչ կրօնական հրահանգներէ բան մը կանգուն չթողլով։

399. Բարեկարգութեան նորաձևութիւնները.—Բարեկարգութիւնը կը ջնջէ կղերը, ըլլայ պապ, եպիսկոպոս, քահանայ, աբեղայ. հովիւները (բողոքական երէց) որք Աստուծոյ խօսքը սորվեցնելու պաշտօն ունին, հռոմէական քահանաներու հետ նմանութիւն մը չունին. անոնք կ'ամուսնանան, աշխարհականներու մէջ կը բնակին և անոնց պէս զատ դասակարգ մը չեն կազմեր։

Բարեկարգութիւնը իրապէս կը ջնջէ պատարագ, լատիներէն ժամասացութիւն, թափօրներ։ Ա՛լ ուրիշ պաշտամունք չկայ, բայց եթէ հաւատացելոց ժողովը՝ որք ամէն կիւրակէ կը գումարուին՝ սուրբ գիրքը՝ հովուին քարոզն ու աղօթքները լսելու, և օրհնութիւններ երգելու։ Աղօթք և օրհնութիւնք հաւատացելոց լեզուով կը կատարուին։ Գալով հաղորդութեան՝ աշխարհականք դուն ուրեք կ'ընդունեն զայն, և հացի ու բաժակի (սկիհ) ձևին տակ կ'առնուն, ինչ որ կաթոլիկութեան մէջ քահանային վերապահուած է միայն։ Բարեկարգութիւնը կը ջնջէ բարեպաշտական հրահանգները, ուխտաւորութիւնները, օրհնարանը (համրիչ), պահքը, ի յիշատակ մեռելոց պատարագները. բարեպաշտական ուրիշ հրահանգ չկայ, բայց եթէ Աստուածաշունչ կարդալ և աղօթել։

Բարեկարգութիւնը չընդունիր որ կղերը աշխարհականներէ վերադոյն ըլլայ։ Որպէս զի սուրբ գիրքը հասկնալի ըլլայ այս վերջիններուն, բարեկարգիչք ամէն երկրի մէջ նոյն երկրին լեզուով կը թարգմանեն զայն, և ասոր օրինակը նոյն իսկ Լուտեր տուած է. իր գերմանական թարգմանութիւնը գերմաներէն լեզուի յիշատակարաններէն մին է։

400. Բողոքական աղանդները.—Գերմանացի նորաղանդք պապին դէմ ապստամբած ժամանակնին՝ իսկըզբան չէին ուզեր Եկեղեցւոյ հետ գժտիլ, կը պահանջէին որ եկեղեցական ժողով մը գումարուի՝ զեղծում-

ները բարեկարգելու և վարդապետական խնդիրներու վրայօք վճիռներ տալու համար։ Այլ մինչև այդ ժողովին գումարուիլը՝ իւրաքանչիւր իշխան կրօնական գործերը տէրութեան մէջ իր քմաց համեմատ կը կարգադրէր, անոնցմէ շատեր իրենց ուզած կերպով բարեկարգութիւնն անձամբ հաստատեցին։

Կրկին կուսակցութիւնք՝ մանաւանդ Գերմանիոյ մէջ, հաշտութեան փորձեր ըրին, այլ քահանաներու ամուսնութեան խնդրոյն մէջ չկրցան միաբանիլ, որով քրիստոնեաներն ալ անկէ ետք իրար թշնամի երկու կրօնքներու բաժնուեցան։ Եկեղեցւոյ աւանդութեան հաւատարիմ մնացողները կաթոլիկ (ընդհանրական) անունը պահեցին, աւանդութեան անսաստողք նորաղանդներ կամ բողոքականներ կոչուեցան։

401. Ամէն բողոքականներ ինչ ինչ կէտերու մասին համամիտ են, ամէնքն՝ ալ կը միաբանին հաւատացեալի և Աստուծոյ միջև միջնորդի մը պէտքն ուրանալու, և միանգամայն յայտարարելու թէ արդիւնական գործերը հոգւոյ փրկութեան անբաւական են։

Ամէնքն ալ կը միաբանին չընդունիլ ոչ պապին իշխանութիւնը, ոչ վանքեր, ոչ պարտաւորիչ ամուրութիւն, ոչ պատարագ, ոչ խաչակնքում։ Պատարագի երթալ, պապի հնազանդիլ, երեսը խաչակնքել այն արտաքին նշաններն են՝ որոնցմով կաթոլիկը կը ճանչցուի։ Այլ սակայն թէպէտ մերժելի բաներու մասին համամիտ՝ այլ տարակարծիք են ընդունելի բաներու մասին։

Բողոքականք ոչ միևնոյն հաւատալիքն ընդունեցան և ոչ միևնոյն կազմակերպութիւնը։ Բողոքականութիւնը կաթոլիկութեան նման մի և միակ և ամենուրեք նոյն կրօնը չեղաւ, բազմաթիւ աղանդներու բաժնուեցաւ այն՝ որք փոխադարձաբար կ'ատէին զիրար։ Լութերականութիւնը Գերմանիոյ իշխաններէն և Շուէտի ու Տանիմարքայի թագաւորներէն ընդունուած բողոքականութեան ձեւն եղաւ։ Լութերէ հաստատուած բարեկարգումն է այն։

402. Անկլիքանութիւնը Անգլիոյ կառավարութենէն ընդունուած բողոքականութեան ձեւն է։

403. Կալվինականութիւնը.—Նախ և յառաջ Ժընէվի մէջ Կալվինէ հաստատուած՝ ընդունուեցաւ Հոլանտայէ, Սկովտիայէ, Ֆրանսացի բողոքականներէ և ետքէն մաս մ'Անգլիացիներէ՝ որք երիցական կոչուեցան, և Գերմանիայի քանի մ'իշխաններէ։

ԺԷ. դարուն անգլիացի բազում բողոքականներ չէ թէ միայն եպիսկոպոսական կազմակերպութիւնը մերժեցին, այլ երիցական դրութիւնն անգամ, և նոր օրինակ աղանդներ կազմեցին, որոնց երկու գլխաւորներն եղան Անկախք և Քուաքէրք (երիցականք)։

ՀԱԿԱԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

404. Կաթոլիկ բարեկարգութիւն.—Կաթոլիկ քրիստոնեաներն՝ որք չուզած էին պապին դէմ ապստամբել, և թողուլ եկեղեցական աւանդութիւնը՝ կը փափաքէին սակայն որ Եկեղեցւոյ մէջ կորսուած բարեկարգութիւնը վերահաստատուի։ Այս բարեկարգութիւնը բարձրագոյն հեղինակութեամբ մը միայն կրնար գլուխ ելլել, այսինքն պապին կամ եկեղեցական ընդհանուր ժողովի միջոցաւ։

Բողոքականները տկարացնելու ամենէ ապահով ճամբան ջնջելն էր այս զեղծումները՝ որք հաւատացեալները անջատած էին Եկեղեցիէն և նորաղանդութեան յաջողութիւն գտնելուն առիթ տուած։ Եպիսկոպոսներն սկսան քահանաներու և վանականներու վրայ հսկել՝ գայթակղութեանց առաջքն առնելու համար։—Բարձ-

րաստիճան եկեղեցականներն ամենէ աւելի իրենց պերճանաց և աշխարհասէր կենցաղին համար կը մեղադրուէին. պապը ճգնաւորի պէս ապրելու օրինակը տուաւ։

ԺԶ. դարը որ նորաղանդութեան դարն եղաւ՝ սուրբերու դար մը հանդիսացաւ միանգամայն. սուրբ Կաէտան, սուրբ Շարլ Պօռօմէ, սուրբ Ֆրանսուա Քսավիէ, սուրբ Ժան տը Տիէօ, սուրբ Իգնատիոս, սրբուհի Թերեզա, սուրբ Լուի տը Կոնչակ, սուրբ Ֆիլիփ տը Ների։

405. Յիսուսեանք (Ճիզվիթք).—Բարեպաշտութեան այս վերածնումը կրօնական նոր միաբանութիւն մը յառաջ բերաւ, Յիսուսեանց ընկերութիւնը՝ զոր հիմնեց Իգնատիոս տը Լոյոլա, բողոքականներու հերետիկոսութեան դէմ պատերազմելու համար։

«Հարկ է, կ՚ըսէ հիմնադիրը, աշխարհը երկու պատերազմող բանակներու պէս երեւակայել. Աստուծոյ բանակը և սատանայի բանակը։ Բողոքականները սատանայի հետ են, Յիսուսեանց ընկերութիւնը Աստուծոյ բանակին մէջ կը պատերազմի ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ (ad majorem Dei gloriam)»։

Յիսուսեանց ոյժը կազմող մեծ նորութիւնը հոգեւոր հրահանգներու կազմաւորութիւնն է, կանոնաւոր մեթոդ մը Քրիստոսի զինուորն հաւատքի ու հնազանդութեան վարժելու։

Նորընծան պէտք է ամբողջ շաբաթներ օրն հինգ ժամ առանձին խոկալ իր խցիկին մէջ, առանց դրսէն մարդ տեսնելու, առանց ուրիշ վանականներու հետ խօսելու, առանց կարդալու կամ գրելու բան մ'որ օրուան խորհրդածութեան հետ վերաբերութիւն չունենայ։

406. Յիսուսեանց ընկերութեան կանոնագրին մէջ

ըսուած է թէ «իրենք նպատակ ունին՝ աստուածային շնորհի ապաւինած՝ չէ թէ միայն ընկերութեան անդամոց փրկութեան և կատարելութեան աշխատիլ՝ այլ և ամենայն ոյժով զուն դնել իր ընկերին փրկութեան և կատարելութեան»։ Այսպէս Յիսուսեանք՝ Ֆրանչեսքեանց և Տոմինիկեանց նման աշխարհի կը խառնուին և աւելի ոյժով իսկ։ Վանական հագուստ չեն կրեր՝ այլ աշխարհական քահանաներու տարազը, և ամէն միջոցներով կ'աշխատեն հաւատքը զօրացնել և հերետիկոսութեան ոյժը կոտրել։

Ոմանք պիտի երթան քարոզեն հերետիկոսները դարձի բերելու և տատամսոտ քրիստոնեաները վերազօրելու համար։ Այլք իշխաններու խոստովանահայր և խղճի ուղղիչ կ'ըլլան՝ որպէս զի համոզեն զանոնք կաթոլիկութեան նպաստաւոր տնօրինութիւններ ընելու։ Ուրիշներ ալ իբրև քարոզիչ հեթանոս մնացած երկիրներ կ'երթան հոգիներ վաստկելու նպատակաւ։

407. Յիսուսեանց վարժարանները.—Աշխարհականներու վարչութիւնը ձեռք առնելու համար Յիսուսեանց գործածած ամէն միջոցներէն երկու հզօրագոյններն եղան, դաստիարակութիւն և խոստովանութիւն։ Ուր որ հաստատուեցան անոնք՝ վարժարաններ հիմնեցին՝ ազնուականներու և հարուստ քաղաքացիներու զաւակներն ընդունելով։ Այս վարժարանները՝ զորս Յիսուսեանք «հաւատքի ամրոցները» կը կոչէին, ընկերութեան անդամներ և կաթոլիկներ կազմելու պիտի աշխատէին։ Աշակերտք հոն կը վարժուէին բարեպաշտական կըրթութեանց, մանաւանդ «այնպիսի հրահանգներու՝ զոր ամբարշտութիւնը կաշխատէր քանդել», (այսինքն զորս կը մերժէին բողոքականք), թափօր, ուխտաւորութիւն, մասունքներու պաշտամունք։ Այլ կը սորվէին նաև քաղաքավարութիւն և ազնիւ ձևեր՝ որք միջին դարու

դպրոցներու մէջ անծանօթ էին։ Յիսուսեանք կ'ուզէին որ աշակերտք ներկայելի անձինք ըլլան և շնորհքով խօսել կարենան։

408. *Թրանթի ժողովը*.—Պապի և Շարլը-Քէնի ձեռքով Թրանթի մէջ եկեղեցական ժողով մը գումարուեցաւ զեղծումները վերցնելու համար։ Խորհրդածութիւնք՝ որք 1545-ին սկսած էին, երկու անգամ ընդմիջուեցան պատերազմներու պատճառաւ, և հազիւ 1563-ին կրցան վերջանալ։ Բայց վերջին նիստերուն չորս կաթոլիկ մեծ ազգերու (Ֆրանսա, Իտալիա, Սպանիա, Գերմանիա) բարձրաստիճան եկեղեցականք ևս ներկայ գըտնուեցան։

Թրանթի ժողովը չէ թէ բողոքականները վերաշահելու աշխատեցաւ՝ այլ անոնց դէմ պայքարելու, անոնց ամէն մերժածներն հաստատ պահեց, պատարագ, արդիւնական գործերով սրբացում, Աստուածածնայ և սրբոց պաշտամունք, պահք, ապաշխարութիւն, ներողութիւնք (indulginces) և դատապարտեց անոնց բոլոր վարդապետութիւնները։

Կաթոլիկ կրօնքն ի-մի ամփոփելու և զայն բողոքական հերձուածին դէմ հանելու համար՝ ժողովը հրաման ըրաւ հարց ու պատասխանով քրիստոնէական մը խմբագրել՝ որպէս զի բոլոր հաւատացեալք սորվին զայն։ Թրանթի ժողովը ցրուելէ յառաջ խնդրեց պապէն որ իր որոշումները վաւերացնէ, ասիկայ ճանչնալ էր թէ պապը գեր ի վեր իշխանութիւն ունէր ժողովէն։

409. *Կրօնական ժողով կամ Տարածող* (Propagande).—Կաթոլիկ եկեղեցին իր բարքերը բարենորոգած և կազմակերպութիւնը զօրացուցած ըլլալով՝ ԺԶ. դարէն սկսեալ կաթոլիկներու թիւն աւելցնելու աշխատեցաւ։ Յիսուսեանց Ընկերութիւնը գլուխ եղաւ այս շարժման և քարոզիչներէն շատերը նոյն իսկ Յիսուսեանք հանդիսացան։

Ամերիկայի մէջ քարոզիչք՝ Սպանիական կառավարութենէ պաշտպանուած՝ գրեթէ բոլոր վայրենիները դարձի բերին։

Բողոքական երկիրներու մէջ՝ ուր հերետիկոսները կաթոլիկութեան դարձնել հարկ էր, նոյնպէս առաքելութիւններ կազմակերպուեցան. կրօնաւորք այդ երկիրներն երթալով քարոզութիւններ և բանախօսութիւններ կ'ընէին ժողովուրդը համոզելու համար։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆԵՐ

410. *Անհանդուրժողութիւն* (intolérance).—Միջին դարու մէջ բոլոր արեւմտեան քրիստոնեայք հաւատոյ միենոյն ձևով միացած էին և միակ Եկեղեցի մը կը կազմէին, *կաթոլիկ* (ընդհանրական) Եկեղեցի՝ զոր Քրիստոսի «անկար պատմուճանին» կը նմանցնէին։ Բողոքականութիւնը այդ անկար պատմուճանը պատռելով քրիստոնեաները *երկու թշնամի հատուածներու* բաժնեց, *կաթոլիկ* և *բողոքական*։ Այս կրկին հատուածներէն իւրաքանչիւրը կը կարծէր թէ իրն էր ճշմարիտ կրօնը, միտքն այնպէս դրած՝ թէ սատանայի կուսակցութեան դէմ Աստուծոյ դատը կը պաշտպանէր։ Կաթոլիկք *սրբապիղծ* կը համարէին բողոքականները՝ քանզի սոնք Եկեղեցւոյ արարողութիւնը կը մերժէին, բողոքականք ալ կաթոլիկները *կռապաշտ* կ'անուանէին՝ պատկեր ու մասունք պաշտելնուն համար։ Երկու հատուածներն ալ թոյլտուութեամբ չէր վարուէր իրարու հետ։ Եկեղեցի և Տէրութիւն միշտ միաբան գործած ըլլալով՝ մարդիկ սորված էին կրօնական գործերը քաղաքական գործերու հետ սերտիւ միացած համարելու։ Մաքերնին չէր

մոներ թէ ընկերութիւն մը տարբեր դաւանանքներով մարդիկներէ կրնար կազմուիլ, և ոչ ալ թէ՝ կառավարութիւն մը կրօնական խնդիրներու առջև կրնար անտարբեր մնալ։ Կղերը, բարեկարգիչք, իշխանք կը կարծէին թէ իրաւունք իսկ չունին թոյլ տալու որ սուտ կրօնք մը կիրառութեան մէջ ըլլայ։ Այս կէտին վրայ կաթոլիկք և բողոքականք համակարծիք էին։

«Կը նախընտրեմ կորսնցնել իմ բոլոր երկիրներս և հարիւր կեանք անգամ (եթէ ունենայի), կ'ըսէր Փիլիպ Բ. թագաւոր Սպանիոյ, քան յանձնառու ըլլալ իշխել հերետիկոսներու։—Լաւագոյն է որ թագաւորութիւն մ'աւեր ու քանդ ըլլայ՝ միշտ Աստուծոյ մնացած, քան անվթար թագաւորութիւն մ'որմէ օգտուին սատանան ու հերետիկոսները՝ որք անոր արբանեակներն են։—Ինչպէս միայն մէկ արեւ կայ ու մէկ թագաւոր՝ նոյնպէս միայն մէկ կրօնք պէտք է ըլլայ»։

Լութեր իշխաններու կը յանձնարարէր չարաչար պատժել աղանդաւորները, «քանզի աղանդները սատանայի թելադրութիւններ են»։ Թէօդոր տը Պէզ խղճի ազատութիւնը կ'անուանէր «սատանայական վարդապետութիւն», իսկ Կալվէն իրմէ տարբեր կարծիքներ ունեցող աստուածաբանի մը փախուստն իմանալով՝ ըսաւ. «Ինչ տեսակ մարդ մ'ըլլալը քաջ ճանչնալով՝ կը փափաքէի որ նա փոսի մը մէջ նեխէր փտէր, և կը հաւատեմ զձեզ որ իմ պարտականութիւնս կատարելու համար ձեռքս չպիտի ըլլար զան ի հուր չմատնել»։

411. Հալածանքներ.—Եւրոպայի բոլոր երկիրներուն մէջ ամէն մէկ հաստուած ջանաց միւսը բռնութեամբ բնաջինջ ընել։ Այն ժամանակ սկսան հալածանքները հոն՝ ուր կրօնքներէ մին կ'իշխէր և միւսը մեկուսացեալ դաւանողներ ունէր միայն, ներքին պատերազմները հոն՝ ուր երկուքին հարուածք զէնք առնելու չափ շատուոր էին.

յետոյ պատերազմներ՝ կաթոլիկ և բողոքական երկիրներու միջև։

Հերետիկոսները դատելու պաշտօնը թողուած էր հասարակ ատեաններու՝ որք բողոքականներու դէմ այնպէս կը դատավարէին՝ ինչպէս սովոր էին դատավարել գողերու և աւազակներու դէմ. զանոնք կը պատժէին բանտարկութեամբ, տանջանքով և մահուամբ իսկ։ Սովորութեան համեմատ՝ պատիժը փայտակոյտի վրայ հանել էր. երբեմն գլխատելէ յառաջ ձեռքը կամ լեզուն կը կտրէին։

Հալածանքը միայն անձինքներու դէմ չէր, այլ նաև գրուածներու։ Յանձնաժողովներ կազմուեցան ամէն նոր գիրք հրատարակուելէ յառաջ քննելու պաշտօնով։ Քննութիւն չանցած որ և է երկ մը տպագրող գրավաճառը կը դատապարտուէր յարքունիս գրաւման, թիապատժի ու նաև մահուան։ 1531-ին Պելճիքայի մէջ հրատարակուած հրովարտակ մը կը վճռէր որ Լութերի գրուածները տարածողք «հրաշէկ երկաթով խաչաձև դրոշմուին այնքան ուժգնութեամբ՝ որ դրոշմը անջինջ մնայ, ու նաև անոնց մէկ աչքը հանուի ու մէկ ձեռքը կտրուի»։

Բողոքական իշխանները և ազատ քաղաքներու ժողովները կ'արգիլէին պատարագ մատուցանել՝ քահանաներն ու կրօնաւորները վտարելով։ Մահուան պատժոյ եղանակները կը տարբերէին իրարմէ. կաթոլիկ ատեանները հերետիկոսները կ'այրէին, բողոքական ատեանները կաթոլիկները կը գլխատէին։

Ինչպէս կաթոլիկ եկեղեցին հերետիկոսական գիրքերը կը հալածէր՝ բողոքականներն ալ կաթոլիկ պատկերներուն դէմ պայքար կը մղէին։ Ոչ միայն բողոքական եկեղեցիներէն կը վերցնէին զանոնք՝ այլ նաև բռնի մտնելով կաթոլիկ եկեղեցիները՝ ջարդ ու փշուր կ'ը-

նէին խաչ, եկեղեցական զարդեր, պատկեր, և Աստուածածնայ արձաններ։

Բողոքականք միայն կաթոլիկները չէին հալածեր՝ այլ նաև ուրիշ աղանդները վերաբերող բողոքականները։

412. *Տէրութեան կրօնքներ.*—Պատերազմը զանազան երկիրներու մէջ այն ժամանակ վերջացաւ՝ երբ զօրաւոր կողմը միւսը ջախջախեց լմնցուց, և կամ որոշեց իրաւախոհ ըլլալ։ Այն ժամանակ Եւրոպան իրենց միջև բաժնող կրօնքները վերջնականապէս հաստատուեցան այն երկիրներուն մէջ՝ ուր մինչև մեր օրերը կ'իշխեն։ Անգղիան, Սկովտիան, Սկանդինաւեան թագաւորութիւնները, հիւսիսային Գերմանիան, Զուիցերին, Հոլանդան, այսինքն *հիւսիսային երկիրները՝* բողոքականութեան յարած էին։—Կաթոլիկութիւնը՝ որու յաւէտ հաւատարիմ մնացած էին *հարաւային երկիրները* (Սպանիա և Իտալիա), նորէն ձեռք անցուցած էր *կեդրոնի երկիրները* (Ֆրանսա, Պավիէրա, Աւստրիա, Պոհեմիա, Հունգարիա), որով քրիստոնեաներու *մեծամասնութեան կրօնքը* կը մնար, և միշտ ալ այդպէս մնացած է։

Բողոքական երկիրներու մէջ բողոքական՝ կամ կաթոլիկ երկիրներու մէջ կաթոլիկ՝ ժողովուրդը չէր միայն։ Նոյն իսկ *Տէրութիւնը իր կրօնքն* ունէր. նա բողոքական էր՝ ինչպէս Անգղիոյ մէջ, կամ կաթոլիկ՝ ինչպէս Աւստրիոյ մէջ։ Տէրութիւնը վեհապետական իրաւամբ իր հպատակներուն կրօնքը կը սահմանէր։ Բազմաթիւ երկիրներու մէջ սկզբունք էր որ Տէրութեան կրօնքէն զատ՝ ուրիշ կրօնք դաւանելու ոչ մէկն իրաւունք չունի։

ԺԲ. ԲԱՑԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

ԲԱՑԱՐՁԱԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

413. *Վեհապետներու բարուց փոփոխութիւն.*—ԺԶ. դարէն Եւրոպայի թագաւորներն ու իշխաններն սկսած էին իբր բացարձակ վեհապետներ վարուիլ։

Իրենց քաղաքականութիւնն արդէն տիրոջ մը քաղաքականութիւնն էր նոյն իսկ ազնուականներու հանդէպ, և սակայն իրենց կենցաղը միւս մեծ աւատապետներու կենցաղին կը նմանէր միշտ։

Տասնվեցերորդ դարուն՝ Ֆրանսայի թագաւորն իրեն պալատ չունի՝ այլ միայն իր դղեակները, Ֆօնթէնըպլօ, Անպուազ, Պլուա, Լուվր։ Անդադար մէկէն միւսը կ'երթայ ուղեկից զօրքերով, և իր բարեկամներուն և գերդաստանին մէջ ընտանի կեանք մը կը վարէ։ Հանրի Դ. իր որդւոց հետ կը խաղար. օր մը դեսպան մ'այցելութեան գալով տեսաւ զինք որ զաւակներէն մէկը կռնակը առած կը քալէր։ Գերման իշխաններու արքունեաց մէջ տակաւին բարքերն աւելի պարզ են. իշխանուհիք անձամբ խոհանոցին և ճերմակեղէններու վրայ կը հսկեն, ծախուց հաշիւներն իրենք կը բռնեն։

ԺԷ. դարուն իշխաններուն բարքերը բոլորովին կը փոխուին։ Թագաւոր մը մէջ հաստատուելով՝ հոն իրենց պալատ մը շինել կուտան. ալ անձամբ պատերազմի չեն երթար, և արարողական կարգ մ'ընդունած են՝ հպատակներն իրենցմէ հեռու բռնելով։

414. *Սպանիական արքունիքը.*—Սպանիոյ թագաւորը՝ որ ժամանակին վեհապետներէն հզօրագոյնն էր, արարողապաշտ կեանքի առաջին օրինակը տուաւ։

Սպանիոյ թագաւորն ու թագուհին նուիրական անձինք կը համարուէին։ Իրենց առջև ամէն ինչ պէտք է հանդիսաւոր ձևերու համեմատ կատարուէր։ Երբ թագուհին սեղանի վրայ է՝ երեք տիկիններ կանգնած են իր քով՝ անձեռոցը ուսերնուն վրայ։ Խմել ուզած ատեն՝ նշան կ'ընէ առաջինին՝ որ նշան կ'ընէ երկրորդին, և սա ալ՝ երրորդին, սա ալ՝ սեղանապետին, սա ալ՝ մանկլաւիկին, սա ալ՝ սենեակին մէջ գտնուող սպասաւորի մը։ Սպասաւորը ցած ձայնով «Դուրս» կ'ըսէ մանկլաւիկին. ասոր վրայ երկուքը միասին դուրս ելլելով կ'երթան մատռուակը (échanson) կը գտնեն։ Մանկլաւիկը կը դառնայ աջ ձեռքը լեցուն բաժակ մը՝ իսկ ձախը ոսկի ափսէ մը. սպասաւորն անոր կ'ընկերանայ մինչև սեղանապետին առջև. տիկինը ետքն անոր կ'ընկերանայ մինչև թագուհւոյն առջև. հոն երկուքը միասին ծունր կը դնեն. տիկինը ըմպելիքը կը ճաշակէ՝ քանի մը կաթիլ ափսէին մէջ թափելով և հոգ տանելով շրթունքներու ծայրովը իսկ չդպիլ անոր։ Թագուհին կը խմէ, մանկլաւիկը և տիկինն ոտք կ'ելլեն, տիկինը բաժակն ու ափսէն կը յանձնէ մանկլաւիկին՝ որ զանոնք մատռուակին կը վերադարձնէ։

415. Իրենց ամենօրեայ կեանքի ամենամանր գործողութիւններն անգամ այսպէս արարողական անփոփոխելի կարգով մը կը կատարուէին. (կարգուձև étiquette) ըսուածն այս է ահա՝ որ բոլոր արքունեաց օրէնքն է, և որուն՝ նեղուելով հանդերձ՝ թագաւորն ալ կը հպատակի։

Ֆիլիպ Բ. քովը կրակարան մ'ունէր խիստ տաք՝ որ իր երեսը կը տոչորէր. կրակարանին հոգն ստանձնող գրանդին հոն չէր, կարգուձևի դէմ չմեղանչելու համար թագաւորը թողուց որ իր երեսն այրի մրկի, որմէ հիւանդութիւն մ'առնելով՝ մեռաւ։—Թագուհւոյն

հպիլը արգելուած է մահուան պատիժով։ Օր մը թագուհին՝ ոտքը ասպանդակի մէջ՝ ձիէն վար ինկած՝ կենդանին զան կը տանէր քաշկռտելով՝ ոչ մէկը կը համարձակէր օգնութեան հասնելու։ Երկու պալատականներ մահ աչքերնին առած՝ թագուհին ազատելէ ետք՝ փախան պահուեցան, սպասելով որ արքայն ներէ իրենց։

Թագաւորն՝ իր ընդունած անչափ մեծարանքով կուռք մը դարձած էր, ու նաև մարդապատկեր մը։ Թագուհին կարգուձևի համեմատ պէտք է ժամը տասնին պառկի։ Ժամը տասն զարկած ատեն՝ եթէ տակաւին սեղանի վրայ է՝ «իր տիկիններն առանց բան մ'ըսելու՝ կ'սկսեն գլխազարդը հանել, ուրիշներն ալ սեղանին տակէն անոր մուճակները, և առանց կամքն հարցնելու կը տանին կը պառկեցնեն զան»։

416. Դրութիւն աստուածային իրաւանց.— Մինչև ԺԷ. դար՝ իշխանութիւնն անգիր օրէնքի և կրօնքի վրայ հիմնուած էր միայն։ Կ'ըսէին թէ ժողովուրդը կը պարտի յարգել թագաւորը և հնազանդիլ անոր, քանզի իր իշխանութիւնն Աստուծմէ կուգայ. այդ իմաստը կուտար շնորհօքն Աստուծոյ ձևը՝ զոր ամէն քրիստոնեայ իշխան իր տիտղոսին կ'աւելցնէր։ Լուի ԺԴ-ին ատեն թագաւորներու աստուածային իրաւունքի դրութեան բանաձևումը կատարեալ եղաւ։

Այս դրութիւնը բացայայտուած է սուրբ գրքէն քաղուած քաղաքականութեան մէջ՝ զոր Պոսիւէ՝ դաստիարակ Արքայորդւոյն՝ գրեց որպէս զի ապագայ թագաւորն իր պարտքերն ու իրաւունքները ճանչնայ։ «Աստուած, կ'ըսէ Պոսիւէ, բուն թագաւորն է, այլ թագաւորներն կ'ընտրէ իբր պաշտօնեաներ իրեն, և անոնց ձեռքով կ'իշխէ ազգերու վրայ»։ Արքայական իշխանութիւնը Աստուծմէ կը բխի, այս պատճառաւ «արքայի անձը նուիրական է»։

Պէտք է միշտ յարգել իշխանները, միշտ ծառայել անոնց, ինչ որ ալ ըլլան, բարի կամ չար. քանզի «արքայական հանգամանքի յարակից սրբութիւն մը կայ միշտ, և իշխանը սխալումներով կամ յանցանքներով իր իշխանական նկարագիրը չկորսնցներ»:

417. Այս կառավարութիւնը սկզբամբ խիստ տարբեր է բռնակալութենէ. «բացարձակ կառավարութիւնը քմահաճ կառավարութիւն մը չէ», քանզի թագաւորը հաստատեալ օրինաց համեմատ կառավարելու պարտականութիւն ունի: Այլ եթէ ուզէ իր հաճոյից ծառայել, «զան բռնազբօսող իշխանութիւն մը չկայ բնաւ». իշխաններն «աստուածներ են, աստուածային անկախութենէ իրենք ալ բաժին մ'ունին»: Այս խօսքերէն կը հետևի թէ թագաւորը պարտականութիւններ ունի, այլ թէ իր հպատակներն ոչ ինչ իրաւունք ունին, հետևաբար իր պարտքերն յիշեցնելու և զանոնք կատարել ստիպելու որևէ միջոց չկայ ձեռքերնին: «Նպատակները կատարեալ հնազանդութիւն կը պարտաւորեն արքային, իշխաններու բռնութեան դիմաց ուրիշ բան չեն կրնար ընել՝ բայց եթէ յարգալից դիտողութիւններ առանց տրտունջի և առանց ըմբոստութեան, և աղօթքներ՝ որպէս զի դարձի գան»: Այսպէս թագաւորը պէտք չէ որ բռնակալ մ'ըլլայ, այլ եթէ ուզէ՝ կրնայ ըլլալ ամենայն ապահովութեամբ: «Թագաւորին դէմ բռնադատիչ զօրութիւն չկայ»:

Լուի ԺԴ. իր թոռան տուած հրահանգին մէջ այսպիսի գրութիւն մը ձևագրեց. «պէտք ես համոզուած ըլլալ թէ թագաւորները բացարձակ իշխաններ են, և եկեղեցականներու և աշխարհականներու բոլոր ընչից լիակատար տրամադրութիւն ունին բնական իրաւամբ: Մեր ընդհանուր տէրութեան մէջ ամենայն ինչ միևնոյն իրաւամբ մեզ կը վերաբերի: Նա չընդունիր որ

ազգն որև է իրաւունք ունեցած ըլլայ. «Այն ենթարկիչ պարագան՝ որ օրէնքը իր ժողովուրդին ձեռքէն ընդունելու հարկին տակ կը դնէ վեհապետը՝ ամենայետին աղէտն է մեր աստիճանի մարդու մը համար»,

Դեռատի Լուի ԺԴ-ի դաստիարակը միևնոյն դասը կուտար աշակերտին, երբ՝ իր պատուհաններուն տակ ժողվուած բազմութեան առջև կ'ըսէր անոր. «բոլոր այս ժողովուրդը Ձերն է, Տէր արքայ»:

418. Վերսայլի արքունիքը.—Հաստատ բնակութիւն մ'ընտրող Ֆրանսայի առաջին թագաւորը Լուի ԺԴ. եղաւ, նա Բարիզը չէր սիրեր՝ որ պարսաւորներու (Fronde) ամբոխութիւնը կը յիշեցնէր իրեն, ուստի Բարիզէ քանի մը փարսախ անդին Վերսայլի հիմակուան տեղն ընտրեց՝ ուր որսական պատ մը կար միայն: Ամուլ սարահարթ մ'էր այն՝ անծառ և անջուր, թագաւորն հոն մեծ ծախքով անբաւ պալատ մը շինել տուաւ իտալական պալատներու ձևով, ու դարաստան մը յարդարելով՝ ջուր ալ բերել տուաւ: Այն ժամանակէն ինչուան 1789 Վերսայլի պալատը Ֆրանսայի թագաւորին պաշտօնական բնակավայրն եղաւ: Անոր շուրջը սպասաւորներու խումբը կը բնակէր՝ որ արքունի տուն կոչուեցաւ: Այդ «տունը» տարբեր ծառայութեանց սահմանուած սպասաւորներէ կը բաղկանար՝ մեծ սպաներու հրամանին տակ:

419. Լուի ԺԴ-ի ժամանակները՝ երեք մեծ աստիճանաւորներ կային: Մեծ ողորմապաշխն իր տակն ունի բոլոր ողորմապաշխները՝ մատռանապետ կամ նուագածու: Ֆրանսայի գլխաւոր տէրէն կախեալ են «եօթ իշխանութիւնները» այսինքն բոլոր սեղանապետները, մեծ հացարաշխը, մեծ մատռուակը, առաջին մայօշը (écuyer tranchant), և համբարակման ամէն պաշտօնաւորները, արքայի մատակարարները, սեղանայարդար-

ները, հացարաշխները, ընդհանուր մատռուակները, ընդհանուր խոհանոցը, մրգանոցը, համբարակի տնտեսութիւնը (fourrière)՝ որ փայտ կը հայթայթէ։ Մեծ սենեկապետը որ կը հրամայէ արքայասենեկի սեղանասպաս տեարց (gentilshommes de la chambre), մանկլաւիկներուն բարապաններուն, սենեկապաններուն, արքայի կրկնոցակիրներուն, հրացանակիրներուն, սափրիչներուն, վիժակաձիգերուն, ժամագործներուն, մանչերուն, բժիշկներուն, հանդերձատան ճեմիշի և կահավայրի պաշտօնակալներուն։— Թագաւորը զինուորական տուն մ'ալ ունի՝ որ կատարեալ բանակ մ'է. Թիկնապահներ, առընթերակայ պահակներ (gardes de la manche), գործադիր պահակներ, Զուիցերցի հարիւր-պահակք, սպառազէն ձիաւորներ, թեթևասպեալք (chevau-légers), հրացանակիրք, փրանսական պահակներու գունդ, Զուիցերցի պահակներու գունդ։—Փրանսայի մեծ ախոռապետին տակ կը գտնուին ասպաստանի ամբողջ պաշտօնեաներ, ախոռապետք, մանկլաւիկք, լաճք, ասպաստաններու վերակացուներ, մեծ որսապետին և մեծ ճաւուսոյցին տակ՝ որսի ամբողջ պաշտօնեայք՝ նապաստակի համար՝ այծեամի համար պառականներով, ցինի համար բազէի երկու գունդերով, նոյնպէս նապաստակի, որքի՝ բազի՝ անծեղի, տառեղի սահմանուած գունդերով։

Լուի ԺԴ-ի ժամանակ արքայի ծառայողներու թիւը 4000 հոգիի կ'ելլէ (հանդերձատունը միայն՝ կը գործածէ 198 հոգի, սեղանայարդարութիւնը՝ 486), զինուորական տունը կ'ելլէ 10,000 հոգիի, իշխանազուններու տուները՝ 2000-ի։

420. Իրենց պաշտօններով արքայի քով հաստատուած այս բազմութեան կը խառնուին այն բոլոր մեծամեծները՝ որք նորին վեհափառութիւնը տեսնելու համար Վերսայլ կուգան։

Լուի ԺԴ. կ'ուզէ որ բաջատոհմ ազնուականք իրեն քով ապրեն, ամէն օր չորս կողմ կը դառնայ կը նայի որ մէկը պակաս չըլլայ, և իրենց հողերուն մէջ մնացող ջոջերուն դէմ սաստիկ կը նեղանայ։ Արդէն մտադիւր կուգան ազնուականք. արքայի տան մէջ ինքզինք ցուցնելն ըստ ինքեան այնպիսի պատիւ մ'է՝ որու քաղքենիներն՝ անոնց ամէնէ հարուստներն անգամ՝ չեն կրնար յաւակնիլ։

Այս կերպով պալատը միշտ՝ լի է արքային ներկայանալու պատիւ հայցող ազնուականներով և բամբիշներով։ Արքունեաց աւելի մօտ ըլլալու համար՝ շատ ընտանիքներ արքայական պալատին մօտերն իրենց համար ապարանքներ շինել տուած են. 80,000 հոգւով քաղաք մ'եղած է Վերսայլ. Բարիզ մնացող ազնուականք անդադար Վերսայլ կը դիմեն, որու ճամբան կառքերով ծածկուած կը տեսնուի միշտ։

421. Արարողական կարգ.—Ֆրանսայի արքունիքն այլ ևս անկանոն ամբոխ մը չէ. Լուի ԺԴ. կարգուձեւը հաստատած է հոն՝ որ Սպանիայէն նուազ հանդիսաւոր է՝ թէպէտ անոր պէս անբռնաբարելի։ Թագաւորին բովանդակ կեանքը կանոնի տակ կը դնէ այն՝ օրական կեանքի գործողութիւններէ մէն միոյն արարողութեան ձև տալով։

Արքային անկողնէ ելլելը հինգ արարքի բաժնուած է։ Նշանակեալ ժամուն առաջին սենեկպանը արքայի մահճին կը մօտենայ, յետոյ կերթայ դուռը կը բանայ որ սենեկի մանչերը ներս մտնեն, ուրիշ մը մատակարարներու և սեղանայարդարներու դուռը կը բանայ՝ որպէս զի նախաճաշը բերեն. ուրիշ մը դրան առջև կեցած՝ արտօնեալներու միայն կը թողու ներս մտնել։ Արքայի այգորելի ժամը տեսնելու ընդունուած անձինք կարգ կարգ ներս կը մտնեն։ Առաջին մուտքը «ընտա-

նի մուտքն» է՝ արքայազուն իշխաններէ, բժիշկնե-
րէ, և վիրաբոյժներէ կազմուած։ Յետոյ կուգայ «մեծ
մուտքը» զոր կազմողներն են մեծ սենեկապետն, ա-
ռաջին սեղանապետը, հանդերձապետը, սափրիչք և
ժամագործք։ «Թագաւորը տակաւին իմ մահիճին մէջ
առաջին սենեկապետը Նորին Վեհափառութեան ձեռքե-
րուն մէջ գինիի ոգի թափելով՝ ոսկեզօծ արծաթէ սկա-
ւառակ մը կը բռնէ անոնց տակ։ Յետոյ օրհնամանը
(bénitier) կը բերեն՝ ուրմէ թագաւորը օրհնեալ ջուր կ'առ-
նու, երեսը կը խաչակնքէ և աղօթքը կ'ընէ։ Անկողնէն
ելլելուն՝ հողաթափները ոտքը կ'անցընէ։ Մեծ սենե-
կապետը պարեգօտը կը հագցնէ անոր՝ մինչ առաջին
սենեկապանը կը բռնէ զայն։ Թագաւորը կուգայ իր
թիկնաթոռին վրայ կը բազմի։ Այն ժամանակ կ'սկսի
«հրովարտակաւորներու մուտքը» այսինքն արքայական
արտօնութեամբ ատոր իրաւունքն ունեցող աւագանւոյն,
չորս քարտուղարներուն, վերծանողներուն (lecteurs),
վերակացուներուն, խորհրդատու բժիշկներուն։ Հան-
դերձատան պաշտօնաւորք կը մօտենան թագաւորը հա-
գուեցնելու։ Ընդունելութեան ժամն է այս. բարապան-
ներու հետ կը մտնեն սենեկապանք, կրկնոցակիրք,
հրացանակիրք, յետոյ աստիճանաւորք, կարդինալք, ե-
պիսկոպոսք, դեսպանք, դուքսեր, աւագ պաշտօնականք,
յետոյ բարապանը մուտք կուտայ բոլոր ազնուական
դասուն, ինչպէս նաև մնացեալ պաշտօնականներուն՝
աստիճանի կարգաւ։—Այս միջոցիս թագաւորը կը հա-
գուի. երկու մանկլաւիկները հողաթափները կը հանեն
ոտքէն, Նորին Վեհափառութիւնն առանձին պարեգօտը
կը հանէ, հանդերձապետը գիշերային քօթանակը կը
քաշէ աջ թևէն, հանդերձատան առաջին սպասաւորը՝
ձախ թևէն։ Հանդերձատան սպասաւոր մ'արքային շա-
պիկը կը բերէ։ Շապիկը արքային ներկայացնելը մեծ

պատիւ մ'է արքայազուն իշխանի մը վերապահուած՝
եթէ ներկայից մէջ այնպիսի մը գտնուի, ապա թէ ոչ՝
մեծ սենեկապանին։ Այն ժամուն՝ ուր թագաւորը շա-
պիկը կոնակն անցուցած ու կիսովի հագած է զայն՝
հանդերձատան սպասաւորն արքային հանած շապիկը
կ'առնու անոր ծունկերուն վրայէն։ Այս միջոցին եր-
կու սենեկապաններ արքայի առանձին պարեգօտը վեր
բռնած են՝ որպէս զի ներկայք զինք չտեսնեն։ Շապիկը
մատուցանելուն՝ սենեկապան մը բռնած է աջ թեզնիքը,
հանդերձատան սպասաւոր մը՝ ձախ թեզնիքը. թագա-
ւորը նստած տեղէն կ'ելլէ, և հանդերձապետն իրեն
կ'օգնէ զստապանը վեր վերցնելու։—Սպասաւորներ կը
բերէն թուրը, վեստակը (veste) և Հոգւոյն սրբոյ կա-
պոյտ ժապաւէնը. հանդերձապետը թուրն անոր կուշ-
տէն կը ճարմանդէ, յետոյ վեստակը կը հագցնէ. յետոյ
հանդերձատան սպասաւորներէն մէկը վարապանակը
կը մատուցանէ։

422. Լուի ԺԴ. նոյնպէս կանոնի տակ դրաւ թէ
ինչ աստիճան ունեցողը պէտք է ներկայանայ, ով յա-
ռաջ պիտի անցնի կամ պատուոյ տեղը բռնէ. նախաթո-
ռութեան կարգն է այն։ Նա սահմանեց թէ ով իրաւունք
ունի ճաշի՝ թատրոնի՝ խրախճանի ներկայ գտնուելու,
թէ ով իրաւունք ունի թագաւորին առջև նստելու։
Միայն դքսուհիք կը բազմէին ծալաթոռներու կամ ա-
թոռակներու վրայ. մնացեալներն ոտքի վրայ կը մնային։
Աթոռակի վրայ բազմիլը բամբիշի մ'ամենէ մեծ իրա-
ւունքն էր արքունեաց մէջ։ Արքունի տարազ մ'ալ կայ։

ԺԴ. ի ժամանակի պարզ ու վայելուչ հագուստին
յաջորդեց մետաքսեայ պատառէ հագուստներ՝ որոնք
յառջևի կողմէն թևերու ու ծունկերու վրայ ժանեակ-
ներով զարդարուն էին. փետրազարդ գլխարկը մնացած
է տակաւին, այլ փոշարկեալ (poudré) ահագին կեղծամը

Լուի ԺԴ. ի ժամանակէն անհրաժեշտ մասը կազմած է հագուստի: Տէկնայք տեսակ մը պերկչփակի մէջ իրենց մէջքը կը փակեն:

Լուի ԺԵ. ի ժամանակները նորաձեւութիւնը փոխուելով՝ կեղծամի տեղ ագեձև մազերու հիւսակ մը գործածուեցաւ, իսկ կանանց վարսայարդարութիւնն անհագին լաստակ մ'էր փոշարկեալ մազերու՝ զորս սափրիչը պէտք էր գար կերդէր առաջէն: (Գերմանիոյ փոքր քաղաքներուն մէջ տակաւին կը յիշեն այն ժամանակներն՝ ուր արքունիքի կողմէ պարահանդէս մը տրուելուն առթիւ՝ տիկնայք կարգաւ իրենց մազերն յարդարել կուտային. ամենէ յառաջ յարդարուողք պէտք էին ամբողջ գիշեր և ցորեկ մը, այս վիճակի մէջ աթոռի վրայ մնալ, պարահանդէսի ժամուն սպասելով):—Լուի ԺԶ. ի ժամանակ պարզ գլխայարդարութիւն և պարզ հագուստներ նորաձեւութիւն կը դառնան:

423. Նորաձեւութիւնն արքունիքէն կ'ելլէ, արքունեաց տարազը կ'իշխէ Բարիզի, և ուրիշ քաղաքներ ալ կը ջանան անոր հետեւիլ:—Խօսակցութեան և ձեւերու օրէնքները տուողն ալ դարձեալ արքունիքն է: Ամէն քաղաքի մէջ ջոջեր, պաշտօնատարներ, հարուստ քաղքենիներ՝ իրենց սրահն ունին՝ ուր քաղքըցիները կ'ընդունին՝ և ուր ամէնքը կ'աշխատին արքունեաց ձեւերով շարժելու:—Ֆրանսայի մէջ սրահի կեանքն առեղծողն արքունեաց կեանքն եղած է:

424.—Կառավարութիւնը.—Թագաւորը կ'ուզէր որ ինք մենակ իշխանութիւնը վարէ, և ըստ որում չէր կրնար այսպիսի մեծ տէրութեան մը բոլոր գործերն ստանձնել՝ իրեն օգնող պաշտօնեաներ կ'առնէր կառավարելու համար: Այս պաշտօնեաները զանազան տիտղոսներ կը կրէին, արքունի դպրապետ, ընդհանուր հակակշիչ,

շէնքերու վերակացու. շատերը տէրութեան քարտուղարի հին տիտղոսը կը կրէին միայն:

Այսպէս բոլոր գործերը արքային դահլիճին կը յանգէին, և պաշտօնեայք գերիշխանօրէն և առանց հակակշռի կը վճռէին ամէն ինչ, թէպէտ իրենք գրեթէ միշտ աննշան մարդիկ, հասարակ ազնուականներու նոյն իսկ պարզ քաղքենիներ ըլլային:

Թագաւորն ու իր պաշտօնեայք մէն մի նահանգի գործոց մանրամասն պարագաներուն մէջ չէին կրնար մտնել՝ իրենց վերապահելով կառավարութիւնը, այսինքն մեծ և ընդհանրական գործոց տնօրէնութիւնը, իրենցմէ ընտրուած գործակալներու թողլով վարչութիւնը՝ այսինքն տեղային երկրորդական գործոց կարգադրութեան հոգը: Մէն մի նահանգի մէջ գործակալ մը կը խրկուէր՝ պաշտօնն ունենալով անցած դարձածը տեղեկագրել պաշտօնեաներուն, անոնց հրամաններն ընդունել ու գործադրել: Այս գործակալը կը կոչուէր վերակացու ոստիկանութեան, արդարութեան և ելեւմտից, տիտղոս՝ որ կը յայտնէր թէ ամէն պաշտօն ամփոփուած էր անոր վրայ: Աղերսապետներու (maêtre des requêtes) մէկէն կ'ընտրուէր նա, այսինքն տեղեկագիրները խորհրդոյն մատուցանող ատենակալներէն: Այլ՝ ինչպէս պաշտօնեաները՝ իրենք ալ արքային մարդիկն ըլլալով՝ գերազօր էին նահանգներու մէջ: ԺԷ. դարուն բոլոր իշխանութիւնն անոնց ձեռաց մէջ կը գտնուէր:

Լաւ Սկովտիացին՝ որ պաշտօնեայ կարգուած էր, կ'ըսէր տ' Արժանսօնի. «Երբէք չպիտի հաւատայի այն բաներուն՝ զորս ելեմտից հակակշռող եղած ժամանակս տեսայ: Ահա գիտցէք թէ Ֆրանսայի թագաւորութիւնը երեսուն վերակացուներէ կը կառավարուի: Դուք ոչ խորհրդարան ունիք, ոչ կարգաժողով, ոչ կուսակալ. նահանգներու երջանկութիւնն ու դժբաղդութիւնը՝

հոն պաշտօն ստանձնած երեսուն աղերսապետներու ձեռքն է»։

425. *Տուրքերը.*—Կառավարութիւնը հին տուրքերը պահած էր *հարկ* (taille), *վաճառահարկ* (aides), *աղամաքս* (gabelle), որոնց Լուի ԺԴ. աւելցուց *գլխահարկ* (capitation) և *քսանորդը*։ Քանի մը նահանգներ իրենց տուրքը քուէարկելու իրաւունքը պահած էին, նահանգին Կարգաժողովները ամէն տարի գումարուելով՝ գանձուելիք տուրքին գումարը կը սահմանէին, և կը կոչուէին *կարգաժողովի երկիրներ*. սակայն նահանգներէն շատերը Կարգաժողով ունենալէ դադրած էին և կը կոչուէին *ընտրութեան երկիրներ*, քանզի ելեմտական իշխանութիւնը ընտրեալներու կը վերաբերէր՝ որք արքայի պաշտօնակալներ էին։

Այդ երկիրներուն մէջ Թագաւորին ժողովը նահանգին վճարելիք գումարը կը սահմանէր, ելեմտից վերակացուն և պաշտօնակալներն ալ քաղաքներու միջև կը բաժնէին զայն։ Իւրաքանչիւր ժողովրդապետութիւններու մէջ վարչութիւնն ամենէ հարուստ բնակիչներէն *հարկահաններ* կ'ընտրէր՝ տուրքերը գանձելու պաշտօնով։ Հարկահանները կ'որոշէին թէ մէն մի բնակիչ ի՞նչ տուրք պիտի վճարէր՝ և այդ տուրքը կը ժողվէին. իհարկէն բռնի ոյժ ալ կրնային գործածել։ Ըստ որում ոչ կղերը, ոչ ազնուականք, ոչ պաշտօնատարք և հարուստ քաղքենիք հարկ չէին վճարեր՝ բոլոր ծանրութիւնը գիւղացւոց վրայ կ'իյնար։ Սովորաբար խիստ տնօրինութիւններով կը գանձուէր այն. տնամիաց հարկահաններ (garnisaires) կը խրկէին յետնորդներուն՝ որք բնակակից եղած՝ մինչև վճարում անոր ծախքով կը կերակրուէին, կամ անոր կարասիները ծախու կը հանէին։ Հարկահանք անձամբ պատասխանատու էին, եթէ չկրնային գանձել՝ կը

բանտարկուէին և իրենց ինչքն ալ յարքունիս կը գրաւուէին։ «Այս պաշտօնը, կը գրէր Թիւրկօ, ամենամեծ նեղութիւն ու գրեթէ միշտ կործանում կը պատճառէ զայն ստանձնողին. այս կերպով գիւղի մը բոլոր բարեկեցիկ ընտանիքները հետզհետէ թշուառութեան կը մատնուին։

Վաճառահարկերը գինիի, ցքիներու, իւղերու, թըղթաքարտերու և դրոշմաւոր թուղթերու վրայ դրուած էին։ Կառավարութիւնն անոնց գանձումը ինքը չէր ստանձներ, այլ դաշնագիր մը կ'ստորագրէր *հարկի վարձակալներու* հետ, այսինքն որոշ գումար մ'ընդունելով՝ տուրքն իրենց հաշւոյն ժողվելու իրաւունքն կը ծախէր անոնց։

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

426. *Դեսպանք.*—Վենետիկի հասարակապետութիւնը ԺԵ. դարէն սկսած էր իտալացի իշխաններու և Եւրոպիոյ մեծ վեհապետներուն քով գործակալ մը պահել՝ իշխանին և Վենետիկի միջև յարաբերութիւններ հաստատելու պաշտօնով։ Այս պատուիրակները *դեսպան* կ'անուանուէին։

Ուրիշ տէրութիւնք ալ այս օրինակին հետևեցան։ ԺԷ. դարուն կէսէն ամէն կառավարութիւն իր պաշտօնապէս ներկայացուցիչն ունեցաւ ուրիշ կառավարութիւններու քով։ Օրինակի համար Ֆրանսայի թագաւորն իր դեսպանն ունէր Սպանիոյ թագաւորին՝ Շուէդի թագաւորին կայսեր ևն մօտ. փոխադարձաբար Սպանիոյ թագաւորն ալ իրն ունէր Ֆրանսայի թագաւորին մօտ։ Ալ այսուհետև դեսպանը հաստատուն բնակութիւն ունի, և խրկուած տեղը կը մնայ ցորչափ երկու տէրութիւնք իրար հետ խաղաղութեան մէջ են,

հեռացած ժամանակն ուրիշ մը կը յաջորդէ իրեն։ Դեսպանն ետ կանչել առանց տեղն ուրիշ մը խրկելու՝ յարաբերութիւնները խզելու նշան է. դեսպանին տրուած դարձի հրամանը պատերազմի յայտարարութեան ձև մ'է։

427. Դեսպանագիտական բանակցութիւն.— Դեսպանագէտք իրենց տէրութենէ հրահանգներ ընդունելով կը մեկնին, և միևնոյն ժամանակ կը շարունակեն հրամաններ ընդունիլ պաշտօնագրով։

Դիւանագիտական բանակցութիւնք այս ժամանակներս մեծ ոյժ և նշանակութիւն ունէին։ Ամէն երկիր Թագաւորող տոհմի մ'իբր ստացուածքը կը նկատուէր, և կառավարութիւնն ալ սոսկական սեփականութեան մը կանոններուն կը հետևէր։ Վեհապետը մեռնելուն՝ իր վիճակները ժառանգորդին կ'անցնէին, և իհարկէ՝ կը բաժնուէին շատերուն միջև, եթէ ուղղակի ժառանգորդ չգտնուէր՝ երկիրը հեռաւոր ազգականի մը՝ սովորաբար օտարազգի իշխանի մը բաժին կ'իյնար, քանզի իշխող տոհմին անդամները երկրէն դուրս ուրիշ իշխող տոհմի մը հետ միայն կրնային ամուսնութիւն կնքել։

Վեհապետը նոյնպէս իրաւունք ունէր ըստ կամս փոխանակել կամ ուրիշի անցընել իր նահանգները։ Հպատակներու կարծիքը չէր հարցուեր բնաւ, երկիրը վեհապետին՝ և ոչ թէ բնակչաց ըլլալով՝ բանակցողը վեհապետն էր և ոչ թէ ազգը. մինչև ԺԹ. դար դաշնագրութիւններն յանուն վեհապետաց կը ստորագրուէին. դաշնագիր կը կնքուէր չէ թէ Փրանսայի և Բրուսիոյ միջև, այլ Ֆրանսայի Թագաւորին և Բրուսիոյ Թագաւորին միջև։

Կառավարական այս ձևը ընտանիքի քաղաքականութիւն կ'անուանուի, քանզի տէրութեան գործերը ընտանեկան գործերու կը վերածէ։

428. Դիւանագիտաց մէջ բանակցութիւնք միշտ գաղտնի կ'ըլլան. ամէն գործ վեհապետներու պատշաճ թուած ձևով կը վճռուի՝ առանց ազգերու շահերն ի նկատ առնելու։

Երկիր մ'առանց խղճմտութեան օտար իշխանի մը կը տրուի։ 1698-ին դիւանագէտներն այնպիսի ձևով մը բաժնած էին Սպանիոյ վիճակները՝ որ Պաւերիացի մը Սպանիոյ մէջ պիտի թագաւորէր. Ֆրանսացի մը՝ Նափոլիի մէջ, Աւստրիացի մը՝ Միլանի մէջ։ Սպանիոյ թագաւորն այս դաշնադրութիւնն ոչնչացնելու համար կտակ մը շինելով իր վիճակները նախ պաւերիացիին և յետոյ ֆրանսացիին տուաւ, ասկէ պատերազմ մը ծագում առաւ, և ժառանգութիւնը Ֆրանսացւոյն և Աւստրիացւոյն միջև բաժնուեցաւ։ 1735-ին Բոլոնիացի մը խրկուեցաւ Լօրէնացիները կառավարելու, մինչ լօրէնացին կ'երթար Թոսքանացիները կը կառավարէր։ —Երկիր մ'ամէն մէկ դաշնագրութեան կնքուելուն՝ ստէպ վեհապետ կը փոխէր. Սիկիլիան 1714-ին Սպանիոյ Թագաւորէն Սավուայի դուքսին անցաւ, 1720-ին՝ Կայսեր, 1735-ին՝ Պուրպոնեանի մը. 1731-էն մինչև 1748 Բարմայի տէրութիւնը Սպանիոյ Թագաւորին ձեռքն է, յետոյ Կայսեր, յետոյ Սպանիացի իշխանի մը։ Ալպէրոնի կ'ըսէր՝ թէ «քաղաքականութեան տեղ քանի մ'անձանց քմայքը դրուած էր՝ որոնք հոլանդական պանիրի նման տէրութիւններ ու թագաւորութիւններ կը կտրեն ու կը կրճատեն»։

Բնակչաց կարծիքը չհարցուցած՝ անոնց շահերն ի նկատ չառած՝ երկիրներու բաղդը տնօրինելու այս դրութիւնը Յեղափոխութեան կամ Կայսրութեան միջոցին դիւանագիտութեան սովորական դրութիւնը մնաց, և վերջին անգամ 1814-ին դաշնագրութեանց ժամանակներն ընդարձակ կիրառութիւն մ'ունեցաւ։

429. Դիւանագիտական սովորութիւնք.— Դեսպաններն ուր որ բնակէին՝ այն տեղի արքունեաց գաղտնիքները գիտնալու շահ ունէին՝ թէ իրենց կառավարութիւններն իրազէկ ընելու և թէ կատարուած բանակցութեանց մէջ ուղղութեան մը հետևելու համար։ Տեղեկութիւններ ժողվելու համար լրտեսներ կը պահէին, ու նոյն իսկ իշխանին ծառաներէն կամ սիրելիներէն մէկը կաշառով կը շահէին։ Ընդունուած սովորութիւն մ'էր այս։

ԺԸ. դարուն Աւստրիոյ արքունիքը գաղտնի դահլիճ մը կազմակերպեց՝ ուր Թղթատունէն ձգուած նամակները կը բացուէին, կ'օրինակուէին ու նորէն կնքուելէ ետք՝ իրենց տեղերը կը խրկուէին։ Ուրիշ տէրութիւնք ալ հետևեցան այս եղանակին։ Բանն այն աստիճան ծանօթ էր՝ որ ԺԸ. դարուն բոլոր տէրութիւնք ալ դադրեցան իրենց դիւանագիտական գործակալներուն նամակներ խրկելէ, և թուանշաններով խմբագրուած տեսակ մը գաղտնի գիր կը գործածէին՝ որ ծածկագիր անունն առաւ՝ և զոր այդ գործակալք միայն կրնային կարդալ։

Այլ ծածկագիրն անգամ գաղտնիքին ապահովութեան բաւական չէր դար. Վատիկանի արքունիքը Ֆրանսայի և Բրուսիոյ թագաւորներուն ծածկագիրները տեղեակ էր։ Երբ Ֆրէդերիք Բ. իր Վիէննայի դեսպանին սուրհանդակ մը խրկէր՝ աւստրիացի պաշտօնեաներ Պոհեմիա մտած ատեն կ'սպասէին անոր և ուղեկառք մը նստեցնելով՝ ճամբորդութեան ժամանակ պայուսակին մէջէն պաշտօնագիրները կ'առնէին, կ'օրինակէին ու դարձեալ տեղը կը դնէին. այս կերպով Բրուսիացի դեսպանը սկզբնագիրը դեռ չընդունած՝ պատճէնն աւստրիական արքունիքն հասած էր արդէն։

ԺԸ. դարուն բոլոր դիւանագէտք իբր սկզբունք կ'ընդունէին թէ Եւրոպիոյ տէրութեանց շահը կը պահանջէ որ իրենցմէ ոչ մին միւսներուն վրայ իշխելու չափ զօրանայ։։ Երբ արդէն զօրացած տէրութիւն մը մեծնալու տենչ յայտնէ՝ բոլոր միւսներն ասիկայ իրենց սպառնալիք համարելով՝ պէտք են միանալ անոր դէմ զուգակշռելու համար. Եւրոպական հաւասարակշռութիւն ըսուածն այս է ահա։

430. Ազգաց իրաւունք.—Տէրութեանց միջև յարաբերութիւնք՝ կանոնաւոր դարձած՝ նիւթ եղան ուսումնասիրութեան. փիլիսոփաներ հետազօտեցին այն կանոնները՝ զորս ժողովուրդք պէտք են իրար նկատմամբ բռնել։

Իրենց ընդհանուր սկզբունքը սա է թէ ազգերու մէջ տեղ պատահած գործերը միայն ոյժի միջոցաւ չկարգադրուին. ինչպէս անհատներու՝ նոյնպէս տէրութեանց միջև արդարութիւն մը պէտք է կենայ, և ազգերը պարտաւորին հպատակել սովորութական օրէնքէ հաստատուած կամ բոլոր մարդկանց ընդունելի արդարասիրական սկզբունքներէ բխած ինչ ինչ կանոններու։ Անոնց ամբողջութիւնը ազգաց իրաւունքը կը կազմէր։

431. Այլ Եւրոպան կառավարող պետական մարդիկ ինքզինքնին պարտաւոր չհամարեցին այս սկզբունքներուն համակերպելու։

Ազգաց իրաւանց մէկ սկզբունքն էր որ դեսպանք անբռնաբարելի ըլլան։ Արդ 1674-ին ահա ինչ կը գրէր Լուվուա՝ Կայսեր լիազօրին Պ. տը Լիզօլայի նկատմամբ. «Յոյժ հաւանական է որ Պ. տը Լիզօլա ընդ հուպ մեկնի Լիէժէ Քօլոնիա վերադառնալու համար։ Խիստ օգտակար բան մը պիտի ըլլար ձերբակալել զան, և սպաննելն անգամ անպատեհ չպիտի ըլլար... քանզի յոյժ լրբենի լեզու մ'ունի նա. և իր բոլոր հնարագիտութիւնը

Ֆրանսայի շահուց հակառակ կը գործած է. գիտցէք թէ շատ հաճելի պիտի ըլլաք նորին վեհափառութեան՝ եթէ կարենաք այս խորհուրդը գործադրութեան դնել»։

Ազանց իրաւանց մէկ սկզբունքն էր՝ որ պատերազմի յայտարարութիւն չըրած՝ պէտք էր զայն չսկսել։ 1665-ին Անգղիոյ թագաւորն առանց որ և է յայտարարութեան հոլանտացի վաճառականական նաւերը գերելու հրաման կուտար. 130-ին նաւ բռնեցին Անգղիացիք՝ զորս չուզեցին ետ տալ։ 1672-ին Թշնամութիւններն սկսան նորէն Զմիւռնայէն դարձող առևտրական տորմիղի մը դէմ յարձակելով՝ և Հոլանտացւոց բողոքին վրայ պատասխան տուաւ թէ «ինք կ'ուզէր օգուտ քաղել գործերու և եղանակի արդի պարագաներէն»։ Եօթամեայ պատերազմը նոյն կերպով սկսաւ. 1756-ին Անգղիացիք 300 ֆրանսական վաճառանաւեր գերեցին, և երբ ետ տալու պահանջներ եղան՝ Բիտ յայտարարեց թէ այդպիսի պահանջում չէր կրնար ընդունել, քանզի «ոչ որևէ մասնաւոր պայմանագրի վրայ հիմնուած էր և ոչ ալ որևէ կերպով կը բխէր ազանց իրաւունքէն։»

432. Այսպէս էր ահա գործերուն ընթացքը, քանզի պետական մարդիկ ազանց իրաւունքէն գլխովին տարբեր կանոններու կը հետևէին։ Ինչպէս կառավարութեան՝ նոյնպէս և դիւանագիտութեան սկզբունքը տէրութեան նկատումն էր, այսինքն իշխող ազգատոհմին շահը։ Արդ իշխանի մը գերագոյն նպատակն իր հռչակն աւելցնող և աշխարհակալութիւններով երկիրներն ընդարձակող յաղթանակներ տանիլ է։ Եթէ յաջողի՝ վստահ է թէ իր ընթացքը պիտի հաւնուի։ «Ամէն միջոցներ լաւ են՝ միայն թէ յաջողի մէկը»։ Այս դրութիւնը՝ զոր ժամանակաւ Մաքիաւել ձևագրած էր իտալացի իշխաններու համար՝ ԺԷ. դարու բոլոր պետական մարդերուն ընդունած սկզբունքն է։

ԲԱՆԱԿՆԵՐ

433. *Մնայուն բանակներ.*—Մինչև ԺԲ. դար թագաւորները վարձկան գունդեր կը գործածէին՝ ուղղակի բանակցելով գնդապետին կամ զօրագլխին հետ՝ որ իր մարդիկը ժողվելու և զանոնք պահելու հոգը կ'ստանձնէր վճարումով։

Այս կերպով բանակը խառնակոյտ մ'էր ամէն երկրէ բաղդախնդիրներու. Գերման, Խրուաթ, Իռլանտացի, Ուալոն վճարմամբ ժողվուած։ *Համազգեստ* անգամ չունէր այն. իւրաքանչիւր զինուոր ուզածին պէս կը հագուէր, ուստի պատերազմի միջոցին իրար ճանչնալու համար հասարակաց նշան մը պէտք կ'ըլլար առնուլ. Պրէյ դէն ֆէլտի պատերազմին մէջ Կայսերականք թևերնուն ու գլխարկնուն վրայ սպիտակ երէզ մ'ունէին. իսկ Շուէտացիք՝ կանանչ ոստ մը։

ԺԷ. դարուն փոխանակ պատերազմ եղած ատեն միայն գունդեր վարձելու՝ ամէն տէրութիւն իր *մնայուն բանակը կազմեց*՝ հաստատուն վաշտերէ կազմուած՝ զոր խաղաղութեան ժամանակ ալ կը պահէր։ Այդ բանակը իշխանին սեփականութիւնն էր, որ հիմայ չէ թէ միայն գնդապետը կ'անուանէր՝ այլ նաև բոլոր սպաները. զինուորներն ուղղակի իրեն ծառայութեան մտած էին՝ իր համազգեստը կրելով։

434. Բանակները կամաւորներէ կը բաղկանան՝ այլ որքան աւելնան թուով՝ այնքան զանոնք ժողվելը դժուար գործ կ'ըլլայ։ Ամէն կառավարութիւն մասնաւոր սպաներ ունի՝ *զօրորսակները* (rocoleurs)՝ որոնք հուժկու երիտասարդներ փնտռելու կ'ելլեն՝ զանոնք զինուորագրութեան համոզելու համար։

Զինուոր ճարելու նպատակով զօրորսակները ամէն խորամանկութիւն կը բանեցնեն. գինետունները նստե-

լով՝ երիտասարդները կը հրաւիրեն գալ գինի խմել. զինուորութեան արուեստի առաւելութիւնները կը գովաբանեն, ու գինովցնելով՝ կը ջանան անոնց ընդունիլ տալ սակարկութեան իբր առհաւատչեայ ծառայող պզտի գումարը. Թագաւորին ստակն ընդունելուն պէս՝ ալ զինուոր է և չկրնար խօսքն ետ առնուլ:—Պատերազմի ատեն երբ մարդիկներու նուազում ըլլար՝ բռնի անգամ կ'առնուէին զանոնք: Եօթնամեայ պատերազմին ժամանակ Բրուսիոյ թագաւոր Ֆրետերիք Բ.-ի զօրապետները Սիլեզիայի մէջ մինչև իսկ դպրոց գնացող պատանիները կը համոզէին զինուորութեան: «Այդքան մի մեծնաք, կ'ըսէին ծնողք իրենց զաւակներուն, եթէ ոչ զօրապետները պիտի գան զձեզ առնուն»:

435. Զինուորներն ողորմելի կեանք մը կ'անցընեն չարաչար վարմունքներու նշաւակ, ոչ լաւ բնակութիւն ունին և ոչ լաւ ուտելիք: Սպաներուն գաւազանը միշտ ձեռքերնուն մէջ է՝ մարզանքի միջոցին զինուորը ծեծելու համար. ձաղկումը կանոնադրական պատիժն է: Զինուորը բաւական թոշակ չունի իր և ընտանեացը սննդեան համար՝ (շատերը ամուսնացեալ են). հարկ է ուրեմն դուրսն ուրիշ արհեստ մ'ալ ունենայ. ըլլայ մարմնավաստակ մարդ, բեռնակիր եայլն: Յառաջանալու յոյս ալ չկայ, քանզի սպաները ազնուականներէ կամ հարուստ քաղքենիներէ կ'ընտրուին. ծեր կամ ապիկար զինուորին հեռանկարը՝ ապրելու համար մուրալ է, քանզի կառավարութիւնը հանգստեան թոշակ չվճարեր:

Զինուորութեան արհեստին հետամուտները քիչ են. բանակը գոգցես դատարկաշրջիկներէ կը բաղկանայ միայն. զինուոր ըլլալը ամօթ բան մ'է, երբեմն ազնուական մը գործած մէկ ծանր յանցանքին համար կը դատապարտուի իբր զինուոր ծառայելու:

Կառավարութիւնները բանակներ կազմելու համար ալ բաւական մարդ չէին գտներ: ԺԷ. դարու վերջերը փորձ փորձեցին զինուոր հայթայթել—ինչպէս ստակ կը հայթայթէին—պարտաւորիչ զօրաժողովներով:

436. Լուի ԺԴ. իր թագաւորութեան վերջին տարիները քաղաքազօրի (milice) դրութիւնը մէջտեղ հանեց՝ որ տևեց ինչուան յեղափոխութիւն. տարուէ տարի իւրաքանչիւր ժողովրդապետութեան մէջ զինուորները վիճակահանութեամբ կ'ընտրուէին, բայց վիճակը խեղճ մարդոց միայն քաշել կուտային. քաղքենիները, անոնց ծառաները, հարուստ գիւղացիները ազատ կը մնային այդ պարտաւորութենէ:

437. *Զէնքերը.*—Երեսնամեայ պատերազմի միջոցին (1618—1648), հետևակազօր գունդերը տակաւին երկու տեսակ զինուորներէ կազմուած էին. տիգաւորները (piguiers) հին գերման հետևակներու նման երկար տէգով մը զինուած, և հրացանակիր զօրքերը՝ թրով և նետիչով (mousquet) զինուած: Այդ հին հրացանը՝ յոյժ ծանրակիր՝ պատրոյգով մը կրակ կառնուր. հանդերձուած միջոցին երկճղի փայտ մը պէտք էր զայն վեր բռնելու համար, և կրակ առնել տալու համար ալ վառ պատրոյգ մը: ԺԷ. դարուն այդ փայտը մէջտեղէ վերցնելով՝ պատրոյգի տեղ կայծքար գործածեցին: Յետոյ հնարուեցաւ *սուինը*՝ որ հրացանի փողին մէջ կը մտնէր ու իբր տէգ կը գործածուէր:

Բոլոր այս յառաջադիմութիւնները պատերազմի ձևը փոխեցին: Հեծելազօրը աւելի շուտ կատարելութիւն գտած՝ ամբողջ ԺԷ. դարու միջոցին մեծ պատիւ ունէր: Այլ ԺԸ. դարու հետևակազօրը գերազանցեց զայն. Ֆրէդերիք Բ.-ի յաղթութիւնները հետևակազօրի յաղթութիւններ են:

438. *Ամրութիւնք.*—Հրետանին (artillerie) ալ փո-

խուեցաւ։ Անկանոն երկարաձև հրետներու տեղ կանոնաւոր բերնով թնդանօթներ մէջ տեղ ելան՝ որք երկաթ գնդակներ կ'արձակէին։

Հրետանիին դիմադրելու համար հարկ եղաւ ամրութեանց դրութիւնը փոխել։ Քարաշէն բարձրաբերձ պարիսպները թնդանօթներու թերախ եղած՝ քար առ քար կը քանդուէին. որքան բարձր էին անոնք՝ կործանումը այնքան դիւրին կ'ըլլար։ ԺԸ. դարուն «բարձրադիտակ ամրութիւնները» թողլով՝ բոլորովին հակառակ դրութիւնը կ'նդունուի։ Պատնէշը ցից ընելու տեղ՝ ջանք կ'ըլլայ վարով պահել զայն՝ որպէս զի գնդակները չհասնին։ Կարճ ու թանձր պատնէշ մը շինուեցաւ՝ զոր կը ծածկէր *խրամպատը* (escarpe), այսինքն՝ կանաչազեղ զուղձով պատած բլրակ մը՝ ուր գնդակները կ'երթան կը մխին առանց վնաս հասցնելու։ Պատնէշը խրամով մը շրջապատուած է, այլ այդ խրամը հիմայ այլ ևս պատնէշէն վար չէ՝ ինչպէս հին ժամանակի ամրոցներու մէջ, այլ անոր հետ մի և նոյն մակերեսն ունի՝ մէկ կողմէ նոյն իսկ պատնէշէն ձևացած՝ իսկ միւս կողմը համաբարձր որձկէ (talus) մը՝ արտաբոկը (contrescorpe)՝ որ մեղմ զառիվայրով մը դէպի բաց դաշտը կը խոնարհի՝ բոլոր պատնէշը ծածկելով աչքերէ։ Թշնամին արտաբոկի գիծը միայն կը տեսնէ, և անոր ետևի կողմը խրամպատի հողէ որոկը, մինչդեռ ինքը որոկին ետևով պատսպարուած թնդանօթներուն նշաւակ կը գտնուի։ Քաղաքին անկիւններն աշտարակներ կանգնելու տեղ՝ հիմայ կը շինեն հողապատ մարտկոցներ՝ որք նոյնպէս չեն տեսնուիր։ Այսպէս է *գետնամերձ ամրութիւններու* դրութիւնը՝ զոր Վօպան գործածեց Ֆրանսայի բոլոր բերդերուն։

439. *Պատերազմող բանակները.*—Ըստ որում ոչ նպարակում կար և ոչ զարմանոց՝ զինուորները կ'ինեի,

տղաքներ, սպասաւորներ իրենց ետին կը ձգէին՝ անօթներին և աւարը վերցնող սայլակներով։ Կառավարութիւնները հետզհետէ պատերազմող բանակներուն պիտոյքներն հոգալով՝ անոր աղխերը թեթևցուցին՝ առանց սակայն բոլորովին ջնջելու։

Բանակը գարնան սկիզբը պատերազմի կը մտնէ, որպէս զի թարմ ցորենները և մարգերն ըստ բաւականին բարձրացած ըլլան՝ ձիերու սնունդին համար։ Պատերազմին նպատակակէտը սովորաբար բերդեր առնուլն է, զօրքերը կ'երթան բանակ կը դնեն անոնց առջև՝ պարկէններ (tranchées) բանալով։ Լուի ԺԴ.-ի գրեթէ բոլոր պատերազմները *պաշարման պատերազմներ* են. պաշարուած բերդաքաղաք մ'ազատելու՝ կամ օգնութեան վազող բանակ մը ետ մղելու համար միայն ճակատամարտ կը մղուի։

Այս պատճառաւ դուն ուրեք պատերազմը վճռական կ'ըլլայ։ Յաղթականը *յամրօրէն* կը յառաջանայ՝ ամենապզտի բերդաքաղաքներու առջև կանկ առնելով։ 1793-ին Ֆրանսան կոխող աւստրիացի զօրապետները տակաւին այն սկզբունքն ունէին թէ բանակ մը պէտք չէ թշնամի բերդապահեր թողուլ իր ետևի դին, և այսպէս հիւսիսային սահմանագլխի բոլոր պզտի բերդերն առնելու համար երկար ամիսներ կորուսին։—Գործողութիւնք աշնան վերջերը վախճան կ'առնուն. պատերազմը լմնցած է, զինուորները տաղաւարներ կը շինեն՝ ուր կ'անցընեն ձմեռն առանց պատերազմելու։

440. *Պատերազմի իրաւունքը.*—Բանակները կը կռուէին *արհեստով* և առանց ազգային ատելութեան։

Ֆօնթընուայի պատերազմին (1745), երբ Ֆրանսայի արքայապահ զօրքերը և անգլիացի վաշտերը իրար դիմաց եկան՝ անգլիացի սպաները իրենց գլխարկներն հանելով բարև տուին, ֆրանսացի սպաներն ալ

փոխադարձաբար բաժնեցին զանոնք։ Անգլիացի գընդապետ մը՝ «Տեարք արքայապահք, կրակ ըրէք» պոռաց ուժգին ձայնով։—Դուք առաջ սկսեցէք, պատասխան տուին ֆրանսացիք։

Սակայն պատերազմի սովորոյթները տակաւին յոյժ դժնդակ կը մնային գրաւեալ երկիրներու բնակչաց համար։ Իրենց գիւղերը պաշտպանելու կամ թշնամութիւն ցուցնելու իրաւունքը՝ կը զլացուէր անոնց, և այդ ընթացքին մէջ գտնուողը մահուամբ կը պատժուէր։

1744-ին աւստրիացի զօրապետք Ալսասը գրաւած ժամանակ կը յայտարարէին որ եթէ բնակիչք դիմադրութիւն ընէին՝ «իրենց քիթն ու ականջները իրենց իսկ ձեռքով կտրել տալէ ետք» կախաղան պիտի հանէին։

441. Ընդունուած կէտ մ'էր թէ բանակը գրաւուած երկիրներու ծախքով ապրելու իրաւունքն ունի։ Կառավարութիւնն իր զօրաց ոչ ուտեստ կուտայ և ոչ բուսաճարակ (fourrages)։ Ուստի ասոնք կ'երթան իրենց պահանջները կ'ընեն քաղքենիներէ։ Ստէպ պատերազմի պարտըրաշխենիներ կը գնեն. այդ բանը հաշիւի մէջ է միշտ։ Եթէ բնակիչք ուզուածը չյանձնեն՝ իրենց տուները կրակի կը տրուին։

Լուվուա աւելի յառաջ ալ անցաւ. հրամայեց քանդել Պալատին ու Կայսրընտրին բոլոր երկիրները, թէպէտ Լուի ԺԴ. անոր հետ պատերազմի մէջ չըլլար, որպէս զի թշնամին հոն ուտելիք չգտնէ։ Բնակիչները հրաման ստացան իրենց տուներէն տեղերէն ելլելու, որով 500,000 հոգի անճար անճարակ մնացին։ Բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը կրակի տրուեցան, դաշտորաններն գերփուեցան, Հեյդելպերկի դղեակն ալ ականով օդն հանուեցաւ։

Ի նկատի առնելով կառավարութիւններէ ընդու-

նուած սկզբունքները՝ մարդ կրնայ երևակայել թէ գինուորներն ինչեր կ'ընէին։

Տանբեէրցի Հունգարացիք աղիկներու ձեռուըները կտրելով՝ իրենց գլխարկին կ'անցնէին. Մանսֆելդի զինուորները գիւղացիները կրակը կը նետէին. Թիլլի զօրքերն ալ կանանց ստինքները կը կտրէին. նոյնպէս բողոքական երէցներու ձեռքերը, սրունքները, քիթն ու ականջները. խրուաթները իրենց բռնած գերիները շանց ճարակ կ'ընէին, հրացանով նշան կ'առնէին անոնց վրայ և կամ բերաննուն մէջ հալած կապար կը թափէին։ Աւստրիոյ ծառայութեան մէջ գտնուող Բանտուրք Շան քաղաքն առնելով՝ մարդիկները կոտորեցին, տուներուն կրակ տուին և կամուրջին վրայ սպանեցին որ փախչող կիները գետը նետեն։ Մարի-Թերեզ հրաման ընելով որ անոնց զօրապետին վրայ քննութիւն մը բացուի՝ իր պաշտօնեան՝ Պառօն տը Թրէնք պատասխանեց թէ «անոր մատուցած կարևոր ծառայութեանց ի պատիւ արժան էր աչք գոցել չնչին կէտերու վրայ»։

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

442. Անգղիական խորհրդարան.— Անգլիոյ թագաւորները սորված էին այն գաղափարին թէ պէտք չէ Խորհրդարանին հաւանութիւնը չառած իրենց հպատակաց վրայ տուրք դնել։ ԺԳ. դարէն ի վեր Խորհրդարանը երկու սենեակներու կը բաժնուէր։ Լորդերու կամ բարձր խորհրդարանը եպիսկոպոսներէ և աւագներէ (լորդ) կը բաղկանար՝ որոնց թագաւորը հրաւէրի անձնական նամակ կը խրկէր։ Թագաւորն իրաւունք ունէր ուզած անձը ժողովի կանչելու և հետևաբար լորդ

ընելու, այլ ով որ անգամ մը իբրև լորդ նստած էր Խորհրդարանին մէջ՝ այլ ևս իրաւունք ունէր միշտ ժողովի կանչուելու և այս իրաւունքն անդրանիկ որդիէ կ'անցնէր անդրանիկ որդիի։ Համարակաց կամ ստորին Խորհրդարանը երեք տեսակ պատգամաւորներէ կը բաղկանար՝ ոմանք նոյն կոմսութեան կալուածատեարց ժողովէն ընտրուած, այլք՝ թագաւորութեան քաղքենիներէն և կամ ընտրութեան իրաւունք ունեցող ինչ ինչ աւաններու բնակներէ։

Նստաշրջանը թագաւորին ուզածին չափ ժամանակ կը տևէր. Անգլիոյ մէջ սա ալ սկզբունք է որ թագաւորը Խորհրդարանը լուծելու իրաւունքն ունի։ Բայց սովորութիւնն էր տարին անգամ մը նստաշրջան կազմել։

443. Բացարձակ միապետութիւնն Անգլիոյ մէջ.— Թիւտորներու տոհմը 1603-ին անհետացած էր, և Սկովտիոյ թագաւոր Ժաք Ստիւարթը Անգլիոյ թագաւոր եղաւ։ Ինչ գաղափարներ որ ԺԷ. դարու իշխաններն ունէին արքայական իշխանութեան վրայ՝ Ստիւարթներն ալ ճիշտ մի և նոյններն ունէին։

«Աստուած, կ'ըսէր Ժաք Ա. ժառանգական իշխանութիւնն ինք հաստատեց, թագաւորներուն պաշտօն տուաւ իր տեղը կառավարելու՝ անոնց բացարձակ իշխանութիւն շնորհելով. թագաւորը ինչ որ յարմար կդատէ կրնայ հրամայել, եթէ իր հպատակներուն խոստումներ ալ ըրած ըլլայ՝ զանոնք չբռնելու իրաւունքն ունի, քանզի թագաւորի մը և հպատակներու միջև դաշնագրութիւն չկրնար ըլլալ։—Անգլիացիք իրենց վաղեմի սովորոյթներուն և Մեծ սահմանադրութեան հակառակ կը գտնէին այս դրութիւնը՝ որ սակայն այդ ժամանակներն ընդունուած էր բոլոր Եւրոպայի մէջ։

444. Շարլ Ա. յաջորդ Ժաք Ա.-ի՝ թագաւորութեան առաջին տարիները իր շռայլութեանց և յոռի վարչութեան մասին բազմիցս տրտունջներ լսեց Խորհրդարանէն։ Այս դիտողութիւններէն ազատելու համար որոշեց այլ ևս խորհրդարան չգումարել՝ միւս երկիրներու բացարձակ թագաւորներուն պէս կառավարելով։ Լորտ Ստրաֆորդ իր սիրելին որ խորհրդականն էր անոր, կ'ուզէր Անգլիոյ մէջ ընել՝ ինչ որ Ռիշլիէօ նոյն միջոցին կ'ընէր Ֆրանսայի մէջ, վարժեցընել ազգը թագաւորին պաշտօնեաներուն հնազանդիլ և կառավարութիւնը ամէն հակակշռէ ազատել։

Ազգն արքայական իշխանութեան դէմ դնելու ուրիշ միջոց չունէր, բայց եթէ խորհրդարանին աղաարարութիւնները. այլ խորհրդարանն առանց թագաւորի հրամանին չէր կրնար գումարուիլ, ուստի բաւական էր զայն չգումարել, զի թագաւորը նոր օրէնքներ դնելու կամ տուրք մը ձեռք բերելու համար միայն պէտք ունէր անոր, և Շարլ Ա.-ի քաղաքականութիւնն եղաւ տուրքերէ ձեռնթափ մնալ խորհրդարան կազմելու հարկէն ազատ ըլլալու համար։—Իրեն պակասը դրամ էր միայն, զոր ճարելու համար՝ մտածեց նաւերու հին տուրքը վերահաստատել՝ որ ժամանակաւ պատերազմի ատեն ծովափնեայ կոմսութիւններէ կը ժողվուէր։ Առանց խորհրդարանի հաւանութեան զայն վերահաստատել և խաղաղութեան ժամանակ ու բոլոր երկրէն պահանջել զայն՝ յայտնապէս հակառակ էր սովորութական օրէնքին։ Անգլիացի մեծ կալուածատէր մը՝ Համբտըն համարձակեցաւ մերժել այդ տուրքը՝ և դատի ենթարկուելով՝ դատաւորները զինք անիրաւ հանեցին, և տուրքն գանձուեցաւ առանց ընդդիմութեան։

445. Կրօնական հալածանք.— Թագաւորը եթէ իր հպատակներու քաղաքական իրաւունքներու դէմ միայն

յարձակած ըլլար՝ սովորութական օրէնքի հակառակ գուցէ յաջողէր Լուի ԺԴ-ի չափ միահեծան ըլլալ։ Այլ կրօնական ընդդիմութեան մը հանդիպեցաւ՝ զոր ջախջախել աւելի դժուարին գործ էր։

Անկլիքանութիւնը շատ Անգլիացիներու խորշելի կը թուէր. եպիսկոպոսներու իշխանութիւնը և արարողութիւնները կաթոլիկ կրօնքի՝ զոր կ'ատէին՝ մէկ մնացորդը կ'երևէր իրենց։ Այլաղանդներու խումբ մը ձևացաւ՝ բաժնուելով պաշտօնական Եկեղեցիէն։ Մաքրակրօն (puritains) անուն առին ասոնք, քանզի կ'ուզէին աւելի մաքուր դարձնել Եկեղեցին, և այս անուան տակ կուգային կը խմբուէին իրարմէ խիստ տարբեր աղանդներ, երիցականք, անկախք, մկրտչեանք, երերականք (quakers)։—Անկլիքան Եկեղեցին այլադաւանները կը հալածէր, կը բռնադատէր զանոնք միւս հաւատացելոց նման երեսը խաչ հանել, հաղորդութիւն առնելու համար ծունր դնել, եկեղեցական պաշտամանց յատուկ աղօթագիրքը գործածել։ Այլադաւաններու խիղճը կ'ընդվզէր այս սովորութեանց դէմ, զոր կռապաշտական ցոյցեր կ'անուանէին և չէին ուզեր այլ ևս եկեղեցի յաճախել։

Այլաղանդ անուն տրուեցաւ բոլոր անոնց՝ որք խղճմտութենէ շարժեալ անկլիքան սովորոյթներու չէին ուզեր համակերպիլ, պաշտօնէ կը հանուէին, տուգանքի կը դատապարտուէին, և հաստատուած Եկեղեցւոյ դէմ եթէ բան մը խօսէին՝ իրենց պատիժը կ'ըլլար բանտ, նշաւակացից (pilori), ձեռքի կամ ականջներու կտրում։ Տօքթէօր Լէյկտօն շղթայի զարնուած՝ առանց կրակի՝ առանց անկողնի հինգ շաբաթ շան խշտեակի մը մէջ անցընելէ ետք՝ սոսկալի ցուրտի մը նշաւակացիցի կապուեցաւ, և ձաղկուելէ ետք՝ ճակատը դրոշմուեցաւ խարանով, և քիթը, ականջները կտրուելով՝ եղեռնագործներու զնդանը նետուեցաւ։

446. Լօտ արքեպիսկոպոսը վերջապէս ջախջախեց Անգլիոյ մաքրակրօնները, անանկ որ 1638-ին ոչ ոք երկրին մէջ այլադաւան եմ ըսել կը համարձակէր։ Այն ժամանակ Սկովտիացւոց հրամայեց որ իրենք ալ անկլիքան բոլոր ծիսարանն ընդունին։ Այլ մինչ Անգլիոյ մէջ փոքրամասնութիւն էին մաքրակրօնք՝ Սկովտիոյ մէջ բոլոր ազգը Երիցական էր։ Դաշնակցութիւն մը կազմուեցաւ բռնի դէմ դնելու համար այն նորակարգութեանց՝ զորս թագաւորը Սկովտիոյ մէջ մտցնել կ'ուզէր։ Այսպէս սկսաւ թագաւորին դէմ ապստամբութիւնը՝ որ կրօնական նշկահում մ'եղաւ։

447.—1648-ի Յեղափոխութիւնը.—Ընդվզած Սկովտիացիներուն դէմ պատերազմ մղելու համար թագաւորը բանակի պէտք ունենալով՝ որոշեց Խորհրդարանէն դրամ ուզել։ Անգլիացիք՝ որք սաստիկ զայրացած էին, թագաւորին քաղաքականութեան հակառակ երեսփոխաններ ընտրեցին, որով հասարակաց Խորհրդարանին մէջ Երիցականներու փոքր մեծամասնութիւն մը գոյացաւ։

448. Այն ժամանակ բոլոր Անգլիա երկու հատուածի բաժնուեցաւ, թագաւորին կողմէն՝ ազնուականները, կղերը, Արևելքի և Արևմուտքի գրեթէ բոլոր բնակիչները. Խորհրդարանին կողմէն՝ Մաքրակրօնք, քաղքենիներ, վարձակալք, և հարաւ-արևելեան փոքր կալուածատէրք։ Արքայականք Ձիաւորք անուն առին, և իրենց հակառակորդներն ալ Կլոր-գլուխք յորջորջեցին, քանզի ասոնք իրենց մազերը տակէն կը կտրէին։

Քաղաքային պատերազմը հինգ տարի տևեց, և Խորհրդարանն յաղթական ելած՝ թագաւորին տեղ ինք ձեռք առաւ կառավարութիւնը։ Այլ յաղթանակը կանգ-

նող մաքրակրօն բանակը եղաւ բուն իշխանութիւնը վարողը։ Անոր ձեռքով թագաւորը՝ որ գերի բռնուած էր, գլխատուեցաւ, հասարակապետութիւն հրատարակուեցաւ (1648), և իր գլուխը Քրոմուէլ բացարձակ իշխանութիւն ստանձնեց, բանակին այսպէս տասներեք տարի իշխեց Անգլիոյ։

449. Վերահաստատութիւն 1660-ի.—Բանակը բռնի ոյժովը միայն կ'իշխէր, և իրեն դէմ ունէր տէրութեան գրեթէ բոլոր բնակիչները։ Քրոմուէլի մահուընէ ետք՝ Մօնք՝ հիւսիսային բանակի զօրապետն որոշեց Դաշնաժողով (convention) մը գումարել (1660), Բոլոր երեսփոխանք միաբանեցան օրինաւոր թագաւորը՝ Շարլ Ա.-ի որդին Շարլ Բ.-ը ետ կանչել, և զայս ըրին առանց որևէ պայման մը դնելու։ Այսպէս արքայական իշխանութեան վերահաստատութիւնն եղաւ՝ ինչպէս էր Յեղափոխութենէ յառաջ։

Շարլ Բ. տասնութ տարի առանց ընդդիմութեան ժողովուրդը կառավարեց, այլ իր ժառանգը Ժաք եղբայրը պիտի ըլլար՝ որ կաթոլիկ մ'էր։ Անգլիացիք արքայական տոհմի նկատմամբ իրենց անձնուիրութեան և կաթոլիկութեան մասին իրենց խորշումին միջև տարուբերեցան։ Ոմանք կ'ուզէին որ Ժաք Բ. արտաքսուի գահէն, այլք կ'ուզէին յաջորդութեան կարգն յարգել։ Նոր Խորհրդարանը՝ 1679-ին ընտրուած՝ այդ երկու կուսակցութեանց ալ ախոյեաններ ունեցաւ իր մէջ։ Երկու կողմերն ալ հակառակորդներու կողմէ իրենց տրուած յատկանուններն ընդունեցան. արքայական տոհմի կուսակիցք Թորիներ կոչուեցան, ընդդիմադիրք՝ ուիկներ։ Այսպէս ծնունդ առին այն երկու հատուածք՝ որոնց միջև անգլիական Խորհրդարանը բաժնուած է երկու դարէ ի վեր։ Այս վերջին ժամանակները Թորիները պահպանողական անունն առին, ուիկներն ալ՝ ազատական։

450. 1688-ի Յեղափոխութիւն.—Ժաք Բ. գահը նստելով՝ կաթոլիկ կրօնք արձակ համարձակ դաւանեցաւ՝ Լուի ԺԴ.-ի դաշնակցած, և ընդհանուր դժգոհութեան պատճառ տուաւ։ Հոլանտայի Կիյլիօմը այս պարագայէն օգուտ քաղելով՝ հոլանտական պզտի բանակով մ'Անգլիան կոխեց։ Փախուստ տուաւ Ժաք, որով (1688-ի) Յեղափոխութիւնը գլուխ ելաւ՝ 1640-ի Յեղափոխութեան օտարականներու օգնութեամբ։

Ըստ երևոյթին անոր ազդեցութիւնը մէկ թագաւորի տեղ ուրիշ մը դնելն եղաւ։ Նոր Խորհրդարան մ'ուր Ուիկները մեծամասնութիւն կը կազմէին, Ժաքը գահընկէց՝ աթոռը թափուր՝ և Կիյլիօմն ու Մարին Անգլիոյ թագաւոր ու թագուհի հրատարակեց. որևէ նոր օրէնք չհաստատուեցաւ։ Այլ անձերու այս պարզ փոփոխութեամբ՝ Խորհրդարանը կը հաստատէր թագաւորը դատելու և Թագը տնօրինելու իր իրաւունքը։

451. Ըստ որում ազգին իրաւունքներն հին սահմանադրութեան մէջ բաւական որոշակի սահմանուած չէին թուեր՝ Խորհրդարանն իրաւանց օրինագիծը խմբագրելով՝ զայն ընդունել տուաւ թագաւորին։ Ահաւասիկ այդ օրինագծին գլխաւոր յօդուածները։

«Թէ՝ արքայական հեղինակութեամբ օրէնքներու դադարում տալու իշխանութիւնն առանց Խորհրդարանի հաւանութեան՝ ապօրինաւոր է.

«Թէ՝ առանձնաշնորհութեան պատրուակով արքայի գործածութեան համար դրամ ժողովելը առանց Խորհրդարանի քուէին՝ ապօրինաւոր է.

«Թէ՝ հպատակք արքային աղերսագիրներ տալու իրաւունքն ունին և թէ՝ որևէ դատական ձեռնարկ աղերսարկուին դէմ՝ ապօրինաւոր է.

«Թէ՝ Խորհրդարանի անդամոց ընտրութիւնն ազատ է.

«Թէ՝ բոլոր արտօնչները բառնալու՝ օրէնքները փոփոխելու՝ զօրացնելու՝ և նուիրագործելու համար Խորհրդարանը պէտք է գումարուի ստէպ»:

Թագաւորն ինքզինք իբր ժողովուրդի կամքէն վերադոյն իշխանութիւն մ'ունեցող չնկատեր այլ եւ. գիտէ թէ օրինաւոր պայմանագրով մը կապուած է հանդէպ իր հպատակներուն. հպատակք պայմանագրով նախատեսուած սահմաններու մէջ միայն խոստացած են հնազանդիլ անոր՝ որքան ժամանակ որ ինքն ալ պայմանագիրը պահէ. եթէ դրժէ՝ հպատակք արձակուած են իրենց խոստումէն, իսկ եթէ բռնաւորութիւն բանեցնէ՝ իրեն դիմադրելու և նոյն իսկ ուրիշ թագաւոր մ'ընտրելու իրաւունքն ունին: Ազգը ներկայացնող և անոր իրաւունքներն ի գործ դնող՝ Խորհրդարանն է:

ԺԳ.

ԺԸ. ԴԱՐ

ԳԱՂԹԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

452. Մենավաճառ.—Ափրիկէի, Ամերիկայի և Ովկիանիայի մէջ Եւրոպացիներէ հիմնուած գաղթականութիւնները ԺԸ. դարուն մէջ իբր պետական սեփականութիւններ նկատուած էին:

Կառավարութիւնը բոլոր շահերը իրեն վերապահել կ'ուզէր, ուստի սա սկզբունքը կը դնէր թէ ինք միայն ունէր իրաւունք իր գաղութէն բերքեր հանելու: Հոլանտացիք՝ Սօնտ կղզիներու տիրացած՝ հոն երթալը Եւրոպացւոց կ'արգիլէին. ուզելով որ իրենցմէ դուրս համեմունքները քաղող չգտնուի՝ հսկողութիւնը դիւրին քանի մը կղզիներու մէջ միայն թոյլտուութիւն կ'ընէին համեմի ծառեր տնկելու՝ ուր բերդեր կանգնած էին մաքսանենգները հեռացնելու համար: Կուսակալները միւս կղզիներուն մէջ քննական պտոյտի կ'ելլէին՝ ինքնաբոյս համեմի թուփերը խլել հանելու համար:

Երբ գաղթականք իրենց հայրենիքի հետ առևտրելու սկսան՝ կառավարութիւնն իրեն վերապահեց անոնց գաղթաբերքերը ծախու առնելու և տարագագործեալ իրեղէններն իրենց ծախելու իրաւունքը: Յայտարարեց թէ գաղթականութեան առուտուրը պետական սեփականութիւն էր. մենավաճառի սկզբունքն այս է:

Կառավարութիւնը մենավաճառը ինք չէր շահա-

գործեր, այլ կը թողուր զայն Ընկերութիւններ սարքած մասնաւորներու ձեռք: Տիպար Ընկերութիւնը Հնդկաստանի Ընկերութիւնն եղաւ՝ 1602-ին հիմնուած Հոլանտայի մէջ:

453. Սպանիական գաղութը.—Սպանիական կառավարութիւնն՝ Ամերիկայի անբաւ հողերուն տիրացած՝ Սպանացիներէ շէնցած նոր Սպանիա մը չէր ուզեր հաստել, այլ Քասթիլիոյ տան երկիրներն ընդարձակել միայն և հեթանոս վայրենիները քրիստոնէութեան դարձնել: Գաղթավայրերը շրջափակ մեծ սեփականութիւն մ'էին:

Սակաւաթիւ Սպանիացւոց թոյլտուութիւն կ'ըլլար հաստատուիլ գաղթականութեանց մէջ, ուր 1550-ին՝ 15000 է աւելի Սպանիացի չէր գտնուեր տակաւին:

Ամէն ինչ այս գաղթականութեանց մէջ Սպանիոյ օրինակին վրայ կազմակերպուած էր նոր երկրի մը մէջ հին ընկերութիւն մը: Կառավարութիւնը կ'ուզէր անփոփոխ պահել զայն. և այս նպատակաւ օտարականները կը հեռացնէր զգուշութեամբ: Մինչև ԺԷ. դարուն մէջտեղերը՝ ամէն օտարի նաւ իբր ծովահէն նկատուելով՝ ցամաք ելնող նաւաստիք կը գլխատուէին և կամ մշտադաժան աշխատութեան կը խրկուէին հանքերու մէջ: Այս արգելքը վերցուելէ վերջ՝ Հաւատաքննութիւնը շարունակեց միշտ օտարականներն իբր չարափառ ներս չընդունելու: Կառավարութիւնը գաղթածքներէ անգամ (Ամերիկա ծնած սպիտակամորթ) կը կասկածէր, և չէր թողուր որ վարժ և ուսում առնուն: Լիմայի դպրոցներու աշակերտաց ուղղած մէկ բանախօսութեանը մէջ՝ սա կերպով կը խօսէր փոխարքան, «կարդալ, գրել և ձեր աղօթներն ընել սորվեցէք. Ամերիկացւոյ մը բոլոր գիտնալիքն այս է»:

Առուտուրի մենավաճառը տէրութիւնը իրեն կը պահէր. գաղթաբնակք արտօնեալ վաճառականներու

միայն կրնային ծախել իրենց բերքերը և գնել տարադագործեալ առարկաներ: Դէպի Ամերիկա ճամբայ ելլող որևէ նաւ պէտք էր Սեվիլլէ անցնիլ, եթէ ոչ յարքունիս կը գրաւուէր և նաւապետներն ալ մահուամբ կը պատժուէին: 1513-էն սկսեալ առևտրական գրասենեակ մը հաստատուած էր այդ քաղաքը, յատուկ պաշտօնեաներ մեկնող նաւուն քննութիւնը կ'ընէին, տոմար կը բռնէին և ճամբորդութիւնն արտօնող վկայագիր կուտային: 1720-ին մենավաճառը Քատիչէ փոխադրուեցաւ: Նաւերը կարաւանի դրութեամբ կը մեկնէին, և միևնոյն նաւահանգիստը կը դիմէին ամէնքն ալ: Տարին երկու կարաւան կար, մին դէպ ի Վերա-Քրուչ մեկնող՝ որ Մեքսիկայի առուտուրին հրապարակն էր, միւսը՝ գանձանաւերը (Galions)՝ դէպի Կարթագինէ և Բօրթօ-Պէլլօ՝ ուր բոլոր հարաւային Ամերիկա, Պուէնօս-Այրէսի գաղութն անգամ կուգար նպարակուելու: Գանձանաւերու ծովակալը և Բանամայի կուսակալը միացած՝ բոլոր ապրանքներուն գիները կ'որոշէին:

Կարաւանը ոչ գաղութները նպարակելու կը բաւէր և ոչ ալ կարելի կ'ընէր որ իրենց բերքերը քշեն անոնք, և սակայն արգիլուած էր օտարականներու հետ որ և է առևտրական գործողութիւն ընել: Մաքսանենգութիւնը իբր հերետիկոսութիւն նկատուած՝ կը հալածուէր Հաւատաքննութեան ատեանէն:

454. Հոլանդական գաղութը.— Հոլանդացիք Հիւսիսային ծովուն մէջ ափնկայի որսի ելլելով՝ իրենց ծովային զօրութիւնը կազմած էին: ԺԷ. դարուն Եւրոպայի ամէն ազգերէ աւելի վաճառականական նաւեր ունէին անոնք. օտար նաւահանգիստներ կը յաճախէին մէկ երկրի գաղթաբերքերը միւս երկիր տանելով, որու համար ծովու փոխադրիչներ մականուն տրուեցաւ անոնց:

Հնդկաստանի Ընկերութիւնը Փօրթուգէզ դրութեան ձախողուածէն աչքը բացուած՝ իր հնդկական վաճառականութեան համար հակառակ դրութիւն մ՚ընդունեցաւ։ Փօրթուգէզ բերդերը քանդեց, և առանց բանակի ու ամրութեանց՝ բաց նաւահանգիստներու մէջ հաստատուեցան, Երկրին Վեհապետներուն հետ յարաբերութիւններ կը պահէր՝ զգուշանալով քաղաքականութենէ և անոնց հպատակներուն կրօնը փոխելու որ և է փորձ չընելով. տեղացի վաճառականներն իրեն կը քաշէր՝ անոնց բերքերը սուղ սուղ գնելով, և Եւրոպայի ապրանքները դիւրագնի ծախելով։ Իր սկզբունքն էր քիչ շահով գոհանալ։ Այս կերպով առուտուրէն վաստակ կը հանէր՝ առանց գրաւման ծախքեր ունենալու։ Պաշտօնեաներն արգելուած էին իրենց հաշւոյն գործ ընել, այլ լաւ ու կանոնաւոր վարձք կ՚ընդունէին։—Ընկերութիւնն այս հնարքներով մեծ իշխանութիւն մը դարձած՝ կամաց կամաց սկսաւ միւս կառավարութեանց ընթացքը բռնել։ Մոլուքեան կղզիներու բնակիչները ջնջեց, Չինական զօրագունդեր կոտորեց Ճաւայի մէջ (1740), և Թեռնադի թագաւորն ապստամբութեան գրգռեց բռնադատելով զան՝ որ իր տէրութեան մեխակներն խլէ հանէ։ Հնդկաստանէ Հոլանդա դարձող նաւերն ստիպեց որ Մանշէն անցնելու տեղ՝ Օրքատեան կղզիներու կողմէ շրջան ընեն, և Հնդկաստան գացող բոլոր նաւերուն վրայ պարտք դրաւ անշուշտ անցնել Պաթավիայէ՝ քննութեան ենթարկուելու համար։

Ֆրանսական գաղութներ.—Ֆրանսական մէն մի գաղութ Ֆրանսայի մէկ գաւառին նման կազմակերպութիւն ունէր։

Գաղթականք տէրութեան հպատակներէն աւելի քաղաքական կամ կրօնական ազատութիւն չէին վա-

յելեր։—Առկէ զատ՝ առուտուրի մենավաճառը առանձնաշնորհեալ ընկերութեան մը տրուած ըլլալով՝ հրաման չկար որ գործարաններ հիմնեն, ընդհակառակն պէտք էին Ֆրանսայի գործարաններէն խրկուած իրեղէններն առնել, սովորաբար թափթփուկ ապրանքներ՝ որք սուղ սուղ կը ծախուէին իրենց։ Այս կերպով ընկերութեան գործակալներուն հետ միայն կրնային առուծախ ընել։

456. Անգղիական գաղութք.—Անգղիան որ գաղթային ամենէ վերջին տէրութիւնն եղաւ, հիւսիսային Ամերիկայի եզերաց վրայ ցիրուցան մանր գաղութներ ունէր միայն՝ որոնք յարգի գաղթարարս մը չէին արտադրեր, այս պատճառաւ կառավարութիւնը կարեւորութիւն չտուաւ անոնց, և ոչ իսկ հոգ տարաւ անոնց կազմակերպութեան ու կառավարութեան։ Այս անտարբերութիւնը պատճառ եղաւ որ գաղութները ազատօրէն շէննան, բազմամարդին։ Հիւսիսայէն կողմէ գաղթողները մասնաւորապէս հալածուած մաքրակրօններն եղան՝ որք Շարլ Ա.-ի ժամանակները Ամերիկա փոխադրուեցան իրենց կրօնն ազատօրէն պաշտելու համար։

Անոնք հողերը մշակելով՝ Ամերիկայի մէջ նոր և նորոյ հայրենիք մը հաստատեցին՝ զոր Նոր Անգղիա կ՚անուանէին։ Կրօնական գաղութներ էին ասոնք։ «Եթէ մեզմէ մէկը, կ՚ըսէին կրօնքն իբր 12 և աշխարհ իբր 13 նկատէ՝ բուն Նոր Անգղիացիի մը հոգին չունի նա»։—Հարաւային կողմը անկարգ գաղթականներ (planteurs) գրաւած էին երկիրը, որոնք իրենց գերիներուն մէջ տեղ իբր ցեղջկական ազնուականներ կ՚ապրէին։

Մինչև ԺԷ. դարուն կէսը անգղիացի գաղթականք նոյն իսկ օտարականներու հետ առևտրական գործեր ընելու ազատութիւնն ունէին։ ԺԷ. դարուն գաղթային

դաշն (pacte colonial) կոչուած դրութիւնն հաստատուեցաւ. գաղթականք Անգլիացիներէ բերուած անգլիական տարազագործարաններու արտադրութիւնները միայն գնելու իրաւունքն ունէին. Անգլիացիք ալ իրենց գաղութներէն միայն գաղթաբերքեր պիտի գնէին։—Գաղթականներն ստիպելու համար որ միայն անգլիական տարազու գործարաններէն առնուն իրենց պէտք եղած երկաթը՝ 1719-ին արգելք դրուեցաւ որ դարբնոցներ չհաստատուին. գամ մը՝ ձիու պայտ մ'անգամ չէին կարող շինել անոնք։

457. *Անգլիական գաղութներու ազատագրութիւն.*—Ամերիկեան գաղթականներու ապստամբութիւնը որ 1770-ին ծագեցաւ, երկու շարժառիթ ունէր. գաղթականք ազատօրէն առուտուր ընելու և գործարաններ բանեցնելու իրաւունքը կ'ուզէին ունենալ. չէին հաւաներ որ անգլիական կառավարութիւնը սովորութեանց և անգլիացի քաղքցիներու իրաւանց հակառակ՝ առանց իրենց հաւանութեան տուրքեր դնէ։ Անգլիայէն նաւերով իրենց խրկուած թէյերը ծովը թափելով ապստամբութիւնն սկսան, երգմամբ կապուած որ այլ ևս անգլիական ապրանք չառնեն։ Յետոյ տասներեք գաղութներու երեսփոխանները Վեհաժողովի գումարումով (1776)՝ յայտարարեցին թէ «գաղութներն Անգլիոյ տէրութեան հանդէպ ամէն հնազանդութենէ ազատ էին, և անկախ ու անձնիշխան պիտի ըլլային պատերազմ հրատարակելու, խաղաղութիւն կնքելու, դաշնակցութիւններ հաստատելու, *իրենց առուտուրի գործը կարգադրելու*»։ Մէն մի գաղութ ազատօրէն կառավարուող տէրութիւն մ'եղաւ, միացեալ տասներեք վիճակները *Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու դաշնակցութիւնը* կազմեցին։

458.—Ֆրանսայի և Անգլիոյ կառավարութիւննե-

րը առանձնաշնորհեալ զատ զատ *առևտրական ընկերութիւններ* հիմնած էին Հնդկաստանի մէջ։ Թէ անգլիական և թէ ֆրանսական ընկերութիւնները միևնոյն ձևով կազմակերպուած էին, իւրաքանչիւրն եզերքներու վրայ բերդերով պաշտպանուած քանի մը քաղաքներ ունէր ձեռքին տակ՝ ուր վաճառատուններ և առևտրական պաշտօնեաներ կը պահէր, և անոնց հետ քանի մը զինուորներ և կուսակալ մը։ Շատ չանցած հասկցան թէ *ըստ Եւրոպականին* սարքուած ու մարզուած պզտիկ բանակ մը՝ տեղացի հարուստ բանակի մը կրնար յաղթել և թէ հնդիկ զինուորներով կարելի էր Եւրոպական ընտիր բանակ մը պատրաստուիլ։ Այն ժամանակ *Սիփահիներու* գունդեր կազմեցին՝ որք Եւրոպական ձևով զինուած տեղացի վարձկաններէ կը բաղկանային՝ եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան տակ։ Ասոր նախաձեռնութիւնն ունեցած էր ֆրանսական Ընկերութեան վարիչ՝ Պ. Տիւբլէ, այլ օգուտ քաղողն Անգլիական Ընկերութիւնն եղաւ՝ որ զայն ընդունեց իսկոյն։ Ֆրանսական Ընկերութեան բաժանորդք ուզեցին որ Ընկերութիւնն անկէ ետք առևտրական գործերով զբաղի միայն, և Պ. Տիւբլէն ետ կանչեց՝ պարսաւելով զան որ մեծածախ պատերազմներու մէջ կը խօթէր Ընկերութիւնը։ Անգլիական Ընկերութիւնն իր պաշտօնեաներն ազատ թողուց գործելու, և Բլայվ մէկ պատերազմով Պենկալայի ամբողջ թագաւորութիւնը նուաճեց։

459. Ընդհանուր կառավարիչք աշխարհակալութիւնը շարունակեցին Ընկերութեան անունով՝ որ ԺԹ. դարուն վերջապէս *Հնդկաստանի միակ Վեհապետն* եղաւ։

Առջի բերան հրաշքի պէս բան մը կ'երևայ՝ որ 200 միլիոն բնակիչներով երկիր մը օտարազգի վաճառականներու Ընկերութեան մը ձեռքն իյնայ։ Բանն այն էր որ Հնդկաստան իրապէս ազգ մը չէր, այլ ժո-

ղովուրդներու կուտակում մը՝ ոմանք պրահմանական, այլք մահմետական, որոնց մէջ որևէ կապ մը չկար, ո՛չ կրօնական, ոչ տեղային և ոչ կառավարական, և որ միաբան շարժելու որևէ պատճառ կամ շարժառիթ մը չունէր։ Ընդհանուր ազգայնականութիւնը խաղաղ մշակներէ կը բաղկանար՝ որք սովորած էին օտարականներէ հարստահարուիլ միշտ։ Ազգ չկար, այլ միայն վեհապետ իշխաններ։ Հնդկական Ընկերութիւնն ուրիշ վեհապետներու հետ պայքարող վեհապետ մ՚էր որ կանոնաւոր բանակ ունենալուն յաղթեց անոնց ամէնուն։

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

460. Վաճառականութեան և ճարտարարուեստի կանոնադրութիւնք.—ԺԷ. դարուն մէջ սա սկզբունքը կը տիրէր Եւրոպայի մէջ թէ կառավարութեան գործն է առուտուրը կանոնագրել։ Մասնաւորներ տէրութեան հրամանաւ միայն իրենց արմտիքն ուրիշ երկիրներ տանելու, առուծախ ընելու իրաւունքն ունէին։ Ֆրանսական կառավարութիւնը կ՚արգիլէր որ ցորեն չհանեն երկրէն դուրս, մէկ նահանգէ միւսը չտանեն անգամ, ինչպէս նաև մեծաքանակ չժողվեն։

Սկզբունք մ՚էր նաև թէ կառավարութիւնը պիտի կանոնագրէ ճարտարարուեստը։ Անհատ մը ճարտարարուեստ մը հնարելու իրաւունքը չունէր. գործարան բանեցնել քաղաքներու մէջ հաստատուած արհեստապետներու մենաշնորհը կը մնար։ Գիւղի մը մէջ գործարան հաստատելու՝ քաղաքի մը մէջ նոր արդատէր (atelier) բանալու անգամ պատիժը բանտ էր։ Ազատօրէն աշխատելու մենաշնորհ ունեցողք իսկ ազատօրէն չէին կրնար աշխատիլ, պէտք էին բան մը հին ձևով և հրամայուած չափով շինել։ Պետական մարդիկ կ՚ըսէին թէ

արուեստաւորք կառավարութենէ առաջնորդուելու պէտք ունին։ Ֆրանսայի մէջ Քօլպեր ճարտարարուեստական կանոնագիր մը խմբագրել տուած էր՝ որ կը սահմանէր գործածուելիք քերիչը և թէ չուխայի պուրակ մ՚ինչ լայնք պէտք էր ունենար. տարազագործութեանց վրայ վերատեսուչներ կը հսկէին, կանոնագրութեան համեմատ չեղած որևէ արտադրութիւն յարքունիս կը գրաւուէր և մերթ կրակի կը տրուէր։

461. Թանգարական դրութիւն.—Ինչ սկզբունքներ որ ԺԵ. դարուն Վենետիկի և Ֆիօրենցայի պետական մարդոց կողմէ ցոյց տրուած էին՝ նոյն սկզբանց համեմատ կանոնագրուած էր տարաշխարհի հետ առուտուրը։ Այն ժամանակ ըսուած էր թէ ամէն տէրութիւն միւս տէրութեանց հետ առևտրական մրցումի մէջ է։ «Ժողովրդի մ՚ըրած շահը ուրիշ ժողովրդի մը վնասն է, առուտուրը պատերազմ մ՚է»։ Իւրաքանչիւր տէրութիւն պէտք է աշխատի որ ի վնաս այլոց իր հարստութիւնն աւելցնէ։ Արդ ամենէ աւելի ոսկիի ու արծաթի վրայ կը կայանայ հարստութիւնը. վասն զի ստակ ունեցողը բոլոր մնացեալ բաները կրնայ ճարել. ուրեմն կանոն է երկրին մէջ կարելի եղածին չափ շատ ստակ մտցնել, և կարելի եղածին չափ ալ քիչ դուրս հանել։ Այս բանին համար շատ ապրանք պէտք է արտածել (այսինքն ծախել տարաշխարհի)՝ որու փոխարէն ստակ կ՚ընդունուի, և կարելի եղածին չափ քիչ բան ներածել (այսինքն գնել տարաշխարհէն), որպէս զի ստակ ծախսուելու հարկ չմնայ։ Տէրութիւններն առևտրական տուներու պէս են. ամէն մէկ տէրութիւն քիչ գնելով ու շատ ծախելով կը հարստանայ։ Տարւոյն վերջը իրենց արտածութեանց ու ներածութեանց միջև հաւասարակշռութիւն մը կը հաստատուի, ինչ որ կ՚անուանուի առևտրական հաշուեկշիռ։

462. Իւրաքանչիւր կառավարութիւն միջոցներ պէտք է ձեռք առնուլ, որպէս զի չթողու օտարականներուն իրենց տարազագործարաններու արտադրութիւնները ծախել իր երկրին մէջ, և այդ տարաշխարհիկ արտադրութեանց տեղ իր մէջ շինուած իրեղէններն առջև քշէ։ Ամենէ արմատական միջոցն է տարաշխարհ յօրինուած ինչ ինչ առարկաներու ներածութիւնն արգիլել վաճառականներուն։ Քօլպեր չէր թողուր որ Վենետիկի ժանեակները ծախուին Ֆրանսայի մէջ. Ֆրանսացիք պարտաւորուած էին ֆրանսական գործարաններէ ելած ժանեակներ գործածել միայն, արգելարկու դրութիւնն է այս։—Օտարագործ իրեղէններ երկրի մը մէջ մտած ատեն՝ պէտք է մաքսատուրք առնուիլ, որով վաճառականը պարտաւորուի անոնց գիները բարձրացնել։ Երկրին մէջ շինուած նոյնազգի իրեղէնք վաճառելիք տուրք չունենալով՝ օտար արտադրութեանց հետ կրնան մրցիլ օգտիւ։ Սահմանագլուխին վրայ կառավարութեան գանձած իրաւունքները թէ հասոյթ մը կ'ըլլայ տէրութեան և թէ պաշտպանութիւն մը արուեստաւորներու համար. պաշտպանիչ դրութիւնն է այս։

ԺԷ. դարուն Եւրոպայի բոլոր տէրութիւնները արգելարկու և պաշտպանիչ միջոցներ ձեռք առած էին։

463. Տնտեսագէտք.—ԺԷ. դարէն սկսուած էր տեսականօրէն ուսումնասիրել թէ երկիրներն ու տէրութիւնները հարստացնող միջոցներն որոնք են։ Այս ուսումնասիրութիւնը կոչուեցաւ քաղաքական տնտեսութիւն, այսինքն տէրութեան մը տնտեսութեան գիտութիւնը։ Տնտեսագէտք կը հետազօտէին թէ ճարտարարուեստն ու վաճառականութիւնը արդիւնաբեր ըլլալու համար ինչ կանոններ պէտք էին դնել, և թէ որն է այն հարկային դրութիւնն՝ որ անհատները կարելի եղածին չափ քիչ նեղէ և միանգամայն ամենէ աւելի

շահաւոր ըլլայ տէրութեան։ Կառավարութեանց հետեւած դրութիւնը ճարտարարուեստի համար կործանարար դատուելով՝ ԺԸ. դարուն մէջտեղերը հակառակ դրութիւն մ'ընդունեցաւ։ Լուի ԺԵ-ի բժիշկ Քենէ ուսուցանեց զայն Ֆրանսայի մէջ, և Ադամ Սմիթ ալ կատարելագործեց «Ազգաց հարստութեան վրայ» անուն իր հռչակաւոր գրքին մէջ։

«Ոսկին և արծաթը, կ'ըսեն այդ երկուքը, հարստութիւն չեն՝ այլ անոր նշանները միայն. ճշմարիտ հարստութիւնն օգտակար առարկաներն են»։ Առ հասարակ բոլոր տնտեսագէտք կառավարութենէ ձեռք առնուած միջոցները կը պարսաւէին։

«Կանոնագրութիւնները, կ'ըսէին, ճարտարարուեստի և վաճառականութեան օգնելու տեղ սա բանին միայն կը ծառայեն՝ որ արուեստաւորներն արգելեն արտադրելէ, և վաճառականները՝ գործեր ընելէ։ Կառավարութեան ընելիք լաւագոյն գործն այն է որ արուեստաւորներն ու վաճառականները կատարելապէս ազատ թողու՝ առանց զանոնք պաշտպանել կամ հրահանգել ուզելու, քանզի կարելի եղածին չափ շատ և աժան արտադրելու շահ ունին, և տէրութեան պաշտօնեաներէն շատ աւելի աղէկ գիտեն թէ իրենց օգուտն ուր է։ Օր մը Քօլպեր արուեստաւորի մը կը հարցնէր թէ երկրին հարստութեան համար ինչ կարող էր ընել։ «Տէր իմ, պատասխանեց արուեստաւորը, ամէն ինչ ազատ թողուցէք, արտադրութիւն եւ ներածութիւն»։ Այս խօսքս տնտեսագէտներու նշանաբանն եղաւ, որոնք արուեստաւորներու և վաճառականներու կատարեալ ազատութիւն կը պահանջէին, «Պէտք է, կ'ըսէին, ջնջել արհեստապետութիւնները և կանոնագիրները՝ որք արգելք կ'ըլլան ճարտարարուեստի, և ամէն մէկն ազատ թողուլ բան արտադրելու, վերցնել ամէն մենավաճառ և արգե-

լարկու անօրէնութիւնները՝ որք առուտուրը կը նեղեն, և առուծախի ազատութիւն տալ ամենուն։

Տնտեսագէտք կ՚ըսէին նաև թէ տէրութիւնը երկրագործութիւնը կը կործանէր՝ բոլոր տուրքերը գիւղացւոց վճարել տալով, կը պահանջէին որ տուրքն անխտիր ծանրանայ ամէն կալուածատէրերուն վրայ, և անուղղակի հարկերն ու մաքսերը վերնան։

464. Փիլիսոփայք.—ԺԸ. դարու ֆրանսացի մատենագիրք ընդհանուր կերպիւ մարդուս վրայ խօսիլը բաւական չսեպելով՝ ձեռք զարկին ուսումնասիրել, վերլուծել և քննադատել իրենց ժամանակի հաւատալիքներն և հիմնադրութիւնները։ Փիլիսոփայ անուն առին և իրենց վարդապետութիւնն ալ փիլիսոփայութիւն կոչեցին, յորջորջում՝ որ մնայ։ Ամենէն հռչակաւորներն եղան Մօնթէսքիէ, Վօլթէր և Ռուսօ։

Փիլիսոփայութեան ոյժ տուողը այն կէտն եղաւ, որ փիլիսոփաները միևնոյն ժամանակ մատենագիրներ ալ էին. իրենց վարդապետութիւններն յատուկ ու սրամիտ ձևի մը տակ կը ներկայացնէին երգիծաբանութիւններու՝ վէպերու՝ նամակներու մէջ, զորս նանրամիտք և անուսք կրնային առանց տաղտուկի կարդալ և դիւրաւ ալ հասկնալ։ Շատ չանցած այդ գրքերը բարձր ընկերութեանց մէջ նորաձևութեան կարգ անցան, ամենէ բարձրաստիճան անձանց սրահներուն մէջ կը հրաւիրուէին փիլիսոփայք։

465. Իշխաններն անգամ կը հետևէին այս նորաձևութեան. Վօլթէր, Ռուսօ, Տիտրօ թղթակցութեան մէջ էին Ռուսիոյ Կատարինէ կայսրուհւոյն հետ. Ֆրէտերիք Բ. Վօլթէրը Բօթստամ տանիլ տուած էր։ Այսպէս փիլիսոփայութիւնը ԺԸ. դարուն բոլոր Եւրոպայի մէջ մուտք գտաւ։

Այս կերպով տարածուած վարդապետութիւնք

թէպէտ շատ կէտերու մէջ կը տարբերէին իրարմէ՝ այլ ամէնքն ալ հիմնական գաղափարի մը վրայ կը միաբանէին։ Մարդիկ մինչև հիմայ սովորութեան ու կրօնի հնազանդեցան, (փիլիսոփայք կ՚ըսէին նախապաշարում և աւելորդապաշտութիւն)։ Այս կերպով հաստատուած ընկերութիւնք ծաղրելի են ու դժպհի։ «Բանն այն վիճակի մէջ չկրնար մնալ»։ Լուսոյ Թագաւորութիւնն հասած է, և մարդիկ բանաւորութիւնն ունին իրենց առաջնորդ, այսուհետև բանաւորութեան վրայ պէտք է հիմնել ընկերութիւնը։ ԺԸ. դարու այս բանաւորութիւնը եղելութեանց գիտութիւնն ու զննութիւնը չէ, ողջամիտ կարծիքն ու տրամաբանութիւնն միայն։ Փիլիսոփայք իրենց բարեկարգել ուզած ընկերութեան լաւ ուշադրութիւն չեն ըրած, իրական մարդիկը չեն ճանչնար, գիւղացիներու և գործաւորներու վրայ որևէ տեղեկութիւն չունին, իրենց նմանութեամբ երևակայական մարդ մ՚ստեղծած են առանց կրօնի և ունակութեանց, որու նպատակն երջանկութիւն փնտռել է, և վերացեալ փաստերով միայն կը շարժի։ Այնպէս կ՚երևակայեն թէ մարդս ամէն տեղ նոյնն եղած ըլլայ, ամէն տեղ խոհական ու բարի, ուստի եթէ զանոնք հարստահարող հիմնադրութիւնք անգամ մը ջնջուին, իսկոյն կը վերադառնան իրենց բնականին, կառավարութեան մէկ հրամանագրով՝ ընկերութիւնը պիտի բարեկարգուի։

466. Բարեկարգիչ իշխանք և պաշտօնեայք.—ԺԸ. դարուն երկրորդ կիսոյն՝ Եւրոպան կառավարող պետական մարդոցմէ շատերը տնտեսագէտներու և փիլիսոփաներու գաղափարներուն զմայլած՝ աշխատեցան գործադրել զանոնք։ Ոմանք՝ վեհապետներ էին (Ժօզէֆ Բ. Աւստրիոյ մէջ, Լէօբօլտ Թոսքանայի մէջ, Ֆրէտերիք Բ. Բրուսիոյ մէջ, Կատարինէ Ռուսաստանի մէջ, և Պատի՝

Վէմարի՝ Մայէնսի իշխանները). այլք իրենց թագաւո-
րին անուամբ կառավարող պաշտօնեաներ էին, (Թա-
նուչչի ի Նաբօլի, Մանկելաս ի Պավիէրա, Թիւրկօ ի
Ֆրանսա)։

467. Անոնց սկզբունք սա էր թէ վեհապետը տէ-
րութեան գլուխն է միայն, անձնական հաճոյից համար
հարկերուն գումարը ծախելու իրաւունքը չունի. պէտք
է պիտանի բաներու գործածել զայն. նոյնպէս իր սի-
րելիներուն պաշտօններ տալու իրաւունքը չունի նա.
պէտք է զանոնք յանձնել պարկեշտ և ուսեալ մարդոց՝
որք ինքզինքնին տէրութեան սպասաւորները պիտի
համարեն, և պիտի աշխատին արքունեաց ծախքերը
նուազել, վարչութիւնը մեղմ ու կանոնաւոր ընծայել,
հպատակներու հարստութիւնն աւելցնել։

Անոնք ևս փիլիսոփաներուն նման կը կարծէին
թէ ամէն մարդիկ նման են իրարու, և թէ կառավա-
րութեան ձեռքն է ուզածին պէս յարդարել զանոնք։
Իրենց կամքը քալեցնելու վարժուած՝ կը կարծէին թէ
ընկերութիւնը կերպարանափոխելու համար հրաման
մը բաւական պիտի ըլլար։ Առանց հպատակներուն
կամքն հարցնելու, առանց ի նկատի առնելու անոնց
սովորոյթները և երբեմն անոնց կամաց հակառակ իսկ
իրենց բարենորոգումները կը հրամանագրէին։ Տէրութեան
ոյժն ի սպաս գիտութեան կը դնէին, ինչպէս այն ժա-
մանակները սովորութիւն էր ըսել։ Իրենց վարչութիւնը
կոչուեցաւ լուսամիտ բռնակալութիւն։

ԺԳ.

ԺԹ. ԴԱՐ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

468. Յեղափոխութիւն.—ԺԸ. դարուն վերջերը Ֆրան-
սայի մէջ ընկերութիւն և կառավարութիւն միջին դա-
րէն ի վեր տակաւ կազմուած հին սովորութից համեմատ
սարքուած էին։ Երբ ԺԸ. դարուն փրանսացիք քաղա-
քական խնդիրներու վրայ խորհիլ սկսան՝ հիմնադրու-
թիւններէ շատերն՝ որոնց միջև կ՚ապրէին, բանընդդէմ,
և մարդկընդդէմ զեղծումներ սեպեցին և զանոնք ջնջելու
համար յեղափոխութիւնն իրագործեցին։

Ֆրանսական Յեղափոխութիւնն ելևմտական խնդրոյ
մ՚առթիւ ծագեցաւ։ Երկար ատեններէ ի վեր կառավա-
րութիւնն իր հասոյթներէն աւելի ծախքեր կ՚ընէր.
1770-ին տարեկան բացն արդէն 70 միլիոն ֆրանքի
կ՚ելլէր, 1783-ին 80 միլիոնի բարձրացաւ, և տէրութիւնն
փոխառութեան աղբիւր մը չէր կրնար գտնել։ Դրամ
հայթայթելու համար ուրիշ ճար չմնաց՝ բայց եթէ խընդ-
րել զայն ընդհանուր Կարգաժողովէ (etats générause)՝
ուր ազգին երեք դասն ալ՝ կղեր, ազնուական և քաղ-
քենի իր ներկայացուցիչներն ունէր։—Կարգաժողովը՝
որ 1614-էն ի վեր առաջին անգամուն գումարուած՝
մեծ մասամբ քաղքենիներէ և գիւղերէցներէ կը բաղ-
կանար, Ազգային ժողովի դիրք առաւ, և Բարիզի քաղա-
քաղօրին և արուարձաններու գործաւորաց օգնութեամբ
թագաւորին ձեռքէն իշխանութիւնը խլեց և տէր եղաւ
անոր։

469. 89-ի սկզբունքներ.—89-ի սկզբունքներ կ'անուանուին այն գաղափարներն՝ որոնց անունով Յեղափոխութիւնը կատարուեցաւ։ 1789-ին սահմանադիր ժողովը (la constituante) երկար վիճաբանութիւններէ ետք Մարդկային իրաւանց յայտարարութեան մէջ պաշտօնական կերպով պարզեց զանոնք։

Ահաւասիկ գլխաւոր յօդուածները.

«Մարդիկ կը ծնին ու կը մնան ազատ և իրաւունքներով հաւասար։

«Իրենց իրաւունքներն են ազատութիւն, սեփականութիւն, ապահովութիւն և ընդդիմութիւն ճնշումի դէմ։ Ինչ որ ուրիշի չվնասեր՝ զայն ընել կարենալն ազատութիւնն է։

«Ամէն վեհապետական սկզբունք ազգին մէջ կը գտնուի։

«Օրէնքն ընդհանուր կամքի արտայայտութիւնն է, և ամէն քաղաքացիք իրաւունք ունին անձնապէս կամ ներկայացուցիչներու ձեռամբ գործակցիլ անոր կազմութեան։ Օրէնքը պէտք է նոյնն ըլլայ ամենուն համար։

«Բոլոր քաղաքացիք անոր առջև հաւասար ըլլալով՝ իրենց ձիրքերուն համեմատ անխտիր ընդունելի են հանրային ամէն աստիճաններու և պաշտօններու։

«Ոչ մէկը պէտք է անհանգիստ ըլլայ իր ամէն՝ նոյն իսկ կրօնական կարծիքներու համար, միայն թէ զանոնք յայտնելով օրէնքէ հաստատուած բարեկարգութեան խանգարում չպատճառէ։ Ամէն քաղաքացի կարող է ազատօրէն խօսիլ, գրել, տպել։

«Տուրքերը բոլոր քաղաքացիներու մէջ տեղ պէտք է իրենց կարողութեան համեմատ հաւասարապէս բաժնուին։

«Սեփականութիւնն անբռնաբարելի և նուիրական իրաւունք մ'ըլլալով՝ ոչ մէկն անկէ պիտի զրկուի, բայց եթէ երբ օրինաւորապէս հաստատուած հանրային պէտքը զայն ակներև կը պահանջէ և պայմանաւ որ առաջուընէ արդար հատուցում մ'ըլլայ զրկուողին։»

Յեղափոխութեան սկզբունքն սա է թէ իշխողը ազգն է, թէ իր բոլոր անդամներն հաւասար իրաւունքներ ունեն, այլ ամէնքն ազատ են՝ և իրենց անձը և ինչքը պէտք է ապահովուին կառավարութեան դէմ անգամ։ Իր նշանաբանն է Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Եղբայրութիւն։

470. Յեղափոխութեան ազդեցութիւնը.—Յեղափոխութիւնը սա կարծիքէն ծնունդ առած էր թէ Փրանսայի կարգաւորութիւնն յոռի էր, ուստի իր առջի գործն եղաւ բոլոր վաղեմի հիմնադրութիւնները քանդել։ Սահմանադիր ժողովը բազմաթիւ հրամանագիրներով ջնջեց աւանդական իրաւունքները, հարկային առանձնաշնորհումները, արհեստապետութիւնները, մենավաճառները, անդրանկութեան իրաւունքը, պաշտօններու վաճառելութիւնը, խորհրդարանները, Համալսարանները, գաւառները, գլխահարկները, վաճառահարկերը, հին թեմերն և կղերի կազմակերպութիւնն անգամ քանդեց։ Այս քանդումը Յեղափոխութեան գործին ամենէ տևական մասն եղաւ. իր կործանած բաներէն եկեղեցին միայն վերահաստատուեցաւ։—Այլ Յեղափոխական կառավարութիւնները մասնաւոր օրէնքներով հաստատած են բազմաթիւ հիմնադրութիւններ՝ որք իրենց նախնական ձևով և կամ Նաբոլէնէ այլափոխուած մինչև ցայսօր կը տևեն։ Զայս տեսնելու համար կը բաւէ որ մէկը նոր Փրանսան հին կառավարութեան Փրանսային հետ բաղդատէ։

471. Բոլոր անհաւասարութիւններն անհետացան. օրէնքն ալ որ և է խտիր չդներ Փրանսացւոց միջև. ոչ հարկային մենաշնորհ կ'ընդունի, ոչ անդրանկութեան

իրաւունք, ոչ կալուածատէրի մ'իրաւունք ուրիշ կալուածատէրի վրայ, և ոչ Ազնուականութիւնն։ Ամէն պաշտօններն բաց են ամենուն՝ առանց որ և է խտրութեան, և անոնցմէ շատերը՝ տրուած քաղքենիներու։ ԺԹ. դարու Ֆրանսան կառավարող մարդիկներէ շատերը ոչ ազնուականներ եղած են և ոչ իսկ բարձր դասէ քաղքենիներ։

Գիւղացիներու հողերն աւատապետական իրաւունքներէ և գլխահարկերէ ազատած՝ աւելի բարձր գներ գտան. ազգային ինչքերն՝ որք 89-ին ազգին թողուած կղերական սեփականութիւններէ և գաղթականներէ գրաւուած երկիրներէ կազմուած էին, ի վաճառ հանուեցան և Ֆրանսայի հողերուն մէկ երրորդը պզտի կալուածատէրերու ձեռք անցաւ։—Ճարտարարուեստը կատարելապէս ազատեցաւ, իւրաքանչիւր ոք ուզած բանն ուզածին պէս կրնայ շինել։—Առուտուրն ազատ է, ալ ոչ մենավաճառ կայ, և ոչ ծախելու որ և է արգելք։—Տուրքը բնակիչներու վրայ հաւասարապէս բաժնուած է իրենց հարստութեան աստիճանին համեմատ։ Սահմանակարգ ժողովը մարդահարկի տեղ կալուածական տուրքը դրաւ՝ որ առանց կալուածատէրերու խտրութեան հողերու և տուներու վրայ կը ծանրանայ, իսկ գլխահարկի տեղ հաստատեց անձնական տուրքը և շարժագոյից տուրքը։ Նա ջնջած էր ըմպելեաց վրայ անուղղակի տուրքերը, վաճառահարկը։ Նաբոլէօն վերահաստատեց զանոնք միացեալ հարկեր անուամբ, այլ տէրութիւնն այլ ևս չըվարձեր մասնաւորներու, և պաշտօնատարներու ձեռամբ կը գանձէ զանոնք։ Ելևմտացոյցը կամ ամահաշիւը (budget) ամէն տարի առաջուց կը սահմանուի, այնպէս որ հասերն ու ծախքերն հաւասարակշռին։ Գանձը կանոնաւոր պատուիրագրի մը վրայ միայն կրնայ գումար մը վճարել։ Տէրութեան պարտատերք իրենց

դրամին տոկոսն ընդունելու մասին ապահովուած են. Պետական բոլոր պարտքերն արձանագրուած են Ֆրանսայի պարտուց մեծ տոմարին մէջ զոր 1793-ին հաստատեցին որպէս զի հասարակապետութենէ փոխ առնուած պարտքերն հին վարչութեանց պարտքերէն չզանազանուին։

472. Յեղափոխութիւնը սկզբունք դրաւ թէ միայն ազգն է իշխող։ Այլ ըստ որում ազգն ինքնին կըրնար կառավարել, այս սկզբունքէն ծագած են վարչական խիստ տարբեր ձևեր ազգին կամաց համեմատ՝ կառավարութիւնն յանձնելով Թագաւորի մը հանդերձ խորհրդարանով, միակ Ժողովի մը, կամ Կայսեր մը։ Նաբոլէօն Ա. ամենէ բացարձակ միապետը՝ որ տեսնուած է երբէք Ֆրանսայի մէջ, կամքն հաստնալու հպատակաւ ժողովրդեան կոչում ընելէ ետք միայն Կայսր տիտղոսն առաւ. այս տեսակ միապետութիւն Յեղափոխութեան սկզբունքներուն հակառակ չէր։

Յեղափոխութիւնը մեքենայի նման կանոնաւոր վարչութիւն մ'ստեղծեց։ Տէրութեան գործոց մէն մի ճիւղ պաշտօնէութեան մը կը յանձնի՝ որ ամէն զեկոյցները կ'ընդունի և ամէն հրամանները կը խաւրէ։

Իշխանութեան բաժանումը աւելի կանոնաւոր ընելու համար Ֆրանսայի մէջ միօրինակ պարագրութեանց (circonscription) դրութիւն մ'ստեղծուեցաւ՝ որ տէրութեան ամէն գործերուն կը յարմարի։

473. Արդարութիւնը վերյարդարուեցաւ։ Հին վարչական ձևէն պահուեցաւ դատերը կարգուած մարմնոյ մը ձեռքով նայել տալու սովորութիւնը (մէն մի ատեան առնուազն երեք դատաւորներէ կը բաղկանայ)։

Աւատապետական պզտի ատեաններու տեղ մէն մի գաւառակի մէջ հաշտարար իրաւատութիւն մ'ստեղծուեցաւ-որու պաշտօնն է երկու հակառակորդ կողմերն

հաշտեցնելով չթողուլ որ դատի դիմեն։—Եղեռնադատական իրաւասութիւնն ատեաններէն առնուելով մէկ մի նահանգի մէջ յանձնուեցաւ եղեռնադատ ատեանի մ'որ Անգղիոյ երդուեալ քաղաքացիներու ձևին վրայ կաղապարուած է. տասներկու երդուեալներ (jurés)՝ նահանգին քաղաքացիներէն առնուած՝ ամբաստանեալին յանցաւոր ըլլալը կամ չըլլալը կը վճռեն, ատենակալ մը վիճաբանութիւնները կ'առաջնորդէ և պատիժը կը ծանուցանէ՝ եթէ տեղի կայ։—Միջին դարու հրապարակական բերանացի դատավարութիւնը վերահաստատուեցաւ, և ամբաստանեալոյն նորէն իրաւունք տրուեցաւ իր դատը փաստաբանի մը ձեռօք վարելու։—Ամէն ատեաններու մէջ միևնոյն կանոններով դատերը պիտի նայուէին։ Սահմանակարգ ժողով գաւառներու ինքնայատուկ բոլոր սովորութական օրէնքները ջնջեց, այլ անոնց տեղ նոր օրէնքներ դնելու ժամանակ չունեցաւ։ Իրաւագէտներու յանձնախումբի մը ձեռօք միօրինակ օրէնքներու ամբողջութիւն մը խմբագրել տուողը Նաբոլէոն եղաւ։ Այդ օրէնքները բաժնուած են բազմաթիւ օրինագրքերու (codes), քաղաքային, պատժական, քաղաքային դատավարութեան, եղեռնադատ նախաքննութեան օրինագրքեր։ Դատաստանը ձրի հրատարակուեցաւ. այս կը նշանակէ որ չէ թէ դատերը ծախս չունին, բայց թէ դատաւորք դատախազներէ վարձք մ'ընդունելու չեն։

474. Վեհաժողով Վիէննայի.—Նաբոլէոնի անկումէն ետք՝ անոր դէմ պատերազմող վեհապետներն որոշեցին Յեղափոխութեան դիմադրող մնայուն դաշնադրութիւն մը հաստատել. աս ահա եղաւ Վիէննայի Վեհաժողովին գործը՝ որ սա սկզբունքն իբր հիմ ընդունեցաւ (ԺԸ. դարուն անծանօթ սկզբունք) թէ բոլոր Վեհապետք մեծ ընտանիք մը կը կազմեն, թէ բոլոր կառավարութեանց

շահը կը պահանջէ իրար օգնել իրենց հպատակներուն դէմ, և իրենց վէճերը իրաւարար ատեանի մը ձեռքով կարգադրել։ Որոշուեցաւ այսպէս Վեհաժողովներ կազմել ստէպ՝ որոնց պաշտօնը պիտի ըլլար թէ կառավարութեանց միջև համաձայնութիւնն հաստատ պահել և թէ դժգոհ ժողովրդներու դէմ միջոցներ ձեռք առնուլ։ Մեթեռնիխի դրութիւն կոչուեցաւ այս, Աւստրիոյ առաջին պաշտօնեայ Մեթեռնիխ իշխանին անուամբ՝ որ այն ժամանակներն Եւրոպիոյ քաղաքականութիւնը կ'առաջնորդէր։

475. 1815-ին դաշնադրութիւնները քառասուն տարի (մինչև Ղրիմի պատերազմը) միջազգային իրաւանց հիմ և խարիսխ մնացին, և այս ժամանակամիջոցին մէջ մեծ պատերազմ չունեցաւ Եւրոպա։ Այսօր Վիէննայի Վեհաժողովին գործը ջնջուած է, և Եւրոպայի աշխարհացոյցը նոր ի նորոյ վերաշինուած. այլ ընդհանուր Վեհաժողովներու սովորութիւնը պահուած է, ինչպէս նաև պատերազմներու առջին առնելու սահմանուած իրաւարարական ատեանի մը գաղափարը։

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

476. Վերահաստատութիւն (Restauration).—Եւրոպայի Վեհապետները 1814-ին իրենց երկիրներուն նորէն տէր եղած՝ ջանացին վերահաստատել կառավարութիւնը՝ ինչպէս էր Յեղափոխութենէ յառաջ։ Այս վերադարձը դէպի բացարձակ միապետութիւն կոչուեցաւ Վերահաստատութիւն։

Այն ժամանակներէն ի վեր կառավարութիւնն ըմբռնելու երկու հակառակ ձևեր մէջտեղ կեցան. արձակապետական դրութիւն և սահմանադրական դրութիւն. իբրա-

քանչիւր երկրի մէջ հակառակ կուսակցութիւններ երեւան ելան, արձակպետական դրութեան կուսակցութիւն և սահմանադրական դրութեան կուսակցութիւն՝ որ ազատական կ'անուանէ ինքզինք։ Երկուքին մէջ տեղ եղած տարբերութիւնը կառավարական ձեւին մէջ չէ, սահմանադրական կուսակցութիւնը հասարակապետութիւնը միապետութենէ նախամեծար չսեպեր. տարբերութիւնը իշխանութեան բուն իսկ սկզբունքին մէջն է։ Արձակպետական կուսակցութիւնը աստուածային իրաւունքի սկզբունքը կ'ընդունի. թագաւորը Աստուծմէ ընդունած է իշխելու իրաւունքը, բնակիչներն իր հպատակներն են և հնազանդութիւն կը պարտաւորին (ԺԷ. դարու սկզբունքն է այս)։ Ազատական կուսակցութիւնն իրեն հիմնակէտ ունի ազգին վեհապետութեան սկզբունքը. բնակիչներն քաղաքացիներ են և իրենք միայն ունին իրաւունք իրենց գործերը կառավարելու. իշխանն ազգին պաշտօնեան է միայն։ Անգղիական խորհրդարանական կառավարութեան սկզբունքն է այս գրեթէ։

477. Բաղդատական պայքարը Եւրոպայի մէջ.—Վերահաստատութենէ անմիջապէս ետք. այս երկու կուսակցութեանց մէջ պայքարն սկսաւ. մանաւանդ երկու հարցերու վրայ կը կայանար այն։

1. Ազատականք կառավարութիւններէ կը պահանջէին գրաւոր սահմանադրութիւն մը հրատարակել, հպատակներու իրաւունքներն որոշակի հաստատելու համար, կառավարութիւնք կը մերժէին ընդունիլ յանձնառութիւն մ'որ հակառակ է, կ'ըսէին, իշխանին իրաւանց և արժանապատուութեան։

Արձակպետականք 1815-ին Եւրոպայի գրեթէ բոլոր տէրութեանց մէջ իշխանութեան գլուխ էին։

478. Խորհրդարանական կառավարութիւն Եւրոպայի մէջ.

—Ֆրանսայի մէջ Վերահաստատութիւնը հին բացարձակ միապետութիւնը չկանգնեց կրկին. Պուրպոնեանց կուսակիցները ուզեցին անգղիական վարչային դրութեան հետեւողութեամբ դրութիւն մը տալ Ֆրանսայի։ Թագաւորին քով խորհրդարան մը հաստատեցին կազմուած ազգընտիր երեսփոխաներու Սենեկէն և արքայընտիր աւագներու (pairs) Սենեկէն՝ Անգղիոյ լորտերուն նման։ Այլ տարին 300 ֆրանք ուղղակի տուրք վճարող հարկատուները միայն ընդունեցան իբր ընտրող, ասիկա ազգը հարուստ կալուածատէրերու ձեռքն յանձնել ըսել էր։

1830-ի Յեղափոխութիւնը ազգին իրաւունքներն աւելցնելով խորհրդարանական վարչութիւնը զօրացուց. մամուլն ալ ազատ հռչակուեցաւ։ Ընտրող ըլլալու համար հարկ եղած սակը 200 ֆրանք տարեկան տուրքի իջաւ, այս ալ ֆրանսացիներէն շատերը դարձեալ քուէարկութեան իրաւունքէն զրկել և կառավարութիւնը պզտի փոքրամասնութեան մը ձեռք յանձնել էր։ Այս կերպով հանրային գործրու վրայ հարուստ քաղքենիներու կարծիքը միայն հարցուած կ'ըլլար։ Ընդդիմադիր նոր կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ որ ընտրական սակի նուազումը և մտաւոր կարողութեանց միաւորումը կը խնդրէր, այսինքն ընտրելի ըլլալու համար պահանջուած տուրքին իջնիլը և քուէարկութեան իրաւունքին ուսեալներու տրուիլը։ Կիզօ՝ պաշտօնէութեան գլուխ 1840-էն ի վեր, խորհրդարանին մէջ մեծամասնութիւնն իր կողմը պահելու յաջողեցաւ, այլ 1848 փետրվարի յեղափոխութիւնը՝ զոր Բարիզի ժողովուրդը յարոյց, գլխի վայր տապալեց թէ պաշտօնէութիւն, թէ թագաւորութիւն և թէ խորհրդարանական վարչութիւն։

479. Ազգայնութեանց խնդիր.—Ազգին Վեհապետութեան դրութիւնը՝ հին սահմանադրական դրութեան

քով ազգայնութեանց նոր դրութեան ծնունդ տուաւ։ Որովհետև ազգը միայն ինքզինքը կառավարելու իրաւունքն ունի, կրնայ պահանջել որ օտարք չկառավարեն և կամ օտար տարրի մը մէջ չխառնեն զինք. կրնայ նաև պահանջել որ բազմաթիւ կառավարութիւններու միջև կտոր կտոր չբաժնուի։ Ամէն ազգ անկախ տէրութիւն մը պէտք է կազմէ, միևնոյն ազգի ամէն մասերը մէկ տէրութեան մէջ պէտք են միաւորուած ըլլալ. այս է ահա ազգայնութեանց սկզբունքին բանաձևը։

Մինչև ԺԹ. դար այս խնդիրը ուշադրութեան իսկ առնուած չէր։ Տէրութիւններն յաջորդութեանց և երկրակալութեանց բերմամբ միայն կազմուած էին՝ առանց տարաբարբառ, տարացեղ և տարաբարոյ ժողովուրդներ ի մի խմբելու, կամ ազգ մը կտոր կտոր բաժնելը հոգ ընելու։

Վերահաստատութենէ քիչ ժամանակ վերջը՝ հայրենասէրք սկսան յուզուիլ և ազգային կառավարութիւն մը պահանջել։ Խռովութիւնը կէս-դար տևեց, և տարբեր տարբեր ձևեր առաւ։ Յունաստանի՝ Պելճիքայի՝ Իտալիայի և Գերմանիայի մէջ, գրեթէ ամէն տեղ ազգայնական կուսակցութիւնը վերջապէս յաղթական ելաւ։

480. Սահմանադրական գաղափարներու յառաջադիմութիւն.— Արձակպետական կառավարութիւնը 1815-ին գրեթէ բոլոր Եւրոպայի մէջ կը տիրէր։ Այլ որքան քաղքենիները կը շատնային ու կը հարստանային՝ սահմանադրական կուսակցութիւնը կ'ստուարանար և ոյժ կը գտնէր։

1860 թուականէն (Իտալիոյ պատերազմէն ետք) խորհրդարանական դրութիւնը բոլոր տէրութեանց մէջ հաստատուեցաւ։ Ամենուրեք իշխանութիւնը խորհրդարանին կը վերաբերի, սահմանադրութիւնն ազգին իրաւունքները կը կանոնադրէ, մամուլն իր ազատութիւնը կը գտնէ։ Արձակպետական կուսակցութիւն իսկ չմնար. բոլոր քաղաքագէտք՝ իշխաններն անգամ՝ սահմանադրական սկզբունքն ընդունած են։ Դիմացէ դիմաց կուսակցութիւնք ալ ասկէ ետք՝ պահպանողականք և ազատականք անուններով կը ճանչցուին։

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ, ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

481. Կիրառութիւն գիտութեանց.— ԺԹ. դարուն մէջ գիտութիւնը չէ թէ միայն աւելի ընդարձակուած է՝ այլ նաև աւելի պիտանի ալ եղած։ Ճշգրիտ և մէկին դրութեանց հասած ըլլալով՝ այլ ևս կարելի է զայն պատշաճեցնել գործնականին։ Գիտութեանց յառաջադիմութիւնն այս կերպով կեանքի արուեստներու մէջ բերած խօթած է այնպիսի կատարելութիւններ՝ որք վերանորոգեցին ճարտարարուեստը, երկրագործութիւնը, փոխադրական միջոցները։ Այս յառաջադիմութիւնք իրենց կարգին կեանքի կարգաւորութեան մէջ արագ յեղաշրջում մը յառաջ բերին՝ որուն նմանը տեսնուած չէր։ Իւրաքանչիւր երկրի մէջ որքան մէկ կողմէ գիտութիւնները նոր բաներ կը գտնեն և նոր օրէնքներ կը ձևագրեն՝ այնքան միւս կողմէ ալ արուեստաւորք, ճարտարագէտք, տարրալոյծք ջանադիր կ'ըլլան օգուտ քաղելու։ Ոմանք կ'աշխատին բնութիւնն աւելի քաջ ճանչնալու, այլք աւելի քաջ իշխելու անոր։

482. Շոգի.—Մինչև հիմայ ամենէ բեղմնաւոր գիւտը շոգիի շարժիչ զօրութեան գիւտն է՝ որմէ երեք մեծ կիրառութիւններ եղան. շոգեշարժ մեքենաներ, շոգենաւ, երկաթուղի։ Դէպի ԺԸ. դար Ուաթ շոգեշարժ մե-

քենան հնարած էր՝ որ կատարելագործուած՝ տարագործական բոլոր մեծամեծ կազմածները շարժման մէջ դնելու կը ծառայէ այսօր։

Շոգենաւները առագաստաւորներէն խլեցին առին ուղևորներու գրեթէ բոլոր փոխադրութիւնը. երթալով ապրանքներն ալ իրենց կը քաշեն և որսանաւակներու տեղը բռնել անգամ կ'սկսեն, քանզի աւելի արագ քալելու և որ և է օդով ճամբայ ընելու առաւելութիւնն ունին։— Երկաթուղիները աւելի ետքէն ծնունդ առին։ Զատ զատ հնարուեցան շոգեշարժ կառքը՝ զոր կ'աշխատէին գետնին վրայէն քալեցնելու, և երկաթագծերը՝ որք հանքերու մէջ ձիաքարշ սայլ մը շրջաբերութեան մէջ դնելու կը գործածուէին։ Սթեֆէնսըն շոգեկառքը երկաթագծերուն վրայ դնելով՝ երկաթուղին գիւտն ըրաւ, որ խսկըրան (1821) ածուխի փոխադրութեան ծառայեց միայն, և 1830-ին սկսաւ ճամբորդներու համար գործածուիլ։

483. Ելեքտրականութիւն.— Ելեքտրականութիւնը կէս դարէ ի վեր կիրառութեան մէջ է, և արդէն հեռագրի, ելեքտրական լուսաւորութեան և կալվանակայութեան ծնունդ տուած է։ Ելեքտրական հեռագրութիւնը 1833-ին և 1838-ի մէջ տեղ միևնոյն ժամանակ հնարուեցաւ Ֆրանսայի, Գերմանիայի և Անգլիայի մէջ [1]։

Հեռաձայնը (téléphone) բոլորովին նոր գիւտ մ'է՝ որ հետզհետէ կը կատարելագործուի։ Արդէն մեծ քաղաքներէ շատերուն մէջ հաստատուած է, ամէն վաճառատուն ունի իր հեռաձայնը՝ որով ուրիշ տուներու հետ կրնայ ամենայն դիւրութեամբ հաղորդակցիլ։

484. Յառաջադիմութիւն երկրագործութեան.— Մանաւանդ մեքենագիտութեան և տարրալուծութեան շնորհիւ երկրագործութիւնն կատարելագործուեցաւ հետզհետէ։ Մեքենագիտութիւնը երկրագործական մեքենաներն արտադրեց (հնձակը, քաղակը, կամնակը)՝ որք ձեռքի գործիքներու տեղը բռնելով (գերանդի, մանգաղ, ցորենահար), քիչ մարդով և աւելի շուտով գործ կը տեսնեն։—Տարրալուծութիւնը քիմական պարարտները հայթայթեց՝ որք աւելի ազդեցիկ են և երբեմն աղբէն ալ աւելի աժան։

Վաճառականութեան յառաջադիմութիւնները գիտութիւնէ ալ աւելի երկրագործութիւնը յառաջ մղեցին։ Երբ սայլէ ուրիշ միջոց չկար փոխադրութեան՝ մարդիկ իրենց անձնական սպառման և մօտակայ քաղաքներու պէտք եղածին չափ բան միայն արտադրելու շահ ունէին։ Բասթիյլի գիւղացիք կը թողուին իրենց արմտիքներն որ փտին. Ռուսիոյ գիւղացիք չէին կրնար զանոնք ծախել, քանզի ճամբու ծախքն անգամ հանել չպիտի կրնային։ Յորմէ հետէ ամէն տեղ երկաթուղի և լաւ ճամբաներ կան՝ մշակներն իրենց արտադրութիւններէն շահ հանելու միշտ ապահով՝ զանոնք անդադար բազմապատկել կ'աշխատին։

Այս պատճառաւ մշակեալ հողերու տարածութիւնը շատ աւելցած է, Եւրոպա՝ որ 1850-ին մի միայն 150 միլիոն հեկտար մշակութիւն ունէր 1884-ին ունեցաւ 200 միլիոն, և այս համեմատութիւնը կ'աւելնայ միշտ և հանապազ։ Միացեալ-Նահանգները՝ որք 1850-ին 22 միլիոն հեգտար ունէին միայն՝ 64 միլիոն (գրեթէ եռապատիկն) ունեցան 1884-ին։ Դուարի մասին ալ նոյնն եղաւ։ Երկրագործութիւնն 30 տարուան մէջ այնքան յառաջադիմութիւն ըրաւ՝ որքան չէր ըրած նախընթաց տասնևութ դարերու մէջ։

485. Յառաջադիմութիւն ճարտարարուեստի.—Ճարտա-

1) Անթել հեռագրութիւնն հնարուած է հիմայ, հրաշալի գիւտ Մարքոնի իտալացւոյն։ Ծ. Թ.

րարուեստը մեծապէս օգտուեցաւ գիտական կիրառութիւններէ, մանաւանդ մեքենագիտութենէ և տարրաբանութենէ։

Ահաւասիկ տասնևիններորդ դարու մէջ հնարուած կամ վերանորոգուած գլխաւոր ճարտարարուեստներու ցուցակը։

Հին ճարտարարուեստներու մէջ՝ գետնածուխի արտահանութիւնը, (գետնածուխի հանքերը 1810-ին 9 միլիոն տակառաչափ կ'արտադրէին միայն, 1860-ին 140, 1880-ին 344 միլիոն)։—Զինուց ճարտարարուեստը (հրահանով հրացանի տեղ մխակալոր հրացանը հնարուեցաւ, յետոյ հնարուեցան արագաձիգ հրացանները, տակէն լեցուող պողպատ թնդանօթները, քարապինը, ռեվօլվերը)։—Լուացարարութիւնը (քլօրի գործածութեամբ վերանորոգուած)։— Դանուծը— Բամբակի, բուրդի, մետաքսի, մանուածը և հիւսուածը։— Տպագրութիւնը (շոգեշարժ մամուլի և հաստատատիպի գիւտով վերանորոգուած)։— Թուղթի ճարտարարուեստը, (մեքենայի գործածութեամբ վերանորոգուած)։ — Փորագրութիւնը (յաջորդական բազմաթիւ գիւտերով վերանորոգուած)։ —Վիմագրութիւն, պողպատագրութիւն, զինկագրութիւն, երփնավիմագրութիւն (chromolithographie)։

486. Նոր գիւտերուն մէջ գլխաւորներն հետևեալներն են, բացի շոգիի և ելեկտրականութեան կիրառութիւններէ, ֆօսֆօրաւոր լուցկիներ,—ճակնդեղէ շաքար, կազ,—քարիւղ,—քաուչու և կուղաբերգայ,—լուսանկարչութիւն և ատենագրութիւն,—կալվանածուլութիւն,—հանքածուխէ հանուած ներկեր, պահածոյ ուտեստներ և մսի մզուած։

Հանքերու և տարագործարաններու մէջ ի կիր առնուած բանուորներուն թիւը՝ Եւրոպայի և Միացեալ Նահանգներու համար 16 միլիոն հոգիի կ'ելնէր՝ որք

70 միլիար կ'արտադրէին. միայն բամպակի և բուրդի վրայ 3,500,000 բանուորներ կ'աշխատէին։

487. Յառաջդիմութիւն փոխադրականութեան. — Վաճառականութիւնը երկու ամենամեծ յեղաշրջումներով կերպարանափոխ եղաւ, մին փոխադրակ միջոցներու, իսկ միւսը՝ հաղորդակցական միջոցներու յեղաշրջում։

Կարևոր նաւահանգիստներու միջև շոգենաւներու կանոնաւոր երթևեկներ կազմակերպուեցան. ծովը կտրող անցնող հարիւրէ աւելի գիծեր կան արդէն։ Ճամբան այն աստիճան ծանօթ է ու կանոնաւորապէս յաճախուած՝ որ ծովու յատակէն նաւերու սովորական անցքը կարելի է ճանչնալ իրենց թողած մոխիրի շաւիղէն։ Անգղիայէն Ամերիկա ուղևորութիւնը՝ որ ժամանակաւ ամսուան մը կարօտ էր, հիմայ տասն օրուան մէջ կը կատարուի. այս վերջին տարիներս եօթ օրուան մէջ կատարող նաւեր ալ շինուեցան։

Ցամաքի վրայ անձանց փոխադրութիւնը Պնդակառքով (diligence) միայն կ'ըլլար, իսկ վաճառքներունը՝ սայլերով, ճամբաները փոշեթաթաւ էին, և ստէպ տըղմոտ փոսերով ընդհատուած։ Ֆրանսայի մէջ յառաջադիմութիւն համարուած էին սուրհանդակական կառքերը (messageries)՝ որք լման երեք օրուան մէջ Բարիզէ Լիօն կը հասնէին. 1850 թուականէն պնդակառք և վաճառասայլ անհետացան բոլոր գլխաւոր գիծերուն վրայ՝ և անոնց յաջորդեց երկաթուղին։ Վտանգաւոր դարուփոսերով հին սալարկուած ուղիներուն տեղ մեղմ զառիվայրով մաքադամեալ պողոտաներ շինուեցան։ 1883-ին աշխարհի վրայ 450,000 հազարամեթր երկաթուղի կար արդէն, որոնց 183,000-ը Եւրոպայի՝ իսկ 220,000-ը Ամերիկայի մէջ։ Ճեպընթաց կառաշարքերով՝ որք ժամը 60 հազարամեթր ճամբայ կ'ընեն։ Եւրոպայի ու Ամերիկայի երկաթուղիներուն թիւը շատ աւելցած է հի-

մայ։ Ասիայի և Ափրիկէի մէջ ալ երկաթուղիներ կան շինուած։ Հաղորդակցութեանց միջոցներն ալ նոյնպէս աւելցած են։

488. Թղթատարութիւնը (poste) բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու և իրենց գաղութներու միջև կազմակերպուած է այսօր։ Թղթատարական միութեան փոխադրած նամակները, թղթատարական քարտերը, լրագիրները և վճարագիրերը (mandats) օրէօր զարմանալի կերպիւ աւելնալու վրայ են։ Ելեքտրական հեռագրութիւնները 1850-ին սկսան միայն, այլ քիչ տարուան մէջ ահագին զարգացում մ'առին, և հետզհետէ աճելու վրայ են ամէն օր։ Ընդծովեայ բազմաթիւ պարաններ ալ հաստատուեցան՝ հեռաւոր աշխարհներ իրար հետ կապող։

459. Ազգաբնակութեան և ճարտարութեան աճում.—Ճարտարարուեստի և վաճառականութեան յառաջդիմութիւնները նորանոր ճոխութիւններ յառաջ բերին առատօրէն, ապրուստի կարևոր բաներու առատութիւնը բնակչաց թիւը անօրինակ արագութեամբ աւելցուց։ Վերջին դարու մէջ Եւրոպայի բնակչաց թիւը գրեթէ կրկնապատկուեցաւ, իսկ Ամերիկայինը՝ տասնապատիկ և աւելի իսկ եղաւ։

Հարստութիւնն ալ աւելի աճեցաւ և կը շարունակէ աճել։ Քաղաքակիրթ երկիրներու բնակիչք՝ իրենց բոլոր հասոյթը չեն ծախսեր, ամէն տարի գումար մը մէկ կողմ կը դնեն, և այդ գումարը նոր հարստութեան նորանոր աղբիւրներ մէջտեղ հանելու կը գործածեն. պահուած ստակը կամ խնայութիւնն է այս՝ որ ասկէ քսան տարի յառաջ միջին հաշուով 1600 միլիոն ֆրանք էր Անգլիոյ մէջ, 1900 միլիոն Ֆրանսայի մէջ, 1 երկիլիոն (հազար միլիոն) Գերմանիոյ մէջ, 4,100 միլիոն Միացեալ-Նահանգաց մէջ։ Այս գումարներն անկէ ի վեր բազմապատկուած են, հարստութիւնն անդադար աւելնալով։

490. Ելևմտացոյց.—Տէրութիւններն հարստութեան այս աճումէն դիւրութիւն գտան իրենց ծախքերն աւելցնելու։ Եւրոպայի տէրութիւններն ամէնը մէկ 1820-ին 6 երկիլիոն ֆրանք կը ծախսէին միայն, այսօր կը ծախսեն 20 երկիլիոն և աւելի։

Տէրութիւնք ԺԸ. դարու կառավարութեանց անծանօթ փոխառութեանց դիւրութիւններ ալ ունեցան, որով ահագին պարտքեր դիզեցին։ Օրինակը տուողը Անգլիան եղաւ՝ որ Նաբոլէոնի դէմ պատերազմը շարունակելու համար 1815-ին 920 միլիոն սթեռլինի բարձրացուցած էր իր պարտքը։

Միւս բոլոր տէրութիւններն ալ այս ճամբուն մէջ մտան. փոխառութիւնը ստակ գտնելու դժուարութիւն կրող կառավարութեանց սովորական ապաւէնն եղաւ։ Պետական պարտքերը ոչ-հատուցանելի փոխառութեանց ձևի տակ կնքուեցան. միայն տոկոս ընդունելու իրաւունք ունէին պարտատէրք։ Կը բաւէ ուրեմն որ այս տոկոսները վճարելու համար հարկ եղած գումարը տարեկան տուրքերու վրայ զարնուին։

Այս եղանակն այնքան ընդարձակօրէն գործածուեցաւ՝ որ գրեթէ բոլոր տէրութեանց պարտքը 1820-էն սկսեալ՝ անլուր համեմատութիւններ առաւ և առնելու վրայ է միշտ նաւական և զինուորական ահագին պատրաստութեանց պատճառաւ՝ որք ամէն օր կը բազմապատկուին։ Այս կերպով փոխ առնուած գումարներուն ամենամեծ մասը պատերազմական ծախուց կը վատնուին։ Սպառազինութեանց ծախքը երկաթուղիներու և հեռագիրներու ծախքէն եռապատիկ աւելի եղած է։

491. Դրամատունները.—ԺԸ. դարու վերջերն արդէն ստեղծուած էին Պետական դրամատունները կամ Պանքաները վստահացուցիչ երաշխաւորութիւններով։ Պանքան դրամատոմսերու որոշ քանակութիւն մը միայն շրջաբե-

րութեան հանելու իրաւունքն ունի՝ որոնց փոխարէնը հատուցանելու համար բաւական ստակ պէտք է պահած ունենալ իր արկղերուն մէջ, ինչ որ իր արկղագումարը կ'անուանուի, և շրջաբերութեան դրամատոմսերու արժէքին շուրջ մէկ երրորդը կը կազմէ։ Պանքան իր մնացեալ դրամագլխովը կ'արդիւնաւորէ ապահով վաճառականներու փոխագրութիւններ ընելով՝ որք իր արժէթուղթերը կը կազմեն։ Ըստ որում այդ դրամը ձրի է իրեն համար, քանզի իր դրամատոմսերուն փոխարէն ընդունած է զայն, պանքան միշտ շահելու ապահովութիւնն ունի։ Տագնապալի ժամանակներ՝ ուր դրամատոմսերու տէրերը կլնան միահամուռ իրենց ստակն ուզել, տէրութիւնը պանքային օգնութեան կը հասնի՝ բռնի շրջաբերութիւն հրամանագրելով, որով պանքան այլ ևս պարտաւոր չըլլար անոնց արժէքը վճարելու, և ամէն մարդ կը պարտաւորի վճարման տեղ այդ դրամատոմսերն ընդունիլ։

Բոլոր քաղաքակիրթ ազգեր իրենց պետական պանքան ունին։ Հարուստ երկիրներու մէջ, զոր օրինակ Անգլիա, Գաղիա, Միացեալ-Նահանգք՝ ուր վստահութիւնը լիակատար է, դրամատոմսերը ոսկիի տեղ դիւրութեամբ կ'ընդունուին, և իբր փոխագրութիւնն աւելի հեշտ՝ սակէպ նախամեծար իսկ կը համարուին։ Այն երկիրներուն մէջ՝ ուր տէրութեան վարկն աւելի քիչ է, դրամատոմսերը իրենց ներկայացուցած գումարէն նուազ կ'արժեն։ 1880-ի ժամանակները շուրջ քսան երեք երկիլիոն պանքայի դրամատոմսեր շրջաբերութեան մէջ կը գտնուէին։

492. Ըստ որում ոսկին և արծաթը զիրենք ներկայացնող դրամատոմսերու քով կը շարունակեն շրջաբերիլ՝ հնչուն դրամի քանակը կրկնապատկուած կ'ըլլայ։

Պանքաներն ուրիշ ծառայութիւն մ'ալ մատուցած

են Չէքերու և հաշուի փոխադրումներու դրութեամբ։ Զանազան երկիրներու առեւտրականք և վաճառականք՝ որք պանքայի մը մէջ իրենց բացուած հաշիւ մ'ունին, որևէ գումար մը վճարելու համար կը բաւէ որ այդ գումարէն չէք մը տան՝ նոյն պանքային մէջ վճարելի։ Պանքայի մէջ երկու ծուխերուն միջև վճարումը կատարելու համար կը բաւէ պարտապանին իբր պահանջք նշանակուած գումարը սրբելով՝ պարտատէրին հաշւոյն անցնել, միլիոններ այսպէս կը վճարուին առանց ստակ մը տեղէն շարժելու։ Ֆրանսայի պանքան իր ծուխերուն միջև պարտքերու այս կարգադրութեանց առթիւ տարին 40 երկիլիոնէ աւելի գործեր կը կատարէ։—Մի և նոյն քաղաքի մը այլ և այլ պանքաներու միջև ալ այսպիսի գործեր կը կատարուին. Լոնտոնի և Նիւ-Եորքի մէջ գլխաւոր պանքաներու դպիրներն ամէն օր կը ժողվուին «հաշուեմաքրական տան մէջ» մէկ մէկու վրայ ունեցած չէքերնին համակշռելու համար։ Այս վճարումներուն գումարը այդ երկու քաղաքներուն համար տարին բազմաթիւ երկիլոններու կ'ելնէ։ Այս պարզ հնարքը դրամագլուխներու շրջաբերութիւնն անսահման կերպիւ կը փութացնէ, որով միայն կարելի եղած է աշխարհի երես կատարուած գործերու զարմանահրաշ գումարը։

493. Ընկերութիւններ.—Երբ գործ մը շահուէտ երևի՝ անոր ձեռնարկելու համար Անանուն Ընկերութիւն մը կը հիմնուի (այսպէս կը կոչուի հակադրութեամբ այն առևտրական Ընկերութիւններուն՝ որոնց հիմնադիրներն իրենց անունը կը դնեն՝ գործողութեան պատասխանատու մնալով)։ Ամէն անոնք՝ որք բաժնեթուղթեր գնած են միահամուռ տէր են անանուն ընկերութեան։ Բաժնետէրք իւրաքանչիւրն ունեցած բաժիններու թւոյն համեմատութեամբ շահը կը բաժնեն իրենց մէջ՝

որ շահարաժին կը կոչուի։ Տնօրէն խորհրդոյ մը ձեռօք գործերը կը տնտեսուին, այլ որոշումներն ընդհանուր բաժնետիրաց ժողովն է։ Բոլոր մեծամեծ ձեռնարկները՝ երկաթուղիները, հանքերը, Սուէզի ջրանցքը Անանուն Ընկերութեանց ձեռքով կազմակերպուած են։

494. Սակարան (la Bourse).—Ընկերութեան մը բաժնէթուղթերը յոյժ փոփոխական արժէք մ'ունին. գնորդք աւելի կամ նուազ մեծ շահերու ակնկալութեամբ աւելի կամ նուազ գիներ կուտան անոնց։ Ապրանքներու համար ալ նոյնպէս. ցորենի, բամպակի, խահուէի, իւղի գիները՝ յոյժ շարժուն պարագաներէ կախում ունին, և մէկ օրէն միւսը կը փոփոխեն։ Բաժնեթուղթերու կամ արմտեաց գինը սահմանելու համար՝ հարկ է որ գնորդք ու վաճառորդք հասարակաց վայր մը գումարուին՝ որ Սակարանն է։ Այս ամենօրեայ գումարումով պարբերական մեծ տօնավաճառներն այլ եւ անօգուտ դարձած են։

495. Գաղթային նոր դրութիւն.—ԺԸ. դարու վերջին տարիներէն ի վեր գաղութներ ունեցող տէրութիւնք մենավաճառի դրութենէն հրաժարելով՝ առևտրական ընկերութեանց տրուած մենաշնորհներն ետ առին։

Փորձն յայտնեց որ գաղթականաց ազատութիւն տալով տէրութիւնը շահաւոր գործողութիւն մ'ըրած կ'ըլլար. մենավաճառի ջնջումէն ի վեր գաղթականութիւնք աւելի բան կ'արտադրեն և իրենց առուտուրն ալ աւելի բանուկ եղած է։ Սպանիական գաղութներու մէջ տասն տարուան մէջ (1776—86) առուտուրը 100-էն 800 աւելցաւ։ Հոլանտացիք դիտեցին թէ շաքարը, խահուէն, լեղակը, բրինձն ազատօրէն մշակուելով համեմներէ աւելի շահ կը թողուին իրենց։ Հնդկաստանի մէջ առուտուրը՝ որ ընկերութեան մենավաճառի միջոցներուն աննշան բան մ'էր, ազատութեան դրութեան տակ ա-

ճելով աճեցաւ։ Անգլիան 725 միլիոնի բան կը ներածէ Հնդկաստան՝ և կարտածէ 800 միլիոնի ապրանք։

426. Փրանսական գաղութք.—Ֆրանսա ԺԸ. դարուն իր գաղթային գրեթէ բովանդակ պետութիւնը կորսնցնելէ ետք՝ այսօր նոր մը հաստատած է. Ափրիկէի մէջ գրաւեց Ալժերիա և Թունուզ, Սենեկալ, Քոնկօ և Մատակասքար, Ովկիանիայի մէջ՝ Նոր-Քալետոնիա և Թայիտի կղզիները։—Ասիայի մէջ՝ Հնդկաչինը, փրանսական գաղութներու մէջ (Ալժերիայէ և Միաւորման կղզիներէ զատ) Ֆրանսացի ազգաբնակութիւնը քիչ է, գրեթէ ամէն տեղ կլիման Եւրոպացւոց համար խիստ տաք կուգայ և բնակիչք գրեթէ բոլոր տեղացիներն են։

Սակայն Փրանսացիի դրութիւնն է գաղութներն իբր Ֆրանսացի ամբողջարար մասեր նկատելու. մայր-տէրութեան փրանսացիներուն և գաղթավայրերու փրանսացիներուն միջև բնաւ խտրութիւն չկայ. միևնոյն իրաւունքներն ունին անոնք, միևնոյն օրինաց կը հպատակին, միևնոյն պաշտօնեաներէ կը կառավարուին. Խորհրդարանին երեսփոխաններ անգամ կը ղրկեն։

ԺԵ. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

497. Աշխարհի բնակիչները. — Աշխարհի բնակչութիւն ամէն ցեղէ՝ շուրջ 1450 միլիոն կը հաշուուի. 330-ը Եւրոպայի մէջ, 800-ը Ասիայի մէջ, 200-ը Ափրիկէի մէջ, 100 Ամերիկայի մէջ [1]։ Աշխարհի վրայ շատ մը տարբեր ցեղեր կան, այլ շատերը քանի մը վայրենի ցեղերու վերածուած՝ արդէն անհետանալու վրայ են

[1]) Այս թուերը և մանաւանդ Ամերիկայինը մեծապէս աճած են այս վերջին տարիները։

Թասմանիայի բնիկներուն նման, կամ աւելի հզօր ցեղերու հետ ձուլուելու վրայ՝ ինչպէս Ամերիկայի Հնդիկները։ Երեք մեծ ցեղեր կը մնան միայն դիմացէ դիմաց. Ասիայի կէսը, Եւրոպան, Ամերիկան, Աւստրալիան և Ափրիկէի եզերքները սպիտակ ցեղին կը վերաբերին. դեղին ցեղը արեւելեան Ասիան ունի՝ ուրկէ Մալէզեան արքիպեղագոսը կը տարածուի, սեւերը կը գտնուին Ափրիկէի մէջ ինչպէս նաև Ամերիկայի արեւադարձային երկիրներն՝ ուր փոխադրուած են իբրև ստրուկ։

498. Կրօնքներ.—Նոյնպէս են կրօնքներն ալ։ Թէպէտ տակաւին բազմաթիւ՝ այլ շատեր՝ քանի մը ցեղեր միայն ունին իրենց հետեւող, և նոյն իսկ այդ ցեղերէն աւելի շուտ՝ կանհետանան հզօրագոյն կազմակերպութիւն ունեցող կրօնքներու առջև։ Չորս մեծ կրօնքներ աշխարհը կը բաժնեն իրենց մէջ։ Քրիստոնէութիւնը կը տիրէ Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ. 435 միլիոն քրիստոնեայ կը հաշուի երեք ճիւղի բաժնուած, 200 միլիոն կաթոլիկ, 150 միլիոն բողոքական, 85 միլիոն յոյն օրդոդոքս [1]։ Մահմեդականութիւնը կ'իշխէ Ափրիկէի և արեւմտեան Ասիայի մէջ, 170 միլիոն մահմեդական կը հաշուի։ Պուտտայականութիւնը կը տիրէ արեւելեան Ասիայի մէջ՝ ուր 500 միլիոն հետեւող ունի, Բրահմանութիւնը Հնդկաստանի մէջ 150 միլիոն։ 7—8 միլիոն իսրայէլացի կը հաշուուի աշխարհի մէջ ցիրուցան։ Ովկիանիայի վայրենիներուն, Ամերիկայի Հնդիկներուն և Ափրիկէի սեւամորթներուն մէջ 230 միլիոն կռապաշտներ կը մնան՝ որոնք հետզհետէ քրիստոնէութեան կամ մահմեդականութեան կը դառնան։

1) Այս երեք գլխաւոր ճիւղերէն զատ ուրիշ երկու ուրոյն և անկախ եկեղեցիներ ալ կան՝ թէպէտ նուազ կարեւոր, այն է Հայունը ու Ղփտինը։ Ծ. Թ.

499. Այլ և այլ ցեղերու ազդեցութիւնը. — Ցեղերը կրօնքներուն չեն համապատասխաներ. սպիտակամորթներուն մէջ կան քրիստոնեաներ, մահմեդականներ, բրահմանականներ. սեւամորթները իսլամութեան և քրիստոնէութեան միջև կը բաժնուին։ Այլ իւրաքանչիւր կրօնքի քաղաքակրթութեան ձև մը կը համապատասխանէ։ Քրիստոնէութեան՝ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, մահմեդականութեան՝ արաբական քաղաքակրթութիւնը, բրահմանութեան՝ հնդկական քաղաքակրթութիւնը, պուտտայականութեան՝ չինական քաղաքակրթութիւնը։ Հնդկական քաղաքակրթութիւնը այլ եւս ծաւալում չունի, թերևս Եւրոպայի քաղաքակրթութեան հետ ձուլուի՝ զոր Անգղիացիք փոխադրած են ի Հնդկաստան։ Երկու քաղաքակրթութիւններ կան, որք մինչև հիմայ իրարու մօտ չեն կրցած հասցնել, եւրոպականը և չինականը։

500. Երկրագունդի ամենամեծ մասը եւրոպացի ազգերու երեք մեծ ճիւղերէն մէկուն կը վերաբերի. Ռուսք՝ որ սլաւ ցեղը կը ներկայեն, հիւսիսային Ասիան գրաւած են, ուսկէ կամաց կամաց վար կ'իջնան. գերմանական ցեղը ներկայացնող Անկլօ-Սաքսոնք հիւսիսային Ամերիկայի, Հնդկաստանի և Ովկիանիայի տիրացած են, իսկ ռոմանական ազգերը՝ զորս կը ներկայացնեն Սպանիացիք և Բորթուգէզք, հարաւային Ամերիկայի։ Այս երեք խմբին կը համապատասխանեն ամենէ աւելի տարածուած երեք լեզուներ. Անգղիերէնը՝ կը խօսին 100 միլիոնէ աւելի մարդիկ, Ռուսերէնը՝ 95 միլիոն և աւելի, սպաներէնը՝ 48 միլիոն։ (Գերմաներէնը՝ որ կեդրոնական Եւրոպայի լեզուն է, 60 միլիոն խօսող ունի. Փրանսերէնը՝ 46 միլիոն. այլ երկուքն ալ սահմանափակ աշխարհի մէջ ամփոփուած են)։ Այսու հանդերձ ազգի մը կարեւորութիւնը՝ իր լեզուն խօսող

մարդկանց բազմութենէ և գրաւած երկիրներուն ընդարձակութենէ չչափուեր միշտ։ Ազգ մ'ամենէ աւելի ի նկատ առնել տուողը այն մասն է, զոր գիտունք, մատենագիրք, ճարտարագէտք և արուեստագէտք ընդհանուր քաղաքակրթութեան գործոյն մէջ ունին. Ֆրանսան շատ աւելի մեծ դեր մը կը կատարէ աշխարհի մէջ քան թէ Սպանիան։ Մեր ժամանակի եւրոպական երեք մեծ ազգերը՝ անոնք որ իրենց գործունէութեամբ ուրիշներէ յառաջ կ'անցնին և քաղաքակրթութիւնը կը վարեն՝ Անգլիացիները, Գերմանացիներն և Ֆրանսացիներն են։

501. Բոլոր ազգերու յարենման քաղաքակրթութիւն։— Բոլոր այս ազգերն հասարակաց քաղաքակրթութիւն մ'ունին վաղեմի քաղաքակրթութենէ ծնած, ամէն երկիրներու փոխանցուած և զոր ամենքը կը ջանան կատարելագործել։

Աշխատութեան մի և նոյն գործիներն ունին, ճարտարարուեստի մի և նոյն հնարքները, փոխադրութեան մի և նոյն միջոցները. ամէնքն ալ ունին գործանոցներ, շոգեշարժ մեքենաներ, երկաթուղիներ, հեռագրաթելեր, ամէնքն իրենց հողն ու հանքերը կը շահագործեն։ Ամերիկայի և Ովկիանիայի երկիրները՝ նոր ի նորոյ շէնցած եւրոպական կեդրոններ են (թէպէտ առաջինն արդէն հսկայ քայլեր կ'առնու ճարտարարուեստի մէջ)։ Բարեխառն մասերը ցորեն և ասուր կ'արտադրեն, տաք կողմերը՝ բամպակ, ցորեն, խահուէ և համեմ։

Եւրոպայի երկու երրորդն ալ երկրագործ մնացած է. հարաւի ռոմանական երկիրները՝ գինի և պտուղներ կ'արտադրեն, երեւելքի սլաւ երկիրները՝ ցորեն, մորթ և փայտ։ Մանաւանդ հիւսիսի Գերմանական ազգերն ճարտարարուեստի ետեւէ ինկած են. Անգլիա, Պելճիքա, Գերմանիա, Զուիցերի։ Այդ երկիրներու մէջ

ազգաբնակութիւնն ամենէ աւելի խիտ է և արագօրէն կ'աճի, Պելճիքայի մէջ ամէն մէկ քառակուսի հազարամեթրի վրայ կը բնակին 192 հոգի. Անգլիոյ մէջ, 172, Հոլանտայի մէջ 128, Գերմանիոյ մէջ՝ 84, Ժընեվի նահանգին մէջ 364, մինչդեռ Ֆրանսայի մէջ՝ 71 միայն։ Ազգաբնակութիւնը տարուէ տարի Անգլիոյ մէջ կ'աճի 9,2 առ հարիւր։ Շուէդի մէջ՝ 11,5, Գերմանիոյ մէջ՝ 10, Հոլանտայի մէջ՝ 9, իսկ Ֆրանսայի մէջ՝ 2,3 միայն։ 1700-էն ի վեր Մեծն-Բրիտանիոյ բնակչաց թիւը բարձրացած է 8 միլիոնէն 35-ի, Գերմանիայինը՝ 19-էն 46-ի, Ֆրանսայինը՝ 19-էն 37-ի միայն։

Բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներն իրար կապուած են երկաթուղիներով (450,000 հազարամեթր), շոգենաւերու գծերով (97), հեռագրաթելերով (1,200,000 հազարամեթրով), ընդծովեայ պարաններով (150,000 հազարամեթր), և թղթատարական ընդհանուր միութեամբ։ Իրենց արտադրութիւններն և գրամագլուխները կը փոխանակեն և շարունակ հաղորդակցութեան մէջ են իրարու հետ։ Ամէն օր հեռագիր ընդունող թերթեր ամբողջ աշխարհի լուրերը կուտան։

502. Ամէն քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ կեանքի ձեւը հետզհետէ նոյնանալու կը ձգտի. ամենուրեք կը տեսնուին մի և նոյն մեծ քաղաքները՝ շիտակ փողոցներով, ընդարձակ հրապարակներով, սալայատակներով, մայթերով (trottoirs), հանրակառքերով, կազով, կոյուղիներով, հեռուէն բերուած ջրերով։ Գիւղացիք և գործաւորք՝ փոփոխութեան նուազ հակամէտ՝ արեւելեան Եւրոպայի մէջ տակաւին իրենց բարքերն ու հագուստները կը պահեն, այլ քաղքենի մասն արդէն ամէն տեղ նոյն զբաղումները, նոյն զբօսանքները, նոյն սովորութիւններն ունի. ամէն տեղ ըստ անգլիակա-

նին հանդերձներ, Բարիզի նորաձեւութիւններ, թատրոն, օրագիրներ, ակումբներ, սակարան։

Գաղափարները մէկ երկրէ միւսին կը հաղորդուին։ Ամէն տեղ գիտնականք մի և նոյն մէթոտներով կը գործեն. ընկերութեամբ կը մշակեն գիտութիւնը, նոյն իսկ համազգային գիտական ժողովներ կը կազմեն։ Պատկերահանութիւն, քանդակագործութիւն, ճարտարապետութիւն, երաժշտութիւն հասարակաց են բոլոր ազգերու։ Գրական երկերը բարբառներու տարբերութեան պատճառաւ տակաւին ազգային կը մնան, այլ թարգմանօրէն կը շրջաբերին օտար երկիրներու մէջ։ Գրականութիւնը մի և նոյն հոսանքներով աշխարհիս մէկ ծայրէն միւսը կը կարէ կ'անցնի։

503. Այսպէս բայց ի լեզուէ քաղաքակիրթ ազգերու կեանքը կազմող ամէն բան, ճարտարարուեստ, վաճառականութիւն, գործնական կեանք, գիտութիւն, արուեստներ, քաղաքական բարքեր համազգային եղած է։ Սակայն ազգերը՝ թէպէտ այսքան կապերով միացած իրարու հետ՝ բայց ձուլուելու և միաւորուելու ձգտում չեն յայտներ բնաւ։ Լեզուով, ճարտարարուեստի մրցումով, հին հակակրութիւններով անջատուած են իրարմէ։ Մանաւանդ Եւրոպայի մէջ՝ ուր ազգաբնակութիւնն աւելի խիտ է, ուր ազգային յուզմունքները կը տևեն տակաւին, և պատերազմի, երկրակալութեանց, կցմանց բազմաթիւ դարեր ատելութիւն սերմանած են ազգերու միջև՝ տէրութիւնները միշտ կասկածով կը նային իրարու։ Գերմանիոյ Ֆրանսայի վրայ տարած յաղթանակէն ի վեր՝ ամէն պետութիւնք պատերազմի պատրաստ վիճակ մ'ունին՝ միայուն բանակներ պահելով՝ որոնց նմանները ոչ մէկ ժամանակ տեսնուած են։ Պահեստի գունդերու դրութիւնն ընդունուած է՝ որու հետևութեամբ ամէն կարող մարդիկ պարտին զինուո-

րութեան ծառայել, և այս կերպով արդէն պատրաստ բանակներու եռապատիկը կրնայ ոտք հանուիլ։ Ամէն տարի միջին հաշուով շուրջ հինգ երկիլիոն ֆրանք կը ծախսէ Եւրոպա, *) թէպէտ խաղաղութեան մէջ կ'ապրի, այլ զինեալ խաղաղութիւն մ'որ պատերազմի չափ կործանարար է։

Քաղաքակիրթ աշխարհ երկու ներհակ հոսանքներու մէջտեղ կը գտնուի։ Հասարակաց քաղաքակրթութիւնը համազգային հոսանք մը յառաջ կը բերէ՝ ժողովուրդները մղելով ինքզինքնին համերաշխ զգալու և իրար մօտենալու, իսկ հակառակութիւնք և ատելութիւնք ազգային հոսանք մը յառաջ կը բերեն ժողովուրդները մղող՝ կղզիանալու և իրար հետ թշնամաբար վարուելու։ Սոյն հոսանքներու ոյժէն՝ կախում պիտի ունենայ աշխարհի ապագան։

---

1) Այս տարապարտ ծախքն որ ազգերու բարօրութեան կըրնար ծառայել օգտակար կերպիւ՝ երթալով կ'աւելնայ պակսելու տեղ, եղած բոլոր ազնիւ ճգանց հակառակ....

Ծ. Թ.

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ . . . . ա

Նախապատմական դարեր . . . 1

Ա. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐ . . . 11

Եգիպտացիք . . . . . »

Պարսիկք 22

Փիւնիկեցի ժողովուրդը . . . 27

Բ. ՅՈՅՆՔ 29

Յոյն ժողովուրդը . . . . »

Յունաց կրօնքը 34

Սպարտա 41

Աթէնք 45

Արուեստներն Յունաստանի մէջ . . 49

Յունաց ախական աշխարհակալութիւնը 53

Գ. ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ . 58

Ետրուսքեանք . . . . »

Հռոմ 60

Հռոմէական կրօնքը 62

Հռոմէացի ընտանիք 66

Հռոմէական ոստանը 68

Հռոմէական բանակը 71

Սարուկներ 77

Այլափոխութիւն բարուց ի Հռոմ . . 81

Կործանում Հասարակապետութեան . 84

Դ. ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ . . 87

Բարքերը կայսրութեան ժամանակ . 95

Կայսերական վարչութիւն . . . 95

Հռոմէական արուեստը . . . 99

Քրիստոնէութիւն 100

Սորբին պետութիւն . . . 104

Ե. ՀԻՆ ԳԵՐՄԱՆՔ 109

Բարբարոսաց արշաւանք . . . »

Հին գերմաններու քրիստոնէութեան
առնալը 113

Բարբարոս թագաւորութիւնք . . 116

Շարլըմայն 117

Զ. ԱՒԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ . . . 121

Աւատական դրութիւն . . . »

Աւատական բարքեր . . . 127

Աւատական կառավարութիւն . . 132

Եկեղեցին միջին դարու մէջ . . 135

Է. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ . 145

Բիւզանդական քաղաքակրթութիւն . »

Իսլամութիւն 148

Արաբական քաղաքակրթութիւն . . 151

Արեւելեան քաղաքակրթութիւնը Արեւ-
մուտքի մէջ 158

Ը. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ . 159

Կազմութիւն Ֆրանսայի քաղքենիներու. »

Քաղաքներու կազմակերպութիւն միջին
դարու մէջ 162

Իտալիոյ և Գերմանիոյ ազատ քաղաք-
ները 166

Վաճառականութիւնը միջին դարու մէջ 170
Ճարտարապետութիւնը միջին դարու մէջ 173
Թ. ԾԱԳՈՒՄԸ ԱՐԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆՑ . 176
Անգղիական հիմնադրութիւնք միջին դարու մէջ . . . . »
Ծնունդ կեդրոնականութեան ի Ֆրանսա 181
Ծնունդ բացարձակ իշխանութեան յԵւրոպա 183
Ժ. ՎԵՐՋ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ . . . 191
Այլափոխութիւն ասպետութեան . . »
Նոր հետևակազօրք . . . 194
Գիւտեր 197
Ծովային գիւտեր . . . 199
ԺԱ. ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ և ՆՈՐԱՂԱՆԴՈՒԹԻՒՆ 206
Վերածնութիւն . . . . »
Բարեկարգութիւն կամ Նորաղանդութիւն 213
Հակաբարեկարգութիւն . . . 119
Կրօնական պայքարներ . . 223
ԺԲ. ԲԱՑԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ 227
Բացարձակ կառավարութիւններ . »
Դիւանագիտութիւն . . . 239
Բանակներ 245
Անգղիական սահմանադրութեան կազմութիւնը Եւրոպայի մէջ . . 251
ԺԳ. ԺԸ ԴԱՐ 259
Գաղթային գրութիւն . . . »
Բարեկարգութեան շարժումը Եւրոպայի մէջ 266
ԺԴ. ԺԹ. ԴԱՐ 273
Ֆրանսական Յեղափոխութիւն . »

Սահմանադրական կառավարութիւն Եւրոպայի մէջ 279
Ճարտարարուեստ երկրագործութիւն և վաճառականութիւն . . . 283
ԺԵ. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ . . . 293
Ներկայ կացութիւն աշխարհի . . »
Աշխարհի բնակիչները . . . »
Կրօնքներ 294
Այլ և այլ ցեղերու ազդեցութիւնը . 295
Բոլոր ազգերու յարենման քաղաքակրթութիւն 296

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՀ-Арм.ССР
им. А. Мясникяна
ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Գ. ԳԱԼՍՏԵԱՆԻ

«ԳՈՒՏՏԵՆԲԵՐԳ»-ի։

1. Պոմպէյի վերջին օրերը, Թ. Յ. Միրզայեանի 1 50 կ.
2. Ասպետ, Վ. Փափազեանի . . 15 կ.
3. Կեանքը ծովերի խորքում. Լունկեվիչի, Թարգմ. Ստ. Մալխասեանի . . 30 կ.
4. Տրիլբի, դրամա 4 ար., Թ. Լ. Մելիք-Ադամ. 25 կ.
5. Եադ-սաա, վօդ. 1 արար. Յակ. Ղազարեանի. 25 կ.
6. Դարվինիզմ, Ս. Բալազեանի. . . 50 կ.
7. Ազնիւ գող, Ֆ. Մ. Դոստոեվսկու, Թ. Ն. Զ. 10 կ.
8. Ինքնավարութիւն և Զեմստվօ, Բէլօկօնսկու. Թարգմ. Կ. Ջալալեանի . . . 15 կ.
9. Տնտեսագիտական գրոյցներ, Կարիշեվ. Թարգմ. Կ. Ջալալեանի . . . 40 կ.
10. Къ введенію на Кавказѣ Земскаго Самоуправленія, Кн. Г. М. Туманова. 20 կ.
11. Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Ա. Բ. և Գ. մաս. Ստ. Պալասանեանի. . 75 կ.
12. Ընդհանուր պատմ. Հին-Դար, Վինոգրադովի, Թարգմ. Խաժակի. . . 1—
13. Եւրոպա և Հայաստան, Ամֆիտէատրովի Թարգմ. Ա. Մխիթարեանցի . . 10 կ.
14. Փուչ զուռակ, դրամա 5 գործ. Գ. Ղարաջեանի. . . . . . 50 կ.
15. Արիւնի աւետարանը, Թարգմ. Տ. Զաւէնի 25 կ.
16. Գծագրութեան օրինակներ, Գ. Լևոնեանի Ա. մաս. . . . . . 20 կ.

111
112
113
8062

9013